

Маҳкам Маҳмудов

АБАДИЯТ ЛАҲЗАЛАРИ

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

83. ЗУз
М37

Андижонда янги тузум учун курашган отам Аҳмад-
қул Жиян ўғлига бағишлайман. .

Автор.

М $\frac{70202-122}{М 352 (04) - 81}$ 167—81 4603010202

© Гафур Гудом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.

НУРНИ АВАЙЛАШ КЕРАК

ТОШҚИН ДАРЕ МАВЖЛАРИ

Шеъриятимизга кириб келган ҳар бир янги авлод ўз оҳанглари, ўзига хос олами билан уни бойитади.

Олтмишинчи йиллар ўрталари ва охирида шеъриятимизга Абдулла Орипов, Маъруф Жалил, Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Жамол Камол, Абдулла Шер сингари бир гуруҳ истеъдодли ёшлар гуриллаб кириб келди. Улардан айримларининг эса биринчи китоблари босмадан чиқиши билан воқеа бўлди.

Шуниси қувонарлики, бу шоирларнинг ижодлари аллақачон шаклланган, улар ўзига хос жиҳатлари билан китобхонга танилгандирлар. Улар ҳаётнинг чексиз бойлиги, ранг-баранглигини, гоҳ уйғун, гоҳ зиддиятли оҳанглариини нозик сезишлари, одам ва олам ҳақидаги теран мушоҳадалари билан диққатни тортадилар.

Олтмишинчи йилларга келиб жамиятимиз ҳаётида кучайган интеллектуал руҳ ана шу шоирларимиз ижодида яна ҳам кучайди. Улар кўп миллатли совет поэзияси тажрибалари билан бирга, айримлари Шарқ классик адабиёти анъаналари, баъзилари жаҳон адабиётидаги турли прогрессив оқимлар анъаналаридан ҳам фойдаланганликларини кўрамиз. Ҳозирги ўзбек шеъриятида услублар ранг-баранглиги шу қадар кучайдики, уларни ўрганиш алоҳида, изчил тадқиқотларни талаб қилади.

Улардан бири Маъруф Жалил ижодидаги етакчи ҳис-

лат — унинг шеър, санъат асари яратилда кўнгилдаги бор ҳаяжонларини самимият билан изҳор этишидир.

Маъруф Жалилнинг «Сени ўйлаб» деган янги шеърини тўпламидаги «Чорраҳада» насрий шеърини ўқиганимизда О. Генрининг «Тақдир йўллари» ҳикоясидаги истеъдодли ёш шоир Давид Минъо ҳаёти хотирамизга келади. Шеър қаҳрамонни кетма-кет уч йўлга киради ва уч дафъа ҳам бир чорраҳага келиб қолади. Энди нима қилиши керак? Орқага қайтсинми? Умрини қандай қилиб қайта бошлаши мумкин? Ҳаёт ўз йўригини кўрсатди. Шоир бу ерда қисмат беомон, ҳаёт бесамара, демоқчи эмас. Эзгу мақсад билан ўтилган ва ўтилаётган йўллар, албатта, инсонни олға чорлайди, қаергадир, янги манзилга томон олиб боради. Эътиқодсиз, улкан мақсадсиз кишилар эса манзилга етдим, деганда ҳали йўл бошига чиқмаган бўладилар. Маъруф Жалил шеър хотимасида, «Эътиқодим, сен бўлмасанг, ўтармидим мен ҳам адашиб», дейди. Дарҳақиқат, шоирнинг қалбида буюк эътиқод ҳукмрон. Бу — она-Ватанга, халққа ва юксак ақидаларга бўлган эътиқоддир. Шоир «Фарғона» шеърида бу масканга гўзал идеаллари тимсоли деб қарайди. Классик анъаналар руҳида ёзилган ана шу шеърида жаҳон адабиёти чашмасидан баҳра олиб, кўркем реминэссенциялар яратади:

Журжий Зайдон тасвир этган, бунда оташхона йўқ,
Утга арзи ҳолин айтган битта ҳам мағона йўқ,
Фонийи мағоналарга нил бўёқ соғона йўқ,
Дилкушо водийки, эслатгай яшил қонгани.

Маъруф Жалил ўз шеърларида улкан инсоний идеалларни жонли образларда гавдалантиради. Айниқса, «Паризодим» шеърида шоир идеалининг кучли ва гўзал рамзий образи ўз ифодасини топган.

Шоирларимиз замон олдидаги, аждодлар, замондош-

лар ва келгуси авлодлар олдигаги бурчлари ҳақида тобора кўпроқ ўйламоқдалар.

Шу маънода, Маъруфнинг дастлабки шеърларига қараганда санъаткор гражданлик бурчини кенг тушунаётганини, унинг маънавий олами янада бойиб бораётганини кўрамиз:

Эплаб адо қилолмаган вазифагини,
Тўплаб-тўплаб ишлатмаган тажрибагини,
Алданганда титроқ солган қутлуг орийат,
Ғалаба ё ўлимга дуч келтирган ният
Ва яшашга бўлган чексиз ғайратинини
Менга беринг...

Шеър замирида гўзал олам учун курашнинг драматик лавҳалари зуҳур этади.

Маъруф Жалил «Тоғлар ва денгизлар» шеъри устида узоқ ишлаганини биламиз. Шеърда лирик қаҳрамон қалбидаги бой олам тоғлар ва денгизлар тимсолида берилади. Халқимиз шу юксак тоғларнинг асоси бўлса, Форобий, Беруний, Навоий, Улуғбек сингари мутафаккирлар мангу барҳаёт тоғ чўққилари, маънавий олам чўққиларидирлар.

Буюк доҳиймиз В. И. Ленин сиймосини тасвирлар экан «Дилгир соғинч билан кунларим ўтар», деб бошланган шеърида шунр бу темани ўзинга хос чуқур инсоний дард билан куйлайди.

Бировлар умр бўйи чўққиларга интилиб юксалса, бошқа бировлар кичкина тепаликларга чиқиш билан кифояланадилар, юксак чўққиларда ёнаётган чироқларни кўролмайд ўтадилар. Рауф Парфи бир шеърида одамнинг маънавий оламини ёритиб турадиган ана шундай чироқларни бадний кашф этади. Унинг «Энг узоқ ёзилган таржиман ҳолим» шеърида замондошларимиз ҳаёти давр билан узвийликда берилади. Анкета шаклида ёзилган бу

шеър сатрларининг маънодорлиги, фалсафийлиги билан мароқлидир.

«Ленин» шеърда, Рауф Парфи «Кўзимизга ишонмасак, сўзимизга ишонмасак, Ленинга ишонгаймиз!», дер экан, қоронғиликда яшаб келган инсон онгида дохий заковати туфайли ёруғлик туғилганини таъкидлайди. «Луис Моран», «Вьетнам ҳақида қўшиқ» шеърларини ҳозирги поэзиямизда публицистик лириканинг энг яхши намуналаридан дейиш мумкин. Рауфнинг гражданлик эҳтирослари шиддатли, маънодор ва латиф.

Унинг ижодида, олам қалбига қулоқ солиш билан бирга инсоннинг шахсий дунёси гўзалликларини, бойликларини кашф этишга интилиш ҳам кучлидир. Рауф Парфи оламини романтик бўёқларда кўради. Шоирнинг «Тасвир» деган янги тўпламида унинг бадий воситалари янада қуюқлашган:

Дарё мавжларига ёзилмиш газал,
Майсалар эгилиб ўқийди китоб.
Шодланиб, хандалар отар бир лаҳза,
Бир лаҳза оҳ тортиб қўяди офтоб.

Бундай гўзал лаҳзалар замирида инсоннинг узоқ руҳий изланишлари ётади ва улар мусиқадай ҳар бир китобхонда турлича кайфиятлар уйғотади. Рауф ижодида рамзий манзаралар кўп учрайди. Кўпчилик шеърларида эса эҳтирослар китобхон қалбидаги ирмоқларни катта нахрларга айлантиради.

Рауф Парфи ижодида романтик лирикага хос қўшиқ, романс, элегия сингари нафис, мусиқий жанрлар кўп учрайдики, бу ҳозирги ўзбек шеърятининг инсон руҳининг абадий тубсиз, ранг-баранг қатламларини бадий тадқиқ этаётганини кўрсатади. Рауф Парфи «Рассом» шеърда табиат гўзаллигини чизишга ижодкорнинг ранг тополмаётганини тасвирларкан, шу нодир ранг унинг кўзида эканлигини айтади. Дарҳақиқат, излаётганимиз гўзал

олам, сеҳрли ранглар ўзимиздалигини кўпинча пайқамаймиз.

Шеърда шоир руҳининг иқлимлари ўзгара боради, ранг-баранг саҳналар, манзаралар алмашилиб туради.

Кулранг булут кезинади жим,
Кулранг булут ўхшар уйқуга.
Кулранг булут бошлайди ҳужум,
Бақриб, шивирлаб руҳимга...

В. Велинский айтганидек, бу ерда шоир тилсиз сезги-ларга сўз ва образ бермоқда, уларга ҳаёт бағишламоқда.

Кулранг булут қулади охир,
Парчалади шу муаллақ кўл.
Ғир-ғир шамол, ғир-ғир ёмғир,
Суратимни чизиб берар йўл...

Рауф Парфида бундай руҳий манзаралар кўп. Унинг «Хайр сенга, яхши қол энди», «Яна ажиб тушлар кўрибман», «Уйғон, эй малагим...» деб бошланадиган романслари, «Чўли ироқ», «Мудраб ётар бунда дарахтзор», «Тоғлар аро бир ойдин булоқ», «Қайда ўсдинг, қайда яшнадинг», «Шивирлама менга, эй шамол» каби шеърларида инсон руҳининг бор гўзаллигию мангу навқиронлиги кўрилади.

Мудраб ётар бунда дарахтзор,
Ухлар юпқа муз остида сув...
Қуёш кетди, булут — оқ парқув,
Зулмат отлиғ шох киймоқда тож.
Ўз ҳукмига олганда уйқу
Ухлаб олар олам нонлож.
Бечора тонг — ухламайди у.

Шеърда тилга «кўчириб бўлмайдиган» бир олам — қалб куйи бор. Бу олам ҳақида гапириш эмас, уни фақат ҳис этиш мумкин. Баъзи мутахассис ўртоқлар бундай шеърларни оммабоп эмас, деб ўйлашади, аммо биз санъатшунос В. Қожиновнинг «Шеър фақат ҳозирги истеъмолчилар учунгина ёзилмайди», деган фикрини қувватлаймиз. Инсон руҳий оламини, маънавиятини бойитувчи, юксалтирувчи барча чинакам асарлар ижтимоий салмоқли, курашчан асарлардир.

«Фазодаги ҳислар», «Шафақ», «Оталар юрти» шеърини тўпламлари билан санъат мухлислари меҳрини қозонган Муҳаммад Алнинг «Алвон чечаклар» деган янги китобида ҳам замондошларимиз маънавий оламини бойитувчи асарлар анчагина. Шоирнинг ижодида «Ленинни ўйлаганимда», «Муқанна», «Қизил гул», «Спитомин» каби эҳтиросли, публицистик лирика намуналари билан бирга, Роберт Бёрнс, Сергей Есенин асарлари руҳидаги шеърлар учрайдики, улар ўқувчиларга эстетик завқ беради.

«Муқанна» шеърининг қаҳрамони юртимизга босиб келган истилочиларга қарши курашади. Зеро, том маънодаги инсон умри унинг она юрти учун курашга бағишланган мардлик дақиқаларидир:

Яшаш ҳисобига кирмагай, зотан,
Қўрқув ҳисларига кўмилган
дамлар.

Уч қисмли «Спитомин» шеърининг биринчи қисмида автор бош қаҳрамон руҳига кириб, ҳаяжонли, ташвишли ўйларини замондошлари ва келгуси авлод билан баҳам кўради:

Сизлар кулгу билан овора,
Кулгунгизга қўшилмас уним.
Қайгунгиз бўлмаса, зора
Қайгунгиздан ёришса кўнглим...

Қайғу ҳам юксак туйғу! Баъзан у ҳам мард, фидойи одамларнинг чеҳрасини ёритади.

Шеърнинг шоир — замондош тилидан ёзилган иккинчи қисми — «Спитоминнинг боши» биринчи ва учинчи қисмларга нисбатан анча заиф. Бундаги сўзга «ҳотам-тойлик» туйғуларни ифодалашга халал берган. Шеърнинг кульминацияси — «Она-Ер алласи»да сўзлар нақадар оз, дардли туйғулар нақадар теран!.. Бадий бўёқлар қуюқ, ҳаяжонли:

Эгарнинг қошига осиглиқ қилич,
Тиғида нур ўйнар, нурларки нотинч...
Аллаю алла!
Терладингми дейман, юзу бошинг нам,
Ёки кўз ёшларим томдим, билмам.
Аллаю алла!

Кўзғолма, кўзғолма, ухлайвер ҳали,
Олдинда уйқудан турар маҳали.
Аллаю алла!
Унгача отинг ҳам ўтлаб олади,
Унгача алла ҳам тугаб қолади...
Аллаю алла!

Ҳозирги шеърятимизда ўз услуби ва тематикаси билан танилган шоирларимиздан бири Омон Матжондир. Фольклор аъналаридан самарали фойдаланиш унинг кўп шеърларига хос хусусият. У «Аму» шеърда дарё шиддатини халқ дostonлари оҳангида тасвирласа, «Тоғ»да матонатли халқимиз тимсолини намoён этади. Барча қудратли кучлар — денгиз, момақалдироқ, шамол кемирса ҳам тоғнинг пинағи бузилмайди. Шеърда айтилишича, индамас тоғда кўпгина сирлар яширинган. Бу — шоирнинг ҳам сирлари. Шоирнинг «Қарвон қўнғироғи» деган янги китобининг лейтмотиви «Қарвонлар» шеърдан келиб чиққан:

Бугун воҳа устида туймоқдаман бир тугён,
Қалбимда сас бермоқда карвонлар қўнғироғи.

Шеърнинг бошидан охиригача кўҳна Хоразмга омад,
бахт келтирган барча муҳим янгиликлар карвон тимсо-
лида гавдаланади. Сўнгги сатрлар ҳам қутлуғ янгилик-
лар ҳақидаги орзу билан яқунланади.

Омон Матжоннинг «Пуълалардан ҳайратланиш»
шеърини ўқиганимизда болалигимиз билан биздан узоқ-
ланган ажойиб оламини яна қўмсаб, излай бошлаймиз.

«Карвон қўнғироғи» тўпламида антик давр шоирла-
рига хос эклога ҳам учрайди. «Хум» деган эклогада шоир
суронли давр келганда худбинлик хиёнатга олиб бори-
шини тасвирлар экан, иродасизлик инсонни сотқинликка
дучор қилиши мумкинлигини таъкидлайди.

«Хаёлимда яшар бир наргис» сонети тўпламдаги энг
гўзал шеърлардан. Инсон руҳий оламидаги «алвон тонг-
лар, муаттар бўйлар, сийнаси болга кон наргис» автор
хаёлида яшаса-да, «дайди еллар», «дунё кўрган арилар»
уларни талаб кетиши бизни ҳаёт мураккаблиги ҳақида
ўйлантиради.

Шоираларимиз орасида Ҳалима Худойбердиева ижо-
ди замондошларимиз оламига ёруғлик, шодлик, яшашга
завқ-ҳавас олиб кираётганлиги билан танишдир.

Ҳалиманинг «Оқ олмалар» тўпламидаги шеърларини
ўқиганимизда, ёшлигимизда кашф этилган, кейин йўқот-
ганимиз ўша, шуълаларга бой, яшил оламини қайта топ-
гандек қувонамиз. Бу гарчи Рауф Парфи шеърларидаги
оламдек, ноёб одамларгагина насиб этувчи олис, сеҳрли,
самовий олам эмас, аммо у ҳам қовжираб қолаёзган
кўнгил боғларини яшнатишга, суви қуриёзган кўнгил
дарёларини яна шарқираб оқизишга қодир, реал ҳаёт-
нинг рангин, сержило оламидир. «Ўзимизнинг боғлар»,
«Юрагимда барглар шивири», «Шунчаки», «Жуфт шўх-
чан кўз», «Кемалар тиккага йўл олсин» каби шеърлари
эса, бундан мустасно бўлиб, уларда юксак руҳ олами

хукмрон. «Ўзимизнинг боғлар» шеърида шоира «Ўзга чаманларнинг гуллашени кўриб, ўзимизнинг боғлар туншар хотирга», дейди. «Юрагимда барглар шивиринда» бу мавзунин давом эттиради:

Яратилажак безавол боғларимнинг
Илк ниҳоллари куртак ёзипти,
Боғлар гуркираб қад кўтаряпти
юрагимда,
Барглар, яшил-яшил боғлар...

Рауф Парфи: «Шеърият, йўлларингда сенинг ... кимлар қон қусмаган», деб ёзади бир шеърида. Ҳалима «Шунчаки ёзмоқ, бу шоирга ўлим» дер экан, ажойиб шеърлари билан бу гаплар қуруқ шиор эмаслигини кўрсатади. Унинг «Кемалар тиккага йўл олсин» шеърида ишқ-муҳаббат темаси гражданлик бурчидек юксак ижтимоийлик касб этади:

Кемангни бурмагил, қистама,
Дўстгинам, сен ортга қайтма, йўқ.
Мен сенга сарсонлик истамам,
Боқ, ахир кемангда қанча юк...

Ҳар биримизнинг ҳам бурчимизни ўйлаб, азиз ёримиздан, ширин онлардан кечган вақтларимиз бўлмаганми? Ҳалиманинг бу фикрлари уни эзгу идеаллар учун курашаётганини кўрсатади. Унинг шеърлари гоҳо унутилаёзган гўзалликларни — қизнинг ибосини, йигитларнинг жасоратини, оналарнинг меҳрини, болаларнинг маъсумлигини, меваларнинг тотини қайта кашф этишга ёрдам беради. Оламда одамнинг азизлигини, ҳаётнинг лазизлигини ҳис этишга ундайди.

Ҳаёт гўзалликларини куйлашда Абдулла Шер шеърларининг баъзи жиҳатларидан Ҳалимага яқинлиги бор. Шоирнинг биринчи тўплами «Кўклам табассуми» ижти-

Бу эса унинг «Муҳаббат» шеъридан:

Бир жонон пиёла дарз кетган
палла —
Руҳим юлдузлар-ла баҳс этган
палла,
Шимиб олганда тупроқ жисмимни,
Фақат.
Фақат шунда унутарман
Тупроғим исмини, тупроқ исини!

Абдулла Шер ижодидаги қимматли ҳислатлардан бири — унинг мулоим юморга, нозик ҳазилларга мойиллигидир. Унинг «Куёв», «Кўзачада сув ярим», «Баҳор айбдор» сингари шеърларида яшашга завқ уйғотувчи манзаралар чизилади. Шоир ижодида «Кўшнқ», «Ўчоқ бошида ёлғиз», «Сурур» каби романслар учрайдики, улар кишининг маънавий оламини бойитади.

Жаҳон шеъриятидаги барча илғор жиҳатларни ўзлаштириш бизда азалий ва ижобий ҳодисалардандир. Айниқса, жаҳон миқёсида халқларнинг дўстона алоқалари кучайган ҳозирги вақтда ўзбек шеърияти барча халқлар поэзиясининг энг илғор анъаналари билан бойиши табиий ҳолдир.

Сўнгги асрлар Ғарб шеъриятида экспрессионизм, поэтизм, сюрреализм каби мустақил оқимлар вужудга келди. Элюар, Лорка, Неруда, Нозим Ҳикмат сингари тараққийпарвар санъаткорлар ижодида интеллектуал поэзиянинг равнақ топишида бу оқимларнинг аҳамияти сезиларли бўлди. Ҳолбуки, инсон руҳий оламининг чексиз бойликларини табиий образлар билан кашф этишининг ўзи битмас-туганмас ижодий муаммодир.

Бизда сарбаст вазнда ижод этаётган айрим ёш шоирлар сюрреализмнинг сиёсий программасини рад қилган ҳолда, унинг поэтик шаклларида фойдаланишга интилоқдалар.

Айниқса, олтмишинчи-етмишинчи йиллар ўзбек поэзиясида эркин шеър — сарбастга эътибор кучайди. Айниқса, ёш шоирлар кейинги йилларда эркин шеър — сарбаст соҳасида самарали ижод қилмоқдалар. Улар эркин шеър воситасида ҳаёт ҳодисаларини янгича поэтик нигоҳ билан кўриб, уларнинг моҳиятини, замирини очишга интилоқдалар.

Қуёш увол,
Ҳаёт увол,
Ҳасрат каби кўримсиз туюлар
Дунё ўз ўғлини
қотилнинг

Ҳукмига топширса агар...

(Рауф Парфи. «Луис Моран»)

Сўзлар шудгор ҳолатига кирар,
Сўзлар сув тусига кирар,
Сўзлар гилдирак шаклига кирар,
«Ақлингга ҳам ўрнат бизни!..»

Ойни қизил олмадай,
Қўйнига яширар
Ёруғ олам остонасида
Бир куртак...

(М. Қўшмоқов. «Сўзлар»)

Сарбаст поэтикасининг хусусиятларидан бири — бу шеърларнинг лиризмдан бир оз узоқлашиб, кескин ижтимоий салмоққа эга бўлиши, иккинчиси — кутилмаган образларни, тимсолларни, бир-биридан узоқ маъноларни сафга тизиб, уларнинг замиридаги алоқадорликни кашф этишдир. Тўғри, бу хислатлар бошқа шеърларда ҳам бор, аммо етакчи эмас. Сарбаст шеърларни кўпчилик осон тушунавермайди, уларни тез англаш учун ўқувчидан юксак савия, муайян тайёргарлик талаб этилади.

Чунки, сарбаст шеърлардаги ғайриодатий манзаралар, фавқулудда хулосаларнинг тартибсиз силсиласи баъзи ўқувчиларни шошириб қўйиши мумкин. Бироқ, поэзиямиз замон талабларига кўра, фавқулудда истеъдодли шоирларнинг кўпайиши туфайли юксалиб бораётган ҳозирги пайтда ҳар бир шеър шайдоси сарбаст шеърлардан чексиз завқ-шавқ олиши мумкин.

Шеърятимиз баландпарвозлик, тумтароқлик, сафсатабозликдан қутилиб келаётган ҳозирги даврда инсоннинг шахсий руҳий бойликларини, шахснинг ранг-баранг нозик кечинмаларини ифодаловчи интим лирикага эътибор яна кучаймоқда. Эркин Воҳидовнинг ишқий мавзудаги «Эҳтиёж», «Ғунча», «Сенга бахтдан тахт тиларман...», Абдулла Ориповнинг «Биринчи муҳаббатим», «Сен баҳорни соғинмадингми», Рауф Парфининг «Куз», «Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал», Маъруф Жалилнинг «Юлдузим», Асқар Қосимовнинг «Ёр-ёр», «Тонг чоғи бир булбул овози», Омон Матжоннинг «Хаёлимда яшар бир нарғис» шеърлари интим лириканинг яхши намуналаридир. Бу шеърларда шоирларнинг гўзал лаҳзалари, оний туйғулари ҳаётнинг катта фалсафий муаммолари билан қўшилиб кетган. Авлоний, Боту, Чўлпон каби ёниқ шоирларнинг яхши анъаналарини давом эттираётган ёш шоир Асқар Қосимовнинг оҳангдорлик, вазни ранг-баранглаштириш соҳасидаги интилишлари эътиборга лойиқ. Унинг «Кўлдаги гўзаллик» шеърининг вазни оддий, ҳаммаси бир хил — беш бўғинли мисралар бўлса ҳам, бу вазнда қандайдир виқор, жанговарлик бор:

Гирдимда маним
Ҳузур-ҳаловат.
Йўқ сира жабр
Ила адоват.
Жил, эй қайигим,
Кўл бўйлаб секин!

На создир яшаш,
Бемакру бекин!..

Унинг «Ойдин кеча» шеъри эса кескин фарқланувчи қўшма вазнда (14—6) ёзилган. Шеърда тиниқ руҳий манзара чизилган.

Деворга осилган суратда нотаниш бир қиз
Жимгина мўлтирар...
Ойдинда огочлар тубнида ўй суриб ёлғиз,
Курсида ўлтирар.
Берида, ҳовузнинг бетида қалқиган нарғиз
Хандон кула бошлар.
Ва лекин муддао гуллари очилмай ҳарғиз
Маҳзун сўла бошлар!..

«Шекспирни ўқиб» номли бир шеърнинг ўзида шоир бирданига беш-олти хил туроқ ва қофия ишлатган:

Мажнунки, саргашта хаёллари бор,
Фалакка ҳилолваш саволлари бор.
Гулни-да қўшмаднинг чечакка,
Нечун бу талхком манглай?
Ромео хун бўлди, Жульетта сўлғин.
Сўлғинки, яшашни этмас ихтиёр
Беёр...

Биз Фафур Гулом ва Шайхзода, Ҳамид Олимжон ва Миртемирдек улкан сўз усталари бўлган ўзбек совет шеърлятига кириб келган ёш авлод ижоди ҳақида баъзи фикрларимизни билдирдик. Шубҳасиз, бу ёшларнинг ижодида баъзи нуқсонлар, айрим етишмовчиликлар бўлиши мумкин. Лекин муҳими шундаки, улар совет шеърлятининг юқорида номлари зикр этилган улкан намояндалари ижодидаги анъаналарга садоқат билан қўлга қалам олганлар, коммунистик ғояларга сидқидилдан

хизмат қилишга бел боғлаганлар. Шунинг учун ҳам бу ёшларни дадиллик билан, жанговар шеърнатимизга содиқ янги авлод, дея оламиз.

1974

МАНГУ ЛАҲЗАЛАР

1. ҚАЛЬ ҲУСНИ

Инсон ҳар қанча техникавий мўъжиза яратмасин, унинг ўзи энг олий мўъжизалигича қолади. Бу мўъжиза инсоннинг чексиз, мураккаб, ранг-баранг руҳий олами. Инсон янги сайёралар кашф этиши, янги америкалар очиши, оддий металллардан ўзига минглаб хизматкор «одамлар» яратиб олиши, уларга ҳукмронлик қилиши мумкин. Лекин шуниси ҳам ҳақиқатки, коинотга ҳукмрон қудратли одам ёнгинасидаги ўзга бир одамнинг қалбига йўл тополмаслиги ҳам мумкин. Чунки ҳамроҳининг маънавий олами ундан чексиз олисликда бўлса, унга яқинлашиш учун фан-техника революцияси ҳам ёрдам беролмайди. Мураккаб кибернетик вазифаларни ҳал қилаоладиган формулалар инсон руҳий олами сирларини очиш учун ожизлик қилади.

Демак, маънавий олам сирларини кашф этишга интилувчи санъаткорлар, жумладан, шоирлар бекор юрмаган экан. Яширмай айтиш мумкинки, санъатга, поэзияга айримларнинг «асосиймас» соҳа деб қараши минглаб техника воситалари орасида «одам — асосиймас», дегандай кулгил жаранглайди. Демак, шоир кашфиётчиларнинг руҳини кашф этувчи, мўъжизакорларнинг мўъжизакори. Шундай экан, бугунги кунда ҳам шоир истеъдодига мураккаб ҳодиса сифатида чуқур ҳурмат билан қараш у яратадиган мўъжизага қанот бағишлайди ва аксинча, ижоднинг табиатини тушунмай, илҳом Фиротидан моддий «фойда» ундиришга интилиш бу мўъжизанинг қанотларини қайиради. Очигини айтганда, поэтик

пжод, шеър табнатиини ҳаммамиз ҳам бирдай тушуна-
вермаймиз. Аммо бу мураккаб ҳодисани ҳаммамиз турли
йўллар билан тушуншга ҳаракат қиламиз. «Шарқ юл-
дузи» саҳифаларида бораётган қизгин мунозарада ҳам
шеър табииати ҳақида хилма-хил фикрлар билдириляёт-
ганлиги табийдир.

Бугунги шеърятимиздаги ранг-баранглик, поэтик
асарлар мазмуннинг чуқурлашаётганлиги, замондош-
ларимиз маънавий олами, уларнинг қувонч ва ташвиш-
лари, умид-армонлари, руҳий бойликлари тобора теран-
роқ очилаётганлиги ва энг муҳими, шоирларимизнинг
ўзига хос услуби, овозини топаётганликлари, ёрқин шахс
сифатида шаклланаётганлиги каби ҳодисалар айниқса
этиборга лойиқдир.

Санъат асарининг, хусусан, шеърнинг гўзаллигини ўй-
лаганимда Ҳанс Андерсеннинг «Қиролнинг янги либоси»
эртаги ёдимга тушади. Эртақда айтилишича, қирол са-
ройига уч уста тўқувчи келиб, унга бир йилда ажойиб
либос тўқиб, тикиб беришни ваъда қилишади. Қирол
бундан қувониб, усталарга шоҳона шароит яратиб бера-
ди. У бир неча ойдан кейин хабар олса, усталар ҳали
ҳеч қандай газламани кўрсатишмабди. Улар ажабланган
қиролга «Бу газлама сеҳрли, бунини фақат ақлли, доно
одамларгина кўра олади» деб тушунтиришибди. Қирол
мулозимлари олдида ўзининг ақлсизлигини яшириш
учун, ўзини доно қилиб кўрсатиш учун «Ҳа, кўрдим, ажойиб
газлама экан, либосни тезроқ битказинглар» дебди.
Тўқувчи усталар қиролнинг бўй-бастинини ўлчаб, охири
кўринмас либосни битказиб беришти. Қиролнинг му-
лозимлари ҳам ўзини ақлли кўрсатиш учун, ҳеч нарса-
ни кўришмаса ҳам либос ғоят чиройли деб мақташти.
Инҳоят, байрам куни қирол янги либосини кийиб, халқ
олдига чиқшти.

Ушбу эртақнинг маъноси чуқур, уни турлича тушу-
ниш мумкин. Чунончи, мана шу либосни халойиқ кўзига

кўринмайдиган қалб либоси, маънавий либос, санъат асари деб тушуниш ҳам мумкин.

Зотан, санъат асари замиридаги ранг-баранг фикр-туйғулар дурларини, фалсафий маънолар оҳангларини дарҳол кўриш, тушуниш қийин. Чиндан ҳам бу либосни ҳар ким кўролмайди.

Шунинг учун ҳам «Шарқ юлдузи» саҳифаларида қиз-гин бораётган мунозарада кейинги йиллардаги ўзбек шеърляти ҳақида жуда турли-туман, мураккаб, гоҳо зиддиятли фикр-мулоҳазалар билдириляпти. Инсон қалбини бойитадиган маънавий гўзалликнинг мазмуни, шакли ҳақида гап боряпти. Норбой Худойберганов бугунги шеърлятимизнинг юксак гоъвий-бадий савияси ҳақида қайғуриб ёзган мақоласида айрим заиф шеърларни ҳаққоний танқид қилиш билан бирга, поэзия табиатига мос келмайдиган фикрларни ҳам айтиб юборади. Зотан, ижодий мунозара учун бу табиий ҳол. Унинг мақоласидаги айрим чалкашликларни Салоҳиддин Мамажонов («Шарқ юлдузи», 1972 йил; 2-сон), Иброҳим Ғафуров («Шарқ юлдузи», 1972 йил, 4-сон) тўғри кўрсатиб ўтишди. Фикрларни такрорламаслик учун биз Норбой Худойбергановнинг мақоласига қайтмай, мунозара давомида бошқа олимлар айтган фикрларга муносабат билдириб, шунингдек, бугунги шеърлятимизга доир айрим кузатишларимизни баён этмоқчимиз. Ботир Акрамовнинг «Поэтик истеъдод ва поэтик маҳорат» (1971 йил, 10-сон), Эгам Ражабовнинг «Фикр ва туйғу бирлиги» (1971 йил, 11-сон) деган мақолаларида поэтик санъатнинг муҳим муаммолари ҳақида баҳс юритилади. Ботир Акрамов поэтик умумлашма яратиш борасида муайян қимматли фикрлар айтади. «Бу (санъатда аниқлик ва умумлашмага эришиш — М. М.) ўқиганда ярқ этиб кўзга ташланадиган, фақат шоир топилмаси бўлган шеърлий тафсиллар (деталлар), фақат у кўролган ранглар, шоир қалби уқа оладиган оҳанглардир...» дейди олим ва шундай ранглар, оҳанглар тополмаган баъзи шоирларни

ҳаққоний танқид қилади. Шунингдек, Эгам Ражабов ҳам ксйинги пайтларда кўпгина шоирлар «фикр этагига кўр-кўрона ёпишиб олиб, унинг ҳаётийлигига эътибор бермай» қўйганликларини, оқибатда бир ёқлама, самимий ҳис-туйғудан маҳрум бўлган «ўта ақлли» шеърлар пайдо» бўла бошлаганлигини жуда тўғри кўрсатиб ўтади. Танқидчи «бунақа шеърларда талқин қилинган фикрлар сийқа, лирик қаҳрамон қалби эса инсоний ҳис-туйғудан бебаҳра» эканлигидан ҳаққоний ташвишланади.

Аmmo айни вақтда инкаала мунаққид ҳам санъат, шеърят назарияси бобида фикр юритганда, айниқса кўпчилик шеърларини ана шу назарий фикр тарозисига солганларида мутлақо нотўғри йўлдан боришади. Уларнинг шеърятда «фикр ва туйғулар бирлиги, мутаносиблиги» ҳақидаги асосий мулоҳазалари поэзия муаммоларини ойдинлаштириш ўрнига, аксинча қоронғилаштиради. Шоирларнинг туйғуларига оид кўрсатма беришлари жуда эриш туюлади. Ботир Акрамов «Шоирона туйғу фикрнинг ҳаракатга келтирувчи қудратли восита ҳисобланади. Шу маънода шеърятда китобхон қалбига таъсир этиш йўли билан маълум кайфият туғдириш — уни қувонтириш ёки изтиробга солиш биринчи ўринда туради» деб шоирона туйғунинг аҳамиятини тўғри тушунади. Лекин у шеърда шунча миқдорда фикр, шунча миқдорда туйғу бўлиши керак, деган маънода «калькуляция» тузиб, қандайдир меъёр ўйлаб топишга уринади. У «асл поэзия» номидан гапириб, бундай дейди: «Асл поэзия» нуқтан назаридан ҳар бир шеъринг асарнинг муваффақияти, дафъатан (нега дафъатан М. М.) ҳиссиёт ва фикрлаш меъёрини тўғри, аниқ белгилаш билан боғлиқ». Кейинроқ яна ўқиймиз: «Бу меъёрни маълум шеъринг асар устидаги бутун ижодий иш давоминда ушлаб туришининг аҳамияти катта. Эгам Ражабов ҳам «ҳис-туйғусиз шеър шеърлигини йўқотади» деб тўғри таъкидлагани ҳолда Ботир Акрамов тавсиясини янада қатъийлаштиришга интилади. «Мазмун билан эҳтирос омухта-

лигини ўлчови эса меъёрдир,— дейди у.— «Меъёр бузилса — шеър бузилади. Танқидчининг фикрича, «эҳтирос мазмунга тобе, у маъно ва фикр талабига кўра туйғилади...»

Олим бадний ижод жараёниши ғалати тасаввур қилади. Яъни шоир даставвал бирор «фикр ва маъно» топади, кейин шу «маъно ва фикр талабига кўра» туйғу, эҳтирос топади. Бошқача айтганда шоир «Ҳозир мен фалон фикр талабига кўра завқланаман, қайғураман, севаман ёки нафратланаман ва шу мазмунга тобе ҳолда эҳтирос топаман» дейди. Нақадар кулгили. Ахир эҳтироссиз севги севги эмас, нафрат нафрат эмас, ғазаб ғазаб эмас. Ахир актёр ҳам асардаги фикрни тушуниб олиб, кейин эҳтирос топмайди, балки асардаги туйғуни, алам, ғазаб ва ҳоказоларни қалбан кечиниши керак. Э. Ражабов яна ёзади: «Бетараф сўз йўқ. У ё ғазаб, ё қувонч, ё меҳр, ё алам туйғусини ифода этади». Аслида бетараф сўз йўқ эмас, бор. Аслида ҳамма бало айрим шоирлар ижодида бетараф сўзларнинг кўпайиб кетганида эмасми? Айрим тенгқур шоирларимиз даврасида гоҳо шундай бир манзарани кўраимиз. Дўстлар қистови билан бир шоир янги шеърни ўқийди. Шеър тингловчилар ҳам одатда бетараф эмас (орада бетарафлар ҳам учрайди). Дўстлар ёмон шеърни ёмонлашади, яхшини мақташади. Маъносиз, қашшоқ, ҳис-туйғусиз шеър ўқилса шоирни уялтиришади. Шунда шоир ҳижолатомуз кулиб, «Энди бир ёздим — қўйдим-да, шеърим яхшияммас, ёмон ҳаммас» дейди.

Душан Файзийнинг «Аср монологи» шеърисида айрим чиройли фикрлар билан бирга, янги аср ҳақида жуда мавҳум, маъносиз ҳайқириқлар учрайди. Унинг айтишича, («Шарқ юлдузи», 1969 йил, № 10) янги асрда ёппасига «Ақл — озод! Севги — озод, Тафаккур — озод!» Ҳолбуки, ақл, севги, тафаккур ҳар бир инсоннинг тақдирини алоҳида олам тарзида кўринади.

Кейинги пайтларда баракали ижод қилаётган Эъти-

бор Охунова, Жуманиёз Жабборов, Восит Саъдулла, Туроб Тўла, Шукрулло каби тажрибали шоирларнинг айрим шеърлари ҳам ўқувчини ҳаяжонлантирмайди, замондошимизнинг мураккаб ҳиссиётларини чуқур кўрсатмайди. Бунинг сабаби, эҳтиросли дарднинг, яхши маънодаги «тарофкашлик»нинг йўқлигида, улоқнинг ичига кирмай, четроқдан туриб кузатишда.

Қуйидаги сатрлар Тўлқин қаламига мансуб:

Висол чоғи кўпайсин, майли —
Видолашмоқ бўлмасин аммо.
Айрилиқнинг дарди туфайли —
Лйтишади, бири кам дунё!..

Лекин афсуски бу гапни, яъни учрашиш яхшилигини, айрилиқ ёмонлигини дунёда ҳамма билади. Буни қайд этиш учун жон куйдиришнинг ҳожати йўқ эди. Агар шоир бирор одам билан учрашганида ёки хайрлашганида ёхуд видолашаётганида кўнглида қандай *ҳислар*, қандай *ўйлар* туғилганини ифодаласа шеър яратиши мумкин эди. Шунда ҳам бу туйғуларнинг *чуқурлиги*, *янгилиги*, *оташинлиги* бизни мафтун эта олса. Яъни сўзлар ва улар замиридаги туйғуларда бетарафлик эмас, *эҳтирос* ётса.

Дўстимиз фикрича эса, «бетараф сўз йўқ», «*ҳамма гап ана шу сўзлардан ўринли фойдалана билишда*, мазмун билан эҳтирос мутаносиблигини таъминлашда». Ажабо, ижод қилиш нақадар осон экан! Сўзлардан ўринли фойдалана билсанг бас, даста-даста китоб, шоншухрат... бари сеники! Жек Лондон, Сергей Есенин, Маяковский, Фадеевлар бекорга ўзларини ўлдириб юриштипти, «бетарафмас» сўзлардан фойдалана билишганда нақадар узоқ умр кўришарди!

Аслида гап шундами? Айниқса, «ҳамма гап» шундами? Йўқ, асло!

Азиз юрти учун, инсон эрки учун, инсоният учун ўзини қурбон қилган Муқанна, Маҳмуд Торобий, Намоз, Робеспьер, Марат, Симон Боливар каби қаҳрамонларнинг туйғулари отабини, уларнинг кўнглидан нелар кечганлигини билмаган шоир бу улуг сиймолар ҳақида «сўзлардан ўринли фойдалана билиб» асар ёзиши мумкинми? Йўқ, асло! Инсон кўнглининг ботини ва зоҳиридаги мураккаб ҳолатларни, унинг қалбидаги манзараларнинг чексиз бўёқларини ҳис этмаган шоир, «сўзлардан ўринли фойдалана билиб» инсоннинг бой туйғулари ҳақида шеър ёзиши мумкинми? Ширин ҳаётдан, инсонлар меҳридан кўз узолмай жон бераётган беморнинг ўкинчларини, висолнинг қуёшдан ҳам ёруғ нуридан кўзи қамашган қизнинг шодлигини, айрилиқнинг заҳардан заҳарроқ заҳридан дард чекаётган йигитнинг изтиробларини, яхшилиқ эвазига дўстларидан хиёнат кўрган одамнинг аламларини тушунолмаган «ижодкор» қани «сўзлардан ўринли фойдалана билиб» асар ёзсин-чи! Бир вақтлар улкан француз шоири Малларме ҳам «Поэма туйғулардан эмас, сўзлардан яратилади» деган ва янглишган эди (А. Моруа. Литературные портреты). Сўзнинг буюк қудратини заррача инкор этмаганимиз ҳолда шуни айтиш керакки, туйғу агар дарё бўлса сўз унинг қирғоғи. Туйғу агар париваш қиз бўлса, сўз унинг сура-ти, туйғу агар гулзор бўлса, сўз рассомнинг бўёғи. Ён-ғоқдан мурод унинг мағзи, қирғоқдан мурод унинг суви. Сура-тдан мурод унинг соҳибаси, бўёқлардан мурод гулзорнинг ўзи.

Демак, аввал дарёни, париваш қизни, гулзорни қийнаиб топиш керак, агар улар топилмас экан, сўзга ҳожат ҳам йўқ. Демак, шоир аввал руҳий, маънавий изла-нишлардан қийналади, умр бўйи машаққат чекиб, Сент

Экзюпери айтгандай «Одамни одам қилиб турган ҳақиқат»га интилади.

Биз атайлаб, Эгам Ражабов фикрининг бир қиррасини заррабин (микроскоп)га солиб, каттайтириб кўрсатаётганимизни ўқувчи анлагандир. Шу йўл билан биз ижодкорларни қийнаган асосий дард «сўзлардан ўринли фойдалана билиш» муаммоси эмаслигини (тўғри, қисман бу ҳам қийнайди), балки уни дунё, инсоният тақдирдан тортиб, бир қизнинг нега қош чимирганлиги муаммоларигача қийнашини эслатмоқчимиз, холос.

Ботир Акрамов билан Эгам Ражабов маслаҳатига кўра, агар фикр кўпайиб кетса ҳам, туйғу, эҳтирос кўпайиб кетса ҳам шеър бузилади, яъни меъёрдан ортиқ ёғ солинса палов бузилади дегандай. «Баъзи ёш шоирларнинг шеърларида ҳислар устунлиги сезилиб туради,— деб ёзади Ботир Акрамов.— Бу бир тарафдан ёшликнинг табиатига хос хусусият, бошқа томондан худди *шу сермавж туйғулар* ниятнинг аниқ ифодаланмишига, поэтик мазмун конкретлигига *халал беради* (остига биз чиздик — М. М.). Бечора шоирлар, қайноқ ҳис-туйғуларингиз тошқинидан эҳтиёт бўлинг, эҳтиросларингиз «фикр» қолипига сиғмай қолиши мумкин.

Рауф Парфининг мана бу сатрларида қанча фикр, қанча туйғу бор, аниқлаб кўринг-чи:

Чироқ ёнар — севимли орзу,

Чироқ ёнар — сўнгги йўқ ҳасрат.

Севинчингиз каби ёнар у.

Чироқ ёнар — энг гўзал қисмат,

Чироқ ёнар — севимли орзу.

Чироқни тинглангиз, одамлар,

Қаршида эгиб туринг бош.

Сизни куйлар у тонгга қадар,

То навбатни олгунча қуёш.

Чироқни тинглангиз, одамлар...

Муҳтарам танқидчи, топинг-чи, бу шеърда фикр билан туйғу меъёридами, йўқми? Ёки бу ерда қай бири кўпайиб кетган, фикрми, туйғуми? Бу сўроққа жавоб топиш қийин, бу сўроқ умуман ўринсиз. Бу ерда бизни фикр ва туйғулар меъёри эмас, балки шоир инсонлар юрагида кўрган чироқнинг бўзариб ёниб, нималарни куйлаши қизиқтиради. Бизда гоҳо одамларнинг юрагидаги чироқни кўролмайдилар, унинг куйини ҳам сезмайдилар ва тушунмайдилар. Ҳолбуки, ҳар бир одамнинг дилини ёритиб турадиган, яшашга чорлайдиган, ҳаётига мазмун бахш этиб турган чироғи борки, уни пайқаш, нурини ва ёлқинини ўчирмаслик керак. Акс ҳолда, яшашнинг маъноси қолмайди. Бу чироқ ҳар кимда ҳар хил ёнади, ҳар хил куйлайди. Одам ҳаётида севинган пайтлари, орзуларига ишонган пайтлари, ҳасрат ва армонлари уйғонган пайтлари баландроқ ёнади, бу чироқ қўшиқдай, куйдай гўзал, у инсон маънавий осмонининг қуёши, бедор шоирнинг ана шу оламини кечаси билан ёритиб чиқади. Турли рангда порловчи чироқлар, турли оҳанг, турли куйлар. Одамлар бир-биридаги ана шу чироқ нуридан, унинг қўшиғидан, севинч, ташвишлари, орзу-умидлари, дард-ҳасратларидан огоҳ бўлса, баҳра олса қандай яхши! Ҳар бир инсоннинг шахсий оламига эътибор, меҳр-муҳаббат билан қарасак қандай яхши!

Ушбу шеърни фикрсиз ёки туйғусиз деёлмаймиз. Унда жуда салмоқли фикр ҳам, чуқур инсоний туйғулар ҳам бор. Айни вақтда у яқка шахсга эътиборимизни жалб этапти.

Албатта, шеърят тарихида улкан шоирлар ижодида буюк эҳтирослар тўлқини ҳам, мураккаб ақлий изланишлар ҳам аралашиб кетган. Навоий, Бобир, Машраб, Шекспир, Мольер, Корнель сингари шоирларда шу ҳолни кўрамиз. Лекин шу билан бирга жаҳон поэзиясида Уольт Уитмен, Шарль Бодлер, Поль Элюар, Иоганнес Бехер, Гарсиа Лорка сингари, ҳаёт фалсафасини асосан фикрлар кураши тарзида кўрсатувчи, асосан инсоннинг

ақлий ҳаётини тадқиқ этувчи шоирлар ҳам, шунингдек, Байрон, Шатобриан, Мюссе, Тютчев, Фет, Анна Ахматова, Марина Цветаева каби, асосан инсоннинг туйғуларини оламинини тадқиқ этувчи шоирлар ҳам бор ва бу табиий ҳолдир.

Абдулла Орипов ҳам шеър — ўйларга кўп мурожаат қилиши жиҳатидан интеллектуал поэзия вакили дейишимизга асос бор. Абдулланинг «Баҳор» шеъринда унинг маънавий изланишларини, руҳидаги ўзинга хосликни яққол кўрамыз.

Сенинг висолингдан қувонмай нега,
Баҳор, соғинтирднинг ахир кўп узоқ!
Ялдо кечасидай рутубатли қиш
Солди руҳимизга оғир бир сурур.
Сен келдинг, уйғонди яна шўх олқиш,
Инглаган кўзларга тушган каби нур...
Ҳа, мангу заволлик бўлмас оламда
То суйини сочаркан абри найсонлар.
Мен сизни эслайман аммо шу дамда
Мангуга кўз юмган азиз инсонлар...

Шоирнинг ҳаёт ҳақидаги ўйлари ҳаётнинг ўзидай мураккаб, зиддиятли, изтиробларга бой ва айни вақтда оддий, мантиқий бир-бирига бевосита боғланган. Бу ўйларда фавқулодда мураккаб образлар, кутилмаган, тағдор маънолар йўқ. Маъруф Жалил эса худди шундай олижаноб, ташвишли, теран ўйларни ҳайқирмай, ўзинга хос вазминлик билан, гоҳо маъюс, гоҳо хиёл ҳазиллашиб, гоҳо эзгу фикрини рамзнинг ҳарир пардасига ўраб ифодалайди.

Агар қайта бошлай олсам ҳаётимни,
Оловларда тоблар эдим қанотимни.
Мен ўзимни кашф этмасдим такрор, такрор,
Эшитмасдинг зинҳор наҳот, наҳотимни.

Шоирнинг фикри халқчил оҳангда, содда, лекин у бир-биринга боғланиб кетадиган турли-туман фикрлар занжирининг фақат учига ўшайди. Шеърдаги фикрни охиригача ўқиш учун фикрлар занжирининг сув остида ётган қисмини хаёлан кўришимиз керак. Мазкур шеър бир одам тилидан айтилса ҳам, мазмуни бир одам ҳаётидан кенгроқ ҳаётни қамраб олади, албатта.

Интеллектуал мактабга мансублиги билиниб қолган шоирларимиздан Омон Матжон, Чўлпон Эргаш, Мир-азиз Аъзам, Муҳаммадали Қўшмоқов ва Абдулла Шернинг ҳам ўзига хос овози тобора кўпроқ қулоққа чалин-япти.

3. ФИКР ҲАМ ЗАРУР, АММО...

Айрим шеърлар бизда аниқ фикр уйғотмаса ҳам, ҳис-сиётимизга таъсир кўрсатади, кайфиятимизни ўзгартириб юборади. Мухтасарликка интилиб, уларнинг шеърларидан фақат айрим сатрларни келтириш билан кифояланамиз.

Оёғимда шивирлайди яшаб ўтган хазонлар,
Кўзларимга қилич янглиғ тортилмоқда мезонлар.
Ҳувиллаган қишлоқ узра қуюқ туман чўкмоқда,
Ипроқларда най кўнглини сўнги бора тўкмоқда.

(Рауф Парфи)

Бу ерда шоирнинг фикр тарзидаги ғояси йўқ, бу ерда дилбар, фусунсоз лирик кайфият, майини гўзаллик бор. Ва шу гўзалликнинг ўзи — муҳим ғоя. Бу гўзалликни бўлиб-бўлиб таҳлил этиш дарёдаги эркин балиқни тутиб, пичоқда кесиб, аъзоларини текшириб, яна сувга қўйиб юбориш билан тенг. Балиқ фақат сувда яйраганидагина одамнинг ҳавасини келтиради. Тўғри, сувдаги балиқни томоша қилиб завқ олишдан кўра уни сийшни афзал кўрадиган одамлар оз эмас. Бундай ҳиссиз одамлар фақат

санъат гўзаллигини эмас, ҳаёт гўзаллигини ҳам кўрмай яшайдилар, тўғриси, кун кечирадилар.

Бир-бир босиб,
Ена ва ёна
Елбошимга келиб ўлтирар.
...Мени ухлатиб,
Саҳар уйғотиб,
Қайларгадир кетиб қолади.
У менинг пири ўйларимни олиб,
Кимдандир болиб,
Қайгадир йўқолади.
У, менинг қаҳрамоним,
Уи олтида...
Ҳали кўп ўртанади жони,
Ҳали кўп...

(Чўлпон Эргаш)

Тўғри, ҳозир биз тилга олган ёш шоирлар ҳам, ёши улуг шоирлар ҳам турли шеърларни турлича услубда ёзишлари мумкин. Лекин биз улар ижодидан атайлаб, характерли сатрларни танлаб олдик. Бир хил шеърларда ноаниқ, лекин дилга бир лаҳза ором ва тутқич бермаётган, жонни қийнаётган илҳом туйғуси бор. Тугал фикр йўқлиги бу шеърларнинг нуқсони эмас. Зотан, доимо шеърда очиқ фикр бўлиши шарт эмас. Ҳар бир шеърдан фикр излаганларга Белинскийнинг машҳур мақола-сини ҳавола қиламиз:

«Лирик поэзия асосан, субъектив, ички поэзиядир, шоирнинг ўз ифодасидир,— дейди Белинский ва Жан-Поль Рихтернинг қуйидаги фикрига асосланади: «Лирик поэзияда санъаткор — картина, яратувчи эса ўз асари бўлиб қолади.» Бизда танқидчилар кўпинча лирик поэзия билан эпик поэзияни аралаштириб юборишяпти. Лирик поэзиянинг поэтик фазилатларини унутиб, ундан публицистик фикрлар талаб қилишяпти. Лирик поэзияда

ҳамиша фикр бўлиши шарт эмаслигини тушунишмаяпти. «Лирик поэзияни фақат музика билан солиштириш мумкин,— дейди яна Белинский.— Масалан кўпгина рус халқ қўшиқлари халқ эсида қолади, буларнинг сабаби уларнинг мазмунида эмас (чунки уларда қарийб мазмун йўқ)... аммо бу қўшиқлар... садоларнинг мусиқийлиги, шэърларнинг вазни ва оҳангдорлиги билан эсда сақланиб қолади.» Белинскийнинг сўз — маъноси йўқолиб, ҳис ва мусиқий садога айланиши ҳақидаги фикрини ҳам эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман: У, Пушкиннинг:

Тун ели теңтир,
Ҳавони елпир,
Шалдирар,
Югурар
Гвадалквивир.
Мана, чиқди олтин ой.
Жим... Жим... Бирдан соз саси...
Испан қизи хумордай
Балконга суялади...

каби сатрларни қандай таърифлаганини эсланг:

«Бу нима? — Сеҳрли манзарами, хаёлий кўринишми ёки кўкдан янграган ва шайдо қилувчи испан қизининг муҳаббат ва орзулар билан ҳориган боши устидан учиб ўтган мусиқий садомн?.. Тароватли, файзли жануб кечасининг сирли, шаффоф қоронғилигида янграган соғинч ва эҳтиросга тўла серенада садоларими?»

Нима бу — поэзиями, расмми, музиками? Ёки шуларнинг ҳаммаси қўшилиб... картина садолар билан гапирадими, садолар картина ясайдими, сўзлар бўёқлар билан порлаб, образлар билан жилваланиб, оҳанглар жанранглаб, маъноли нутқни ифода қиладими?» Ҳа, бизда ҳам худди шу маънодаги лирик поэзия жонланиб бораёпти, бунинг сабабини шоирларимизнинг руҳан юксалаётганлигидан, фикрнинг кучи етмайдиган, фикр ифода-

лаёлмайдиган ҳислар гўзаллигини кўрсатишга интили-
шаётганлигидан излаш керак.

Ҳар бир шоирнинг ижодида интеллектуал руҳдаги шеърлар ҳам, ҳис-туйғулар дарёси тошган шеърлар ҳам учрайди ва бу ҳолдан нуқсон излашимиз, шоирлар ва ўқувчиларни чалғитишимиз керак эмас. Бировда фикр ҳам, туйғулар ҳам уйғунлашган тарзда ифодаланиши мумкин. Лекин, бу икки унсурни аптекачининг тарозисида дозалаш, меъёрга солиш шарт эмас, шеърда шунча грамм фикр, шунча грамм туйғу «ишлатилса» яхши деб нормалаш кулгили.

Аслида санъатда энг муҳими — инсоннинг ҳиссий олами бойлиги, туйғулар гўзаллигидир. Ҳар қандай фикр ана шу ҳис-туйғулардан оқиб чиқиши керак. Санъат дунёни ҳиссий билишдир. Зотан, Гегель ёзади: «Билишнинг биринчи шакли бевосита, яъни ҳиссий билишдир (остиға Гегель чизган), ҳис қилинган ва объектив мавжуд борлиқ тарзида ва суратида билишдир. Иккинчи шакл онгда тасаввур қилиш ва ниҳоят учинчи шакл — *эркин фикрлашдир.* Ҳиссий мушоҳада шакли санъатга хосдир. Худди санъат ҳақиқатни ҳиссий образ тарзида, ўзининг кўрнинишидаёқ юксакроқ, теранроқ маъно ва аҳамиятга эга бўлган ҳиссий образ тарзида онга еткази».

Аслида ҳам санъат туғилганидан бери ҳис-туйғулар бойлигидан дурдоналар яратиб келади. Санъаткорлар олам яралганидан бери ҳиссиз ёки ҳис-туйғуларни қашшоқ одамлардан кулиб, туйғуларга бой инсонни куйлаб келадилар. Ҳиссий қашшоқ одам, юмшоқ айтганда, чала одам. Қўполроқ айтганда, халқ бундай одамларни тўнка дейди. Ҳиссиётга бой одамларгина инсоннинг қувонч-ташвишларини, ғам-андуҳларини, орзу-умидларини тушуна олади, яъни ҳис қила олади. Ва инсоннинг орзу-умидлари учун, эзгулик учун кураша олади ва шу бой ҳис-туйғуларнинг ўзи поэзияда асарнинг мазмунидир.

Танқидчининг фикрини тушуниб турибман. Янглиш-

масам у, баъзи ҳайқириқ шеърлардаги маъносизликни қоралаб, ўша шеърларда маъно каму, «жўшқин ҳис-туйғу кўп» демоқчи. Лекин маънодан маҳрум, ёки маънога қашшоқ, ёки сийқа, ёки сохта туйғу, сохта эҳтиросларнинг ўзи ҳиссизлик-ку.

Инсоннинг энг кичик-нозик туйғуларини мадҳ этган Руссо ижоди Стендаль ва Шатобриан каби улуғ санъаткорларни илҳомлантирган экан, бунинг сирини ўйлаб кўришимиз керак. Кўпчиликнинг «Туйғулар алдайди» деган фикрига қарши ўлароқ, Руссо фақат туйғуларгина мутлоқ ҳақиқатни акс эттиришига ишонади. «Мен фактларни назардан қочиршим, ниманидир ўрнини алмаштириб-чалкаштиришим, саналарда янглишувим мумкин, лекин ўзим ҳис этган нарсаларда, туйғуларим оқибатида туғилган воқеаларда ўзимни алдашим мумкин эмас» дейди у «Изҳори дил» асарида.¹

Француз адабиётининг Белинскийси — Сент Бёв замондошларининг бутун бир авлоди, хусусан ёш даҳо Альфред де Мюссенинг ҳиссиётлари бойлигидан ҳайратланиб ёзган эди: «У (Альфред де Мюссе) ёшроқ бўлса ҳам, лекин бутунлай, ажралмас тарзда бизнинг авлодга мансуб эди, фақат поэзияга содиқ, ҳаётни фақат ҳис қилишга ва фақат туйғуларини ифодалашга интилган (остига биз чиздик — М. М.) бизнинг авлодга мансуб эди» (Ш. Сент Бёв. Литературные портреты. Критические очерки, М. 1970).

Шуниси ҳам эътиборга лойиқки, Альфред де Мюссе билан Жорж Санд ўртасидаги эҳтиросли туйғулар тошқини шоир ва адибанинг энг ажойиб асарларини («Аср фарзандининг дил изҳори», «Шахсий китоб», «Сайёҳ мактублари», «Йигит ва қиз») бунёдга келтирган.

Ҳозир ўзларини шеър заршунослари санайдиган одамлар ёки шунчайин поэзияни тушунамиз деб ўйловчи одамлар кўпинча асарнинг фикрий салмоғини қатъий та-

¹ Андре Моруа. Литературные портреты. М., 1971.

лаб қиладилар. «Фалон шеърда катта гап йўқ, катта фикр йўқ» ёки «фалон шеърда катта ғоя йўқ». Бу одамларнинг мезони шу қадар қатъийки, ҳатто Навоий, Машраб, Пушкин, Лермонтовнинг ишқий шеърлари ва айниқса инсон руҳий иқлимининг мураккаб ҳолатларини — руҳий довул, тўфондан то енгил шаббодагача куйлаган Гейне, Бернс, Фет, Тютчев, Анна Ахматова, Пастернак, Есенин, Цветаева сингари шоирларнинг шеърлари гўё тор, шахсий лирика деб баҳоланиши мумкин. Негаки, бундай одамлар гўё жамият ҳақида фикрлар айтилган шеърларни чинакам шеър, инсоннинг шахсий дунёси куйланган шеърларни майда гап деб билишади. Шу тариқа жамият ҳаёти ва якка инсон шахси бир-биридан ажратилади. Ҳолбуки жамиятни якка шахслар ташкил этмайдими?

Улкан шоирамиз, поэзиямиз маликаси Зулфияхонимнинг ёш шоира Мукаррама Муродовага аталган, машҳур бўлиб кетган бир маслаҳати менда шундай таассурот қолдиради. «Мен ёшларимизни тор шахсий мавзулар доирасидан юксак ижтимоий чўққилар сари парвоз қилишларини истардим...» Шоиранинг ёшлар поэзиясига ғамхўрлик руҳида айтилган бу фикрининг маъносига тушуниб турибмиз. Улар ҳаётда ишқ-муҳаббатдан бошқа дардлар ҳам бор демоқчилар.

Бу ерда шахсий торлик деганда мавзунинг, фикрнинг кичиклиги эмас, балки туйғуларнинг саёзлиги, майда, бачканалиги қораланяпти деб ўйлайман. Лекин жамият ва шахс муаммолари энг кичик туйғуларда ҳам акс этиши мумкин. Берннинг бир интим шеърда унинг нотаниш аёлнигида бир кеча тунаб қолгани тасвирланади, шеър жуда ўйноқи, оҳангдор, ўқувчига завқ-шавқ бағишлайди. Бу руҳдаги шеърларни кераксиз дея оламизми?

Тўғри, шоир ўзини борлиқдан ажратиб тасаввур қилмайди. Аммо шоир борлиқни ўзисиз тасаввур қилиши ҳам мумкин эмас. Чунки *МЕН* бўлмаган борлиқ *мен*

учун мавжуд эмас. Тўғри, менсиз ҳам борлиқ мавжуд, бошқаларга мавжуд.

Аммо мен инсониятнинг вакили, менинг шахсимда инсониятнинг фазилатлари ва иллатлари, қувончлари ва ташвишлари гавдаланса-чи? Ёки шу инсониятнинг парчаси сифатида борлиқни ифодаласам-чи? Демак, мен санъатда ўзимни тасвирлаганимда инсоният ҳаётини ёки унинг айрим қирраларини тасвирлайман: Демак, марҳамат қилиб, менинг кичкина қувончим ва ташвишимга ҳам қулоқ солинг. Шоир шундай фикрлаганда ҳақли. Шунинг учун шоир тасвирлаётган дунёни унинг шахсий оламисиз кўрмаймиз. Шу туфайли шоира Зулфиянинг ўзбек шеърляти антологияси 5-жилдига кирган шеърлари орасида энг яхшиларидан бири, ҳатто энг яхшиси унинг ёрга муҳаббати, соғинч туйғулари ифодаланган «Баҳор келди сени сўроқлаб» шеъридир. Бу «шахсий» шеърда шоиранинг юксак, гўзал инсоний қиёфаси кўрингани учун ана шу шеър барча инсонларнинг қалбига яқиндир. Бугина эмас, ана шу антологияда торроқ мавзуда ёзилган асарлардан Асқад Мухторнинг «Икки нарса оғир кўнглимга», кейинроқ ёзган кўп шеърлари унинг бошқа шеърларидан яхшироқ.

Кўпинча шеърхонлар, ҳатто танқидчилар шоирнинг ҳар бир шеъридаги гоҳ кичик, гоҳ катта, гоҳ ошкор, гоҳ пинҳоний, гоҳ содда, гоҳ мураккаб туйғуларини ҳис қилмаса ҳам, уларни тушунмаса ҳам баҳо беришга шошилаверадилар. Оқибатда шоирнинг гўзал туйғулари ифодаланган шеър ёмонга чиқарилади, ҳис-туйғусиз, риторик, шпорнамо, мавсумий, иллюстратив, тавсифий, ҳаёт ҳодисалари перфолентага ёзилгандай, шунчаки қайд қилинувчи «шеърлар» — «замонавий», «актуал», «зарурий», «ижтимоий» деб, яхшига чиқарилади. Бир вақтлар Анна Аҳматованинг гўзал шеърлари ёмонга чиқарилганди. Блок ва Есениндан кўра Демьян Бедний устун қўйилган эди. Тўғри, Демьян Беднийнинг шеърлари актуал фикр сифатида Есенинникидан яхши эди, лекин шеър сифати-

да эмас. Биз эса шеър ҳақида баҳслашяпмиз. Ҳозир ҳам шундай баҳолашлар йўқми? Яшириб нима қиламиз, ҳозир ҳам гоҳо шеърдан инсоний туйғуларни эмас, «фойдали фикрлар»ни излашади. Ғайратли адабиётшунос Собир Мирвалиевнинг ҳорижий шарқ халқлари ҳаёти мавзуга бағишланган монография, рисола, мақолаларида шундай ҳолларни учратамиз. Чунончи у Шуҳрат, Ғайратийнинг айрим бадий заиф шеърларини мақтагани ҳолда Ҳамид Ғуломнинг Жазоир ҳаётини куйга ўхшатган, майинроқ шеърини танқид қилади.

Нуриддин Шукуров шоирнинг шахсий, ўзига хос руҳий олами, лаҳзалик нозик кайфиятлари ифодаланган, романтик руҳдаги шеърларга ҳам «социалистик реализм методи принциплари» билан ёндашади. Танқидчи, Уйғуннинг «Кетмас бўлиб кел» деган шеърини таҳлил қилар экан, шоирнинг нозик-нафис, «шахсий» туйғуларини ҳам қондага солиб кўришга интилади. Фикримизни равшанлаштириш учун Уйғун шеъридан қуйидаги парчани ўқиб кўрайлик:

Сен келасан — гўё фалақдан
Ҳузуримга тушади қуёш.
Сен кетасан — кўнглим синади,
Кипригимда ялтирайди ёш.
Сен келасан — яшнайд дунё,
Гул сочгандай навбаҳор қорга.
Сен кетасан — тинчлик, қувончим
Учиб кетар сен билан бирга.

Нуриддин Шукуров шу шеър билан Асқад Мухторнинг висол ва айрилиқ ҳақидаги шеърини таққослаб, ғалати хулоса чиқаради: «Иккала шеърда ҳам социалистик реализм методи принциплари — воқеа-ҳодисаларни, туйғуларни ҳаққоний, тарихий жиҳатдан конкрет, революцион тараққиётда тасвирлаш жиҳатидан муштараклик бор». Нуриддин Шукуровнинг фикрича, Уйғуннинг ли-

рик қаҳрамони севгиси «тарихий жиҳатдан конкрет, революцион тараққиётда» эмиш?! Демак, муҳаббатда чеккан азобларимни, руҳимни изтиробларга солган айрилик, ҳижронни «революцион тараққиётда» кўришим керак? Бу нимаси? Мабодо реал, конкрет ҳаётда мен муҳаббатимга етишолмаган бўлсам, мабодо бахтимни йўқотган бўлсам, севгилим хиёнат қилган бўлса-чи? Мабодо шундай бўлса, ўзимни алдаб, туйғуларимни «революцион тараққиётда» кўрсатишим керакми?

Шоира Эътибор Охунова бир шеърда дангаса йигит бир гўзални севирини тасвирлайди. У йигитни дангасаликда айблаб, «воқеликни революцион тараққиётда» кўрсатиб, шеърни «Бу каби гўзал санамлар пойгада ўзганники» деган фикр билан тугаллайди. Ана сизга мусобақага тикилган совға!

Қонуниятни, метод, принципларни ўйламай-нетмай адабиётнинг ҳамма соҳаларига ишлатиш, айниқса, инсон туйғуларини қоидага солиш шундай кулгили ҳолга олиб келади. Негаки, ҳар бир инсоннинг тақдири бошқаларникига ўхшамайди, ҳар бир инсон ўзича бир маънавий олам. Ҳар ким ўзича севади, ўзича нафратланади, ҳар кимнинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам ўзича кечади ва санъаткор ана шуларни «ўзича» тасвирлагани учун, ҳақиқий асарлар ҳам бир-бирига ўхшамайди.

Бунн ҳис қилмаган одам шоирнинг ёки лирик қаҳрамоннинг туйғулари ранг-баранглигини эмас, балки умумий қоидаларни кўради. Беллинскийнинг юқоридаги фикрларини ўзбекча айтсак, танаси бошқа, дард билмас. Эгам Ражабовнинг шоир ёридан ажралса, қуёшда не гуноҳ?— дейишнинг сабаби ҳам шунда бўлса керак.

Ҳар қандай инсон табиатида муайян даражада худбинлик бор ва уни тушуниб, оқлаш мумкин. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида Отабек Марғилондан, Кумуш ёнидан кетишни хоҳламай турган бир вақтда отаси Юсуфбек ҳожидан хат олади. Хатда Тошкент нотинчлиги, халққа жабр-зўлм кучайгани айтилади.

Хатни ўқиган Отабек фожияли аҳволдан қайғурса-да, Марғилонда қолишдан қувониб: «Ундай бўлса тинчмангиз» дейди кулиб. Қаҳрамон руҳини, унинг муҳаббати эҳтиросини тушунмаган танқидчи Отабекни худбинликда айблаши мумкин. «Минг бир кеча» асосида В. Виткович билан Г. Ягфельд ёзган «Аловуддиннинг сеҳрли шамчироғи» деган киноэртакта ҳам ғалати бир саҳна бор. Камбағал йигит Аловуддин «юртга турли фалокатлар тушса, қасрлар ёниб, кетса мен маликанинг ҳаётини сақлаб қолсам» деб орзу қилади. Бу худбинларча туйғун қаҳрамоннинг ҳолати оқлайди. Ҳаёт воқеалари гирдобида баъзан ҳар биримизда муайян худбинлик стишмайди, ўзимизнинг инсонлигимизни, ўз бахтимиз учун ҳам курашишга ҳаққимиз борлигини унутамиз. Зотан, шахси йўқ, характери йўқ одам жаҳон миқёсида моддий ва маънавий бойликлар яратишга ҳам қодир эмас. Ҳар бир шоир шахсий дунёснни, шахсий туйғуларини ифодалар экан, замон фарзанди сифатида албатта замондошларининг ҳам маънавий қиёфасини мужассамлаштиради. Айни чоғда, шоирнинг гўзал туйғуларини ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам, келгусида ҳам маънавий хазина деб тушуна оламиз. Навоий «Мажолисун нафоис»да мақтаган Қосим Анворнинг:

«Риндмиз, ошиқмиз, жаҳон ўртовчи ва ёқавайронлармиз,
Сенинг ғаминг турганда дунёни фикрлаш нима ҳожат?»

маъносида ёзган шеъридаги «шахсий туйғу»ни қоралаш керакми? Ёки Навоийнинг Камол Хўжандийдан айтган:

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш —

деган байтидан кенг ижтимоий мазмун, «катта» фикр, «катта» гоя излайдиган бўлсак, мавлоно Лутфийнинг диди йўқ деган нотўғри хулоса келиб чиқмайдими? Ахир у киши бутун ижодини шу икки сатрга алмашишга тай-

ёрман, деган. Пушкин лирик қаҳрамонининг севикли ёрига пок муҳаббатигина эмас, ҳатто умуман гўзал аёлларга ва ҳатто уларнинг фақат гўзал оёқларига бўлган ҳавасини ифодаловчи сатрларини қандай тушунайлик?

Нима ҳам дердик. Гап «майда» бўлса ҳам ҳаётний. Бугина эмас, Пушкин «Евгений Онегин»нинг кўпгина бобларини аёллар оёғининг гўзаллигига бағишлайди. Чунки, ижтимоий чўққилар сари парвоз шеърый асарда ҳар сатрда кўринмаслигини, шоирнинг ҳар қандай улкан ва кичик нарсалар ҳақида ёзишга ҳаққи борлигини айтмоқчимиз. Бу ерда энг муҳими, туйғуларнинг, шунингдек бу туйғулар кетидан туғиладиган фикрларнинг ҳаётний эканлигини айтмоқчимиз.

Ижтимоий чўққиларга парвоз этишга биз қарши эмасмиз, албатта. Аммо ҳамма бало шундаки, ана шу юксак парвозлар нималигини кўпчилик шоирлар, танқидчилар, хусусан биз ҳам тушунолмаймиз. Негаки, бу тушунча жуда мавҳум ва айрим ўринларда поэзиянинг моҳиятини чалкаштиришга, шахсий, инсоний, гўзал, жозибали туйғулар, эҳтиросларни қоралашга олиб келмоқда. Бу қоида фикр ва туйғуларни меъёрга солишга, шеърдан, санъатдан фалсафа, илм, фан, хўжалик, хуллас, ақлий ижод ва моддий ҳаёт соҳасидаги мантиқийликни, изчилликни излашга олиб келмоқда.

Шу тариқа шеърдаги энг катта бойлик — ҳиссиёт, туйғулар бойлиги, ранг-баранглиги, ҳар бир шеърнинг ўзингагина хос поэтик фалсафа инкор этилмоқда, шеър одатдаги фикрлар оқими деб тушунилмоқда.

Чунончи Эгам Ражабов «Бирон поэтик мазмунни ифода қилиш борасида фикрлар оқими мантиқий изчилликка (остиға биз чиздик — М. М.) рноя қилиш заруриятини поэзия қонунияти (яна биз чиздик — М. М.) тақозо этади» деб ёзади. Ажабо, поэзиянинг бундай «қонунияти» бор экан-у, Аристотель ҳам, Буало ҳам, Белинский ҳам бунн унутиб, лом-мим дейишмаган экан. Эгам Ражабов ана шу «қонуният» талабидан келиб чи-

қиб, арифметик прогрессия йўлидан бориб, ғалати йўл кўрсатади. «Фикр — бу зина. Шоир ўқувчини ўша зиналар оша мақсад чўққисига етаклайди. Зиналардан бир-бир босиб, юксакка кўтарилгандан сўнггина шоирнинг ғоявий мақсади китобхонга аён бўлади. Фикрий изчилликнинг бузилиши — ўша зиналарда қоқиниб-суриниб юриш билан баробар. У ҳолда шоирнинг ғоявий мақсадини тузукроқ англаб бўлмайди». Шеърни бундай ибтидоий тушуниш, уни қонун моддалари, инструкцияларга тенглаштириш нақадар кулгили эканлигини айтиб ўтирмасак ҳам бўлади. Бундай тушунишнинг оқибатини кўрайлик: «Шоир (Эркин Воҳидов)нинг «Ўйғотмагил», «Дўст билан обод уйинг» ғазалларида ёр васлига муштоқлик, интизорлик, шайдойлик, дўстга вафодорлик туйғуси ғазалнинг илк мисраларидан то охиригача изчил давом этади... Аммо унинг «Қуёш» ғазалида фикрий изчиллик йўқолганга ўхшайди.

Дилбарим ҳуснига кўкда маҳлиё бўлсин қуёш,
Маҳлиё эрмас, кўйида бир гадо бўлсин қуёш,—

деб бошланган ғазалнинг дастлабки байтлари, лирик қаҳрамоннинг қуёшга хайрихоҳлигидан (ҳа «хайрихоҳ»-лигидан гадолик тилаяпти — М. М.) ошиқона кўтаринки кайфиятидан дарак беради. Лекин ғазалнинг кейинги байтларида фикр ўзгариб, қуёш образи салбий хислат касб этади:

Ул кеча ёр васлига етдим деганда отди тонг,
Қилди дилбардан жудо, юзи қаро бўлсин қуёш.

Лирик қаҳрамон эзгу-туйғуларининг ҳамроҳи қуёш бирданига унинг кушандасига айланади. Олижаноб, эзгу сифатлар соҳиби, ҳаёт манбаи сифатида аҳли донишлар томонидан ардоқланиб келган (келинган) қуёшнинг дафъатан лаънатланиши («юзи қаро бўлсин қуёш»)

кишини ажаблантиради... Лекин қуёшга салбий хислат бериш — *ҳаёт ҳақиқатига, мантиққа* зиддир. Ахир тонг отиб, ошиқни дилбардан жудо қилса қуёшда не гуноҳ?»

Қаранг-а, шоир қуёшнинг азизлигидан, аҳли донишлар томонидан ардоқланганидан беҳабар экан. Қуёшсиз дунёдаги барча ўсимликлар ва жонзотлар яшолмаслигини билмас экан. Қуёш йўқолса, олам қоронғиликда қолишини ҳам билмас экан. Агар билса қуёшни лаънатлармиди? Шу тариқа лирик қаҳрамон муҳаббатининг чуқурлигини кўрсатишга хизмат қиладиган энг чиройли сатр, шеърнинг юраги инкор қилинади. Ҳатто дилдорингдан айрилсанг айрилибсан-да, қуёшда не гуноҳ деб, шоирнинг туйғуси устидан кулинади. Шоир қалбини тўлқинлантирган висол ва айрилиққа танқидчи бундай лоқайд қарашининг сабаби нимада экан? Балки танқидчи шахс сифатида ҳали висол қувончини ёки айрилиқ азобини ҳис этмагандир, бу унинг шахсий иши. Лекин шу асосда шеърга баҳо бериш — унинг шахсий иши эмас. Белинскийнинг қуйидаги сўзларини эслайлик: «Шоирни ўрганиш — фақат асарларини такрор-такрор ўқиб танишишгина эмас, балки бу асарларни (асар қаҳрамонларининг туйғуларини дейилса тўғрироқ — М. М.) қалбан ҳис қилиш, бошдан кечириш ҳамдир... Шоир асарлари қанчалик ўзига тегишли бўлса, бутун инсониятга ҳам шунчалик тегишли. Шунинг учун ҳар бир инсон, кимда инсонлик (яъни руҳ, ақл) бўлса, ўша инсон санъаткор асарларини ўрганар экан, уларни ўз бошидан кечира олади. Шоир асарларини бошдан кечириш — бу асарлардаги барча бойликни, улардаги мазмуннинг бутун теранлигини қалбан ҳис қилиш, уларнинг (шоирларнинг) дарди билан касалланиш, уларнинг қайғуларидан қайғуриш, уларнинг шодлиги, ғалабалари, умидларидан лаззатланиш демакдир. Муайян вақт бутунлай шоир таъсирига тушмай туриб, унинг кўзлари билан қараб севмай туриб, унинг қулоғи билан эшитмай туриб, унинг тили билан гапирмай туриб, шоирни тушуниш мумкин

эмас».¹ Юлдузлар сайрини «то саҳар бедор ўландин сўр». Эгам Ражабовнинг шоир ёридан ажралса қуёшда не гуноҳ? — дейишининг сабаби ҳам шунда бўлса керак.

4. ШАХСИЙ — ИНСОНИЙ

Лермонтовнинг жуда тор мавзудаги, шахсий, интим туйғулари ифодаланган гўзал бир шеърни эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман.

Ажралишдик, лекин қиёфанг бирдай
Сақлаб қолмоқдаман сийнамда ҳамон.
Гўё яхши кунлар хотирасидай
Дилга бағишлайди шодлик армугон.

Унута олмадим қиёфанг мангу,
Ўзга эҳтиросга бўлсам ҳам ошно.
Ташландиқ бўлса ҳам бутхонадир у,
Инкор этилган бут — барибир худо.

(Туроб Тўла таржимаси)

Бу ерда жуда шахсий туйғу қаламга олинган. Бу қувонч ҳам, алам ҳам эмас, завқ ҳам, ўқинч ҳам эмас. Шоир ҳаётининг эҳтимол кўп йилларига мазмун бағишлаган, лекин абадий йўқолган муҳаббати хотирасига сажда қилмоқда. Таржимадаги ғализликларга қарамай, шоирнинг шахсий туйғулари бизнинг ҳиссий бойликларимизга бойлик қўшади, чунки бизнинг ҳам қалбимизда мавҳум ҳукм сурган шундай туйғуларни ўзимиз учун қайта кашф этамиз. Бу туйғулар қанчалар кичиклигига қарамай, одамни олижаноблаштиради.

Биз атайлаб ўта «шахсий» ва ўта «ижтимоий» мавзудаги шеърларни таққосляпмиз. Чунки теран ифодалан-

¹ В. Белинский. Избр. соч. «Молодая гвардия», 1950 г. стр. 491.

ган ўта «шахсий» туйғу саёз ифодаланган жуда катта, жаҳоний фикрлардан кўра қалбимизга яқинроқ. Белинский айтганидай, табиатан шоир бўлмаган одамнинг фикри нақадар чуқур, ҳаққоний, ҳатто муқаддас бўлса ҳам унинг асари бачкана, сохта, қалбаки, хунук, ўлик туғилади.

Гоҳо, табиатан шоирлар ҳам маънавий изланишлардан тўхтаб қолганда, жон қийноғидан ўзини четга тортганда катта, муқаддас мавзуларни қаламга олса ҳам ёмон шеър ёзиши мумкин экан.

Ёрни ҳам ҳадеб «севаман» деявериш билан садоқатингизни билиш қийин-ку. Расул Ҳамзатов эса «Она тили» шеърда халқига муҳаббатини ўзича айтган. Бизда Абдулла Орипов ҳам, Маъруф Жалил, Рауф Парфи ҳам ўзича айтган.

Баъзан шеърларда муҳим, жуда тўғри фикрлар айтилади, аммо булар шеър эмас. Уларда «шавқ», «ҳарорат» сўзлари бору, шавқ, ҳароратнинг ўзи йўқ. Чунки, баландпарвоз сўзлар билан шеърнинг бадинияти кучайиб қолмайди. Ҳатто бундай шеърлар жуғрофий жиҳатдан бутун дунёни қамраб олиши мумкин, лекин улар бирор жой ҳақида аниқ тасаввур бермайди.

Энди фақат бир қишлоқ, ҳатто бир уй тасвирланган бошқа шеърни олайлик. Бу шеър табиийлиги билан мафтун этади.

У мен туйган биринчи куй, биринчи олам,
Қушчаларнинг чувуридай қувноқ кулгум у.
Илк бор терган бойчечагим, севинчларим ҳам
Қайлардадир тушиб қолган сочпопугим у...

Ун тўққизга тўлган ёшим кўрки, чиройи,
Завқ-шавқига ҳамроҳ бўлган, гувоҳ кўчам у.
Илк мартаба қалам тутиб, билиб-билмайин
Шеър тўқишни орзу этган сирли кечам у...

Турсуной Содиқованинг «Она уйим соғинчи» шеъри шу руҳда давом этади. Бу ерда шоиранинг маънавияти, шахси кўрингани учун, туйғулари анча теранлиги, самимийлиги учун шеър бизга руҳий озиқ беради.

Ҳар бир шеърда, кичик мавзудаги, кичик гап айтилган шеърда ҳам агар шоирнинг шахси, унинг руҳий бойлиги, туйғулари ранг-баранглиги кўриниб турса, у ҳамма учун қимматлидир. Саида Зуннунованинг баҳор ҳақида куйидаги сатрлари бор:

Ҳуснингнинг менчалик шайдоси йўқдир,
Менчалик тўймаган гадоси йўқдир.
Кўкда ўйин қилган шўх қалдирғоч ҳам,
Яшиллик юрган ҳар ўт, оғоч ҳам,
Бўтана сувларнинг юзидаги гул,
Қалбимга солади рашксимон туйғу,
Қалбимга солади рашксимон ғулув.
..Толлар баргагини тортқилаб, эгиб,
Уйнаган елларга рашким келади,
Еллардек тоғлардан ошгим келади...

Яна баҳор ҳақидаги бошқа шеърни ўқийлик:

Кўз олдимда тоғлар ўлкаси,
Яшнаб турар ажиб бир Ўқор.
Куйларида муҳаббат рақси,
Ел эсади майин, безор,
Ел эсади, тиним билмас ел,
Олиб келар ялпиз ҳидини.
Ҳар япроқда аниқ кўраман
Мен баҳорнинг нозик дидини.
Тикиламан хаёл, ўй билан,
Баҳор эса қолганча кулиб,
Эркалайди ажиб куй билан,
Юракдаги сиримни билиб.
Баҳор куй-ла қўриқлар мени,

Фақат боқар нигоҳи хаста.
Келмаслигинг билгандай сенинг,
Эркалайди, куйлайди аста...

(Санобар Имомова)

Қаранг, турли шоирларда баҳор турли кайфият, турли туйғулар уйғотяпти. Юқорида Абдулла Ориповнинг «Баҳор» шеърида эса яна ўзгача фикр, туйғуларни кўрган эдик. Бу турлилиқнинг, ўзгачалиқнинг сирини шоирларнинг шахсий руҳий олаmidан, ҳаёт ҳодисаларига ўзига хос нигоҳидан излашимиз керак. Зотан, поэзиянинг қиммати асосан унинг қайси мавзудалигида эмас, фикрнинг катта-кичиклигида ҳам эмас, балки мавзу, фикрнинг ўзига хос талқинида. Инсонгаки алоқадор ҳамма мавзулар, катта-кичик ҳамма фикрлар, катта-кичик ҳамма туйғулар агар инсон — шоир шахсининг, шоир руҳининг янги-янги, ўзига хос иқлимларини, маънавий конларининг ўзига хос қатламларини кўрсатолса қиматлидир.

Табийки, шахсий интим шеърларда ҳам агар туйғулар, оҳанглар бойлиги бўлмаса, фақат «шахсий»лиги учунгина уларни инсоний деёлмаймиз. Ҳақиқатда Қаримованинг мана бу шеърида нима бор?

Шодман севги бахтидан,
Садоқатда (?) бахтим бор...
Бугун туриб вақтли ман
Ўғилнинг боқдим хумор.

Сен бор учун дунёда,
Мушуқлар писанд эмас.
Сен бор учун дунёда,
Кўнгилда жўшар ҳавас.

Сен бор учун дунёда,
Ҳаёт ширин, кўнгил шод.

Сен туфайли бу ҳаёт —
Менга ноёб мукофот.

Бу шеърнинг нуқсони фикр ва туйғуларнинг номута-носиблигида эмас, албатта, чунки бу ерда шоир шахси-гагина хос фикр ҳам, туйғу ҳам йўқ. Бу ерда шоирнинг бошқалардан фарқланиб турувчи қиёфаси, руҳий олами-дан парча ҳам йўқ. Бу ерда севги, бахт, садоқат сўзлари бору, шоир уларни чуқур ҳис этганлиги, субъектив, шах-сий қараши йўқ.

Шунинг учун Белинскийнинг қуйидаги фикрлари биз-га бугун ҳам жуда зарур: «Шеър ёзадиган ҳар қандай одам ўз шахсини ифодамайди: уни шоир бўлиб туғилган одамгина ифодалаёлади; иккинчидан ҳар қан-дай шахс эмас, ажойиб шахсгина ўрганишга лойиқдир (фақат ажойибгина эмас, мисол учун реакцион, мурак-каб шахсларни ҳам ўрганиш керак — М. М.) учинчидан, ҳар қандай одам шахс эмас, кўпчилик одамлар шахсиз-лиги туфайли жуда хира босилган гравюра — суратга ўхшайди, бу суратга қанчалик узоқ тикилсанг ҳам да-рахтни пичан ғарамидан, отни иморатдан, тўнкани эса одамдан ажратиб бўлмайди... Шахс қанча теран ва кучли бўлса, у шунча кўпроқ шоирдир». Шоирнинг ўз шахси, ўз қиёфаси, ўз қалби, ўз ўйлари, ўз туйғулари бор бўл-сагина, унинг асарлари адабиётни, одамни, оламни бойи-тиши мумкин. Бундай шоирларнинг энг кичик мавзудаги, энг кичик, шахсий ўй-туйғулари ҳам жаҳоний масалалар кўтарилган лекин саёз, ҳиссиз шеърлардан азизроқдир. Зотан, шахсий олами қашшоқ одам, ёки шахсий оламини тушунишга интилмаган одам, шахсий дард-қувончлари-га, ташвиш-ҳаяжонларига эътиборсиз қарайдиган одам жаҳоний масалаларни тушуниши мумкин эмас. Якка ин-сонни унутиб, инсониятни ўйлаш сохталикдан бошқа нарса эмас. Ҳар бир якка инсонга адолат, меҳр кўзи би-лан қаровчи шоир инсониятга ҳам фидойилик қилиши табиийдир. Шахсий интим туйғуларга эътибор — инсонга

эътибордир. Шу тариқа, дунё муаммоларидан кўз юммагани ҳолда, гўзал лаҳзаларга мангу ҳайкал қўйиб, поэзиямиз тобора инсонга яқинлашмоқда, унинг руҳидаги булоқлар кўзини очмоқда.

1972.

ҚАТРАСИ УММОН ҚАДАР...

Шеър — мўъжиза. Шоир сеҳргар. У, одамлар кўнглидаги тунни кундузга, қишни баҳорга айлантирувчи. У мудроқлик оламини уйғотувчи, кўлмакларни чайқатиш учун тош отувчи, юраклардаги музларни эритиб, шарқираган сойлар ҳосил қилувчи, ҳаётнинг майда ўнқир-чўнқирларида судралиб юрган руҳни самоларга парвоз эттирувчи афсунгар, табиатнинг эрка фарзанди. Уни заҳматкаш дейишади. Заҳматкашлик яхши хислат. Аммо фидойилк улуғворликка алоқадор. Улуғворликни эса биров тушунади, биров телбалик деб билади. Устоз Виссарийон Белинский айтганидай, «Чиндан ҳам, лаззат қийқириғи, қувонч жазаваси, изтироб ҳузури, ҳижрон ғами, висол ҳаяжони, севги жозибаси, фидойилк жасорати, адолат ва ҳақиқат йўлида жафокорлик, илҳом сурури — буларнинг ҳаммаси телбалик бўлмай нима?.. Аммо бу телбалик оқилона, инсонни дунёдаги барча ҳикмат эгаларидан юксакка кўтарадиган, уни тангрилар билан тенглаштирадиган муқаддас телбаликдир». Устоз Горький ҳам «жасурларнинг телбалигига офаринлар» айтганлиги бежиз эмас. Аммо шеърятнинг машаққатли чўққиларню жарликларидан, алам-изтиробларидан, ижод дардидан хабарсиз, шеърятни фақат жаннат деб тасаввур қилувчи ишқивозлар ҳам йўқ эмас. Булар ақл-идрокни ишлатмаса ҳам, тил учига келиб турувчи беш-олтита тайёр қофияларни сатрларга тизиб, уни шеър деб ўйлашади. Улар ҳаммага маълум ҳақиқатларни янгилк деб айтишдан, дарё қирғоқларида сочилиб ётган оддий тошларни гавҳар деб тақдим қилишдан уялишмайди. Улар

осмон соҳиблари — лочинларга тенглашишга уринувчи ниничиларга ўхшайдилар. Аммо ниничи қанчалар қанот қоқса ҳам қамишдан баландроқ учмайди.

Аммо шеърятнинг барқли тулпорлари ҳамманинг ҳам кўзига кўринавермайди. Бир хил одамлар самодаги тулпорлардан кўра яқинларида учаётган ниничиларни тезроқ кўришади. Бироқ тулпорларни кўра оладиган одамлар ҳам баъзан янглишадилар. Бунинг сабаби шуки, ўша одамлар камалакнинг чексиз рангларини пайқабмай, ўзи билган рангларнигина тан олишади. Улар шеърят самосида Баҳромни шарҳ этувчи жанговар тулпорлар ҳам, Зухрони мадҳ этувчи ишқ тулпорлари ҳам, яна турфа хил ғиротлар ҳам борлигини сезишмайди. У юлдузларнинг порлашини кузатиб, таҳлил қилувчи муннажжимлар — адабиёт заршунослари ҳам баъзан шеърят осмонининг бир бурчини кўриб, бошқа жойларини кўрмай қолишади. Негаки, баъзи олимларнинг дурбинлари бутун осмонни тўлалигича қамраб ололмайди. Ҳолбуки, осмон барча ранго-ранг юлдузлари билан, уларнинг ёғдуларию, туманлари билан гўзал.

Ўзбек поэзияси осмони сержило юлдузларга бойлиги ҳаммамизни қувонтиради. Агар уни осмон демай, замин десак, бу ерда Ҳусниддин Шариповнинг одамлар мангалайини меҳрибон силаб-сипайдиган, ҳазил-мутойиба билан қитиқловчи шабадаларини, Эркин Воҳидов ва Барот Бойқобиллов шеърисидаги япроқларнинг сирли шивирини, Абдулла Ориповнинг мудроқ ва эринроқ руҳларни уйғотиб тетиклаштирувчи изғиринли шамолларини, Муҳаммад Алининг қалбларга ларза солувчи қадимий алла-марсияларини, Маъруф Жалилнинг юзаси осойишта, аммо туби шиддатли оқимларини, Машраб Бобоевнинг ҳаяжонли шеърӣ ўйларини, Омон Матжоннинг ҳикмат ва дониш ваъда қилувчи карвон қўнғироқларини, Рауф Парфининг дарё мавжларига ёзилган ҳарир оҳу ҳасратларини, Муҳаммад Қўшмоқовнинг фавқулодда, кутилмаган манзараларини, Асқар Қосимовнинг ранг-баранг

шакл ва бўёқларга бой ёр-ёрларини, ҳамда ниҳоят, яқин йиллардагина овози чиқса ҳам шубҳасиз, талантли, аммо ёшлик ғурурию ғўрлигидан қутулмаган ва ўзларининг борлигини билдириш учун басма-басига куйлаётган Шукур Қурбон, Садриддин Салимов, Самандар Воҳидов, Усмон Азим, Ҳабиб Сандғани, Азим Суюн, Саъдулла Ҳаким, Муҳаммад Солиҳ, Йўлдош Эшбеков, Фарид Усмонов, Турсуной, Дилбарларнинг бир-бирига ўхшамаган, шўх, қувноқ, латиф, маъюс овозларини эшитиш, кўриш, ҳис қилиш мумкин.

Ёшлар ижоди деган сўз кейинги йилларда янада салмоқлироқ мазмун ифодалай бошлади. Маданий ҳаётимизга кўрк бағишловчи бу ижтимоий ҳодиса, ёш талантларнинг ноёб маънавий дунёси янада бойиганлиги билан бетакрор, жозибали овозлар янада кўпайганлиги билан айниқса, КПСС Марказий Комитетининг ёш бадиий зиёлилар билан ишлашни яхшилаш ҳақидаги қарори амалга ошаётганлиги билан боғлиқ, албатта. Ёш ижодкорларга ғамхўрлик, эътибор кучайганлиги учун ҳам ҳар йили адабиётимиз оркестрига янги-янги овозлар, репертуарига эса янги-янги номлар келиб қўшиляпти. Яқин йилларгача, ёш шоир ва ёш ёзувчи аталиб юрган катта истеъдод эгалари бугунги кунда адабиёт, санъатимиз осмондаги равшан юлдузларга, халқимизнинг ҳақиқий маънавий етакчиларига айланиб қолдики, бу — тараққиётнинг муқаррар қонуниятидир мевасидир. Шунинг учун, бугунги ёш ижодкорлар, янги овозлар ҳақида гапирганда ҳам уларнинг ғоят масъулиятли бурчлари ва келажакдаги ўринларини равшан тасаввур қила олишимиз керак. Агар синчиклаб разм солсак, бу ёшлар ҳозирнинг ўзидаёқ ранг-баранг оҳангларга бой, тирак мазмунли, ижтимоий салмоқли асарлар яратаётганлигини кўришимиз мумкин. Бу ёшларнинг кўпчилиги ҳаёт нафосатини, маънавий гўзалликлар ва хунукликларни — улуғворлик ва тубанликни, фидойлик ва манфаатпарастликни, эҳтирос ва лоқайдликни ўзларига яраша кўриб талқин эта

олади. Бошқача айтганда булар гражданлик — яъни ватанга фарзандлик ҳисси камол топаётган маънавий фаол ижодкорлардир. Бу ёшларнинг ҳар бири ижодидаги ўзига хос бўёқлар, оҳанглар, фазилат ва нуқсонлар ҳақида кўп гапириш мумкин. Баъзилар поэзиямизда жанговарлик камайиб кетибди деб таъна қилишяпти. Балки, бу қисман тўғридир. Аммо майин куйловчи найдан карнай овозини талаб қилиш ақлга мувофиқ эмас. Ахир, най инсонлар руҳига карнайдан кам таъсир этмайди. Тўғри, карнай одамларнинг қонини кўпиртириб, галаёнга келтиради, най эса майинлиги билан ё йиғлатади, ё ўйга ботиради, ёки аллалайди. Аммо руҳ учун барчаси азиз ва қимматли. Эркин Воҳидов ғазалларидаги гўзаллик, фусункорлик, сеҳрли мусиқийлик руҳни ҳаётнинг икир-чикир ташвишларидан баландроққа, юксакроққа чорлайди. Бунинг устига, Эркин Воҳидов шеърлари кескин, чақмоқли фалсафий фикрлардан ҳам холи эмас. Шоирнинг:

Ер узра юксалмиш инсон,
Бир қўлида нур чароғ,
Бир қўлида бор унинг
Маҳшар била тўфон юки,—

каби сатрлари фикримизни исботлайди. Шеърнинг қуйидаги сатрларида ҳам мусиқийлик ва теран фалсафа бор.

«Эй, табиат, она-Ер, сен
Бер мадад, тарк этмасин
Ҳеч қачон одам дилин
Виждон юки, имон юки...»

Эркин Воҳидовнинг узоқ йиллик ижодий изланишлари меваси — у таржима этган Гётенинг «Фауст» драматик поэмаси ҳозирги ўзбек поэзиясининг ҳам катта ютуғидир. Абдулла Орипов буюк италян мутафаккири

Дантенинг «Илоҳий комедия» достонини узоқ йиллар излаиб, ўзбек китобхонига тақдим этганлиги, шунингдек, таниқли адиб Асқад Мухторнинг буюк араб шоири ва файласуфи Абул Аъло ал-Маарий ҳақидаги достонни аруз билан ўзбекча янграганлиги ҳам жуда катта ижодий жасоратдир. Афсуски, бу дурдона асарлар таржимасининг бутун аҳамиятини адабиётшунос, мунаққидлар ҳалигача старли англаганлари ва англаганлари йўқ. Мазкур асарлардаги маънавий, ижтимоий, фалсафий муаммоларнинг замонавий жарангдорлиги ҳақида ҳали олимларимиз деярли ҳеч гап айтишгани йўқ. Ҳолбуки, дурдона асарларнинг таржималари барча асарларда уларни топган, нашр этган халқнинг маънавий ҳаётида жуда катта самарали ўзгаришларга, жумладан адабиётнинг юксалишига сабаб бўлган.

Шеърят қудрати чексиз. Бундай қудрат соҳиби бўлган шоир бахтлидир. «Биз ҳеч қачон кўрмаган ва билмаган, биздан йироқда, эҳтимол дунёнинг нариги чеккасида яшайдиган кимсанинг юрагида ҳамдардлик уйғотиш, сатрларимиз туфайли умуминсоният манфаати йўлида ўзининг руҳан қардошлигини англаган ва бу билан руҳнинг макон ва замон ғовлари устидан тантанасини намойиш этган юракда ҳамоҳанглик ҳосил қилиш буюк бахт эмасми?» (В. Г. Белинский.) «Шарқ юлдузи» журналида «доира стол» атрофида тўпланган О. Шарафидинов, У. Норматов, С. Мамажонов, П. Шермухамедовлар ҳам шеърнинг бадий ва ижтимоий қудрати ҳақида яхши гаплар айтишди.

Эркин Воҳидов ғазаллари ҳақида матбуот саҳифаларида анча-мунча баҳс-мунозаралар қилдик, аслида бундан ҳам қизгин баҳслар бўлиши керак эди. Биринчидан, бундай баҳс бутун поэзиямизга тегишлидир, чунки гоҳо истеъдодли шоирларимиз ҳам санъат тулпорини фақат кундалик ҳаёт даласини шудгорлаш учун ишлатиб, қанотларидан айриб қўйишяпти. Тўғри, шеър шиддатли асримизда қалтираб турган юракнинг кардиограммаси,

ижтимоий ҳаёт об-ҳавосининг нозик барометри ҳам. Бироқ ҳар қандай кардиограмма, ҳар қандай барометр санъат қанотлари, жозибасини, парвозини, руҳнинг чексиз жилоларини акс эттира олмайди. Шунинг учун латиф мусиқасиз, антиқа рангларсиз, шўх, ўйноқи шабадалару, изтиробли мураккаб тугёнларсиз шеърлар — қанотсиз қушлар билан тенг.

Бир хил олимлар шеърдаги жозибали мусиқа фикр-сизликни пардалайди, дейишади. Эҳтимол, гоҳо шундай ҳам бўлар. Аммо биринчидан, арузда, бармоқ вазнида ва сарбастда ёзилган шеърларнинг мусиқий оҳанглари остида жуда теран маънолар ётади. Маънолар эса фақат фикрнигина англамайди, балки турфа хил кайфият, сеҳрли манзара, бетакрор ҳаёт рангларини ҳам ифода-лайди. Фикрий қашшоқ шоир эса жозибали мусиқа ярат-та олмайди.

Афсуски адабий танқидчилигимиз поэзиянинг бой ва чексиз маъноларини, дилбар мусиқасини англашга, очигини айтганда, ожизлик қиляпти. (Айрим истеъдодли мунаққидларни мустасно қилганда, албатта.) Шунинг учун поэзия назарияси ва танқид таҳлилига бевосита истеъдодли шоирларнинг ҳам аралашаётганлигини табриклаганимиз керак. Бу жиҳатдан, «Ёш гвардия» нашриёти чиқарган «Ёшлик» тўпламида босилган устоз шоир Миртемирнинг эсдаликлари, Ҳусниддин Шариповнинг «Шеърни шундай тушунаман» номли мақоласи, «Ўзбекистон маданияти»да эълон қилинган Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг мулоҳазалари қимматлидир.

Яқинда «Ёшлик баёзи» ва «Ёшлик» номли иккита ажойиб альманах нашр этилди. Бу тўпламларда қатнашган шоирларнинг кўпчилиги ёрқин истеъдод эгалари эканлиги сезилиб турибди. Биз бу ерда: Ихтиёр Ризо, Шукур Қурбон, Муҳаммад Солиҳ, Усмон Азим, Шавкат Раҳмон, Азим Суюн, Ҳабиб Саидгани, Абдулҳамид Муҳаммад, Баҳор Холбекова ва бошқаларни назарда тутамиз. Буларнинг шеърларида фикр билан ифодалаш

мушкул бўлган музика шундоққина сезилиб туради, уларда ҳаёт тўлқинларида илк бор сузган, бойчечакни кўриш учун қорнинг эришини орзиқиб кутган, айрилиқ азобини илк бор туйган, сархуш оқшом юлдузларни сепганда севгилисини излаган, сумбула сувининг томчисида жоду кўзларни топган, вайронагарчилик келтирувчи шамол устидан ҳам кулишга қурби етган оромсиз инсон қалбининг манзараларини кўрамиз.

Аммо айни вақтда ҳамон нозик ҳиссиётлардан, ҳаяжон ва эҳтирослардан, фалсафий теранликдан, жозибали мусиқадан маҳрум, баландпарвоз, плакатнамо, сохта ва сийқа сатрларни шеър деб ўйловчилар, шундай «шеърлар» битувчилар ёшлар орасида ҳам оз эмас. Ўзбек поэзиясида эллигинчи, олтмишинчи йилларда авж олган сохта ҳайқирӣқ, тумтароқлик, айниқса, жўнликни ҳозирги айрим ёшлар ҳам мерос қилиб олганлиги афсусланарлидир. Баъзи ёшларнинг шеърларида жуда жўн, ўртамиёна, ҳатто ўртадан ҳам паст сатрлар учрайди. Анчагина билими ва завқи бор анжидонлик ёш шоира Камолот Абдуллаеванинг шеърларида ҳам қуйидагича сийқа сатрлар бор:

Ватап учун, бахтим учун дея ман
Олға қараб тинмай қадам қўяман.

(«Йигирма ёшлилар қўшиғи»)

Қаердасан, садо бер, эй жон,
Орамизда йўқолсин ҳижрон.

(«Бу кўнгиш»)

Бошқа бир ёш шоирнинг ҳижрон ҳақидаги сатрларини келтирсак, юқоридаги парчаларнинг шеърятга алоқаси йўқлиги биллинади қолади. Усмон Азимнинг шеърдан:

Қуёшсиз қолган замин каби,
Самосиз қолган юлдуз каби,

Шаббодасиз қолган гуллар каби
Бизлар ёлғизмиз.

Мана, ёши қирқдан ошса ҳам ҳаваскорликдан чиқмаган тўрткўллик Жаббор Жуманиёзовнинг «Олтин қўллар» шеъридан парча:

Меҳринг бериб оқ олтинга топдинг шон,
Меҳринг билан далаларинг дурга кон.
Пахтагн каби оппоқ ойдин йўлларинг,
Кел, бир ўпай, пахтакорим, қўлларинг.

Шеърнинг давоми бундан ҳам саёз сатрларга тўлиб-тошган. Шеър ҳаётдан маҳрум, сохта яшасинчилик руҳида ёзилган. Тўрткўллик ёш шоира Гулчеҳра Раҳимованинг муҳаббат ҳақидаги мана бунга ўхшаш сатрлари ҳам одамни ҳаяжонга солмайди, уни ҳайратлантирмайди:

Сен борсан — мен борман ёруғ жаҳонда,
Муҳаббат аталган орзу ва армон.

Бундай умумий гапларни поэзия кўтаролмайди, жўнлик, саёзлик — поэзиянинг душмани.

Тўғри, мураккаб образларсиз, пинҳоний маъноли тимсолларсиз, оддий, самимий сўзлар билан ҳам чиройли шеър яратиш мумкин. Сурхондарёлик шоир Шафоат Раҳматуллаев халқ қўшиқлари руҳида гўзал мисралар тўқийди:

Билмасдан севгингни хор этдим,
Севмасдан бировни ёр этдим,
Йўқ ғамни ўзимга бор этдим,
Энди мен найлайин, найлайин...

Шеърнинг вазни, оҳанги ўйноқи бўлса ҳам, бу сатрларда қаҳрамон қалбидаги бир олам дард, қайғу-ҳасрат

сезилиб туради. Бу — поэзия, чунки, бу ерда шоир дилидаги чинакам туйғуларини мусиқага солиб, самимий айтяпти.

Аммо агар оддий сўзларда чуқур ҳис-туйғу, ёниқ эҳтирос бўлмаса, шеърят йўқолади. Самарқандлик Амир Файзуллаев «Санобар» шеърида бундай дейди:

Қизлар ичра сен лобар,
Пахтакор қиз Санобар.
Терим чоғи сенга ким
Бўлолади баробар?
Ишда жадал суратинг,
Ошди яна ҳурматинг.
Барчани қойил этди
Жасоратинг, журъатинг.

Наҳотки, бу сатрлар етмишинчи йилларда ёзилган бўлса? Қачон ёзилганида ҳам, бари бир, бу шеърятга ҳурматсизлик эмасми?

Фарғоналик Турсун Алининг мана бу фикрининг нафосатга қандай алоқаси бор:

Булутларга ёндош, эй, мрамор тоғлар,
Бунчалар юксаксиз, бунчалар юксак.
Руҳ шодланар сизга боққаним чоғлар,
Сиз томон ундайди бу тошқин юрак.

Шеър охиригача шундай умумий гаплар билан тўлган. Бу ерда жўнлик салтанати бўлса, анча истеъдодли бошқа бир шоир Эргаш Муҳаммаднинг шеърида тумтавроқлик, мураккаблик ҳукмрон:

Кўлда кўл бўлиб ётибман,
Йўлда йўл бўлиб.
Чўлда чўл бўлиб ётибман,
Қўлда қўл бўлиб.

ва ҳоказо.

Ҳозирги прозамизда қандай жараёнларни кузатиш мумкин? Умумиттифоқ ёки жаҳон адабиёти фонида ўзбек поэзияси юксак марраларни эгаллаётган бир вақтда (айрим ютуқларни истисно қилганда) ҳозирги прозамиз билан фахрлана олмаймиз. Қанчалик аччиқ бўлса-да, бу ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз. Шунга қарамай, прозамизда ҳам уйғониш аллақачон бошланган. Бу кунги прозаиклар халқимиз тарихининг энг муҳим даврларини бадий қайта кашф этишни Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Шайхзода, Ҳамид Олимжонлардан сўнг янада кенг кўламларда давом эттиришмоқда. «Улуғбек хазинаси», «Меъмор» романлари шу маънода адабий, маданий, ижтимоий ҳаётимизда сезиларли воқеа бўлди. Афсуски халқимиз тарихининг энг қадимий даврларини турли бадий савияда акс эттираётган атоқли адиб Жавдот Илёсов прозаси ҳанузгача ўзбек тилида нашр этилмаётганлиги ва танқидчилик эътиборидан четда қолаётганлиги ҳаммамизни ҳижолатга солади. Шунингдек, Темур Пўлатов асарлари ҳам ўзбек прозасининг ютуқларига кирди. Адабиётшунослар нега булар ҳақида индамайди?

Абдулла Қодирий бошлаган ўзбек романчилик мактаби ҳозир қай аҳволда? Ҳозирги кунда романчиликка атоқли адиблар билан бирга Шукур Холмирзаев, Уткир Ҳошимов, Омон Мухторов, Эмин Усмонов, Дадахон Нурий сингари кенжа авлод вакиллари кириб келганлиги қувонарли ҳолдир. Бу ижодкорлар адабиётимизнинг савиясини янада баландроққа кўтариш, шухратини ошириш учун ҳали кўп заҳмат чекадилар деб умид қиламиз. Бу ёзувчиларнинг ҳикоя, қиссадан романчиликка ўтиши, табиийки, жанр ўзгаршигига эмас, албатта. Романчиликка ўтиш воқелигимизнинг янада кенгроқ ва чуқурроқ қатламларини бадий тадқиқ қилиш, ҳаёт ҳақиқатини янада кенгроқ кўламда акс эттириш, айтиш вақтда ижтимоий муаммолар ҳақида яна ҳам дадилроқ гапириш имконини беради. Ёш романчилар бу имконият-

дан старли фойдаланишдими? Йўқ, дейиш адолатсизлик бўлур эди. Чиндан ҳам, уларнинг ҳар бири халқимиз дилида, тилининг учида турган гапларни топиб айтишди. Улар бу йирик жанрда ҳам ўзларининг овози билан куйлашган. Фақат, бу овозларнинг айримлари тиниқ ва ширали, айримларига тиниқлик ва яхлитлик етишмайди.

Кейинги йилларда қиссачиликка Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимовдан кейин кириб келган янги кучлар Менгзиё Сафаров, Зоҳир Аълам, Мамадали Маҳмудов, Ўктам Ҳакималиев, Одилжон Олимовлар ҳам қалбларига яқин мавзуларда, ўзлари яхши билган воқеликнинг маънавий ижтимоий қимматли томонларини ўзига хос бўёқларда акс эттиришган. Бу ёшларнинг қиссаларидаги бадий бўёқлар, оҳанглар бир-бирига ўхшамайди. Менгзиё Сафаровда туйғулар лиризми устун, Зоҳир Аълам қаҳрамонларида соғлом скептицизм, мушоҳадакорлик бор, Мамадали Маҳмудов қаҳрамонлари ёввойи, шижоатли, Ўктам Ҳакималиев жафокаш инсонларни фалсафий оҳангда, гуманистик руҳда меҳр билан тасвирлайди, Одилжон Олимов ҳаётдаги адолатсизликларни кўрганда қалби ларзага тушади.

Кейинги чорак аср давомида прозамизда ҳикоячилик оқсар эди. Шу вақтгача ҳикоячилик фақат профессионал ёзувчилар мулк бўлиб келар, ёш талантлар асосан фақат шеърятга келиб қўшилар эди. Энди ҳикоячиликка ҳам кўплаб истеъдодли ёшлар келиб қўшилди. Буларнинг илк ҳикоялари ёки илк тўпламлариёқ ҳикоячилигимиз дарёси қуриб қолмай, аксинча, келажақда яна лиммо-лим тўлиб оқиши мумкинлигидан далолат бермоқчи. Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимовдан кейин ҳикоячиликка яқингинада келган Машраб Бобоев, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Мамадали Маҳмудов, Ўктам Ҳакималиев, Зоҳир Аълам, Мурод Муҳаммад Дўст, Нодир Норматов, Эркин Аъзамов, Тоғаймурод Менгноров, Мирзоҳид Мирзараҳимов ва бош-

қаларнинг овозлари тобора баландроқ эшитиляпти. Улар ҳаёт поэзиясини теран ҳис этишади. Булардан ҳам умидимиз катта.

Бадий фантастик прозамиз палодони ўз уйини тузукроқ таниб олмай туриб, темир қанот чиқариб олисларга учиш пайида. Нима ҳам дердик, хаёлот узоқларни кўзлайди, уларга Ўзбекистонда ва қардош ўлкаларда муссаффо осмон тилаймиз. Ҳозирги адабий танқидчилигимиз бу янги қушнинг қанот, патларининг рангини томоша қилаётир ва бу жанрнинг илмий фантастикадан бошқа «ноилмий» (руҳий, фалсафий, утопик ва ҳоказо) хилларини таниёлмай қолаётир. Ҳолбуки, бадий фантастика фақат илмий фантастикадангина иборат эмас. Чунончи Ҳожиакбар Шайхов бу соҳанинг илмий турида, Тоҳир Ҳобилов детектив турида, Мурод Хидир, Мурод Муҳаммад Дўст ва бошқалар фалсафий, утопик турларида ижод қилмоқдалар.

Бугунги прозамизнинг ёш кучларига ғамхўрликни, улар ижодига эътиборни кучайтиришимиз керак, чунки, улар адабиётимизнинг келажаги.

ҲАЁТ ВА РОМАНТИК УСЛУБ

Инсон азалдан эзгуликка, юксакликка интилади. Одамзод ўз тасавурида яратган идеаллар, қалби ва руҳидаги покиза, эзгу интилишлар билан яшайди. Утган асрлар адабиётида бўлгани сингари ҳозирги адабиётимизда ҳам оддий, жўн ҳаётдан юксалишга, одатдан ташқари, фавқулудда воқеаларни, инсон дунёсининг мураккаб жиҳатларини тасвирлашга, ҳаётимизни янада гўзалроқ, руҳан бойроқ кўришга эҳтиёж сезилмоқда, ҳамиша бахт изловчи, баркамол инсон шахсиятини акс эттириш зарурати ортиб бормоқда. Одатдаги турмуш икир-чикирлари қобиғини ёриб, ўзгача яшашга интилиш, табиат қудрати билан уйғунлашиш, кучли эҳтирослар олами

¹ М. Саъдий билан бирга ёзилган.

ҳар қачонгидан ҳам эътиборимизни ўзига кўпроқ жалб этиб бизни маҳлиё қилмоқда. Бу ҳол айрим кишиларга реал ҳаётдан узоқлашиш бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Лекин бундай кишиларга жавоб бериш қийин эмас. Чунки санъатнинг бош вазифаси — ҳар қандай шахсни эмас, балки руҳан бой, маънавий дунёси ранг-баранг шахслар тақдирини кўрсатишдир. Шу ўринда И. С. Тургеневнинг романтик табиатли кишилар ҳақидаги қуйидаги сўзларини эслаш жоиздир: «Жаҳонда Дон Кихот сингари одамлар тугаб битса, тарих китобини ёпиб қўя қолиш керак. Ахир, унга бошқа нимани ҳам ёзиш мумкин?» Бинобарин, кейинги йиллар совет адабиётида романтизм ва романтика ҳақида мунозаралар яна авж олиб кетганлиги бежиз эмас. Негаки, халқимизнинг идеалига, ҳаёт нафосатига, олам сирларини билишга интилиши шуни тақозо этади.

Ўзбек адабиётида ҳаёт сурури — романтика ҳали мукамалроқ аксини топмаган бўлса-да, лекин кейинги даврдаги айрим асарларда, айниқса, қиссаларда романтик тасвирга мойиллик сезилмоқда. Бу Одил Ёқубовнинг «Физик ва лирик қиссаси», Шукур Холмирзаевнинг «Ун саккизга кирмаган ким бор?..» ва бошқа баъзи асарларда кўринган эди. Уткир Ҳошимов, Менгзиё Сафаров, Зайниддин Дўстматов, Дадахон Нурий қиссаларида ҳам гўзал инсоний ҳаёт кечиришга интилган — бир қолипда, биқиқликда яшашга қарши исён кўтарган, қалби туйғуларга бой, романтик кайфиятли замондошларимиз образларини яратишга иштиёқ сезилмоқда.

* * *

Анвар севгилисн Муқаддамни фаришта юксаклигига кўтаради, эъзозлайди. Лекин нега қиз қалби беғубор, шумликни билмайдиган, одобли ва софдил Анвардан юз

¹ Мақола М. Саъдий билан ҳамкорликда ёзилган.— *Автор.*

Ўғириб, худбинроқ, қўполроқ Алимардонни севиб қолади? Нега муқаддас санъат оламига кирган Алимардон гўзалликка, нафосатга, севгисига хиёнат қилади, виждонсизлик кўчасидан юради? Ёки севиш-севилиш учун софдиллик ва олижанобликнинг ўзигина кифоя эмасмикан? Ёки фақат гўзалликни, нафосатни ҳис қилиш шахснинг ҳақиқий инсон даржасига етишишида асосий омил бўлолмасмикан?..

Бу каби саволларга Ўткир Ҳошимов «Баҳор қайтмайди» қиссасида қаҳрамонлар руҳий дунёсидаги айрим зиддиятларни, табиат ва инсон маънавий оламининг уйғунлигини романтик ифодалаш орқали жавоб беришга интилади.

Асарда кўтарилган бир қанча ахлоқий проблемалар орасида ҳаёт романтикасининг мангу ҳамроҳи бўлмиш муҳаббат мавзуи алоҳида ўрин эгаллайди. Бош қаҳрамоннинг Муқаддамга уйланиши воқеаси билан худбинлик ва дўстликка садоқат муаммоси туғиладики, бунда учала қаҳрамон ҳам ўзича ҳақ ва айни вақтда ўзича айбдор.

Муқаддамнинг назарида Алимардон одатдаги кишилардан кескин фарқ қилади, у — кучли, қатъиятли, жасур ва истеъдодли йигит, уни келажакда сирли бир олам — санъат олами кутади. Айни вақтда унинг ҳаёти фожиали. Қаҳрамон ана шу муваффақиятлари ва фожиалари билан ҳам кучли шахсдир. Муқаддам Алимардонни шу туфайли севади, тақдирини ишониб топширади. Лекин санъаткор билан яшаш фақат фароғатли дақиқалардангина иборат эмас, бу турмушнинг азоблари, машаққатлари ҳам бор. Чунки санъат кишиси осойишта, бир зайлда яшалайди. Санъат дунёси изланишлар завқи, руҳни алламовчи шон-шухратгагина эмас, ижодий муваффақиятсизликлар, адашишлар ва изтиробларга ҳам бой. Ўткир мана шу фикрини қиссада бир қанча образлар воситасида ифодалайди. Ёзувчи одатдаги воқеа-ҳодисалардан ҳам қандайдир сирли, романтик маъно

излайди ва топади. Унинг тасавурида ой «тўлиб, қипқизариб, яшнаб-яшнаб» чиққан тўй кечасида «ғужғон ўйнаган юлдузлар ҳам тўйхона устида пасайиб рақсга» тушади. Ноғорачи йигит чўпи билан «ноғорани эмас, худди ўзига ўхшаш бир йигитнинг қалбини савалаганини ҳам билмай» қолади. Бахти поймол қилинган Анварнинг назарида анҳор — Қонқус «тун бўйи ғазаб билан, алам билан тўлғаниб» оқади.

Адабий танқидчилик асарга ижобий баҳо берди. «Бу қисса Уткир ижодида дадил қадам,— дейди Умарали Норматов,— у ниҳоятда зарур гапни айта олибди («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1969 йил, 4 февраль). Биз танқидчининг қисса ҳақидаги бундай асосли фикрларига қўшилганимиз ҳолда, унинг айрим мулоҳазалари мунозарали эканини айтиб ўтмоқчимиз. Чунончи, У. Норматов: «Қиссада кўзга яққол ташланадиган бир нуқсон бор — автор идеалини позитив тарзда ифода этиши лозим бўлган Анвар ва Мутал образлари нурсиз, чучмал ва схематик чиққан»,¹ дейди. Бу ўринда танқидчи ҳақ эмас. Аввало шуни айтиш керакки, Анвар ёзувчи идеалини ифодаламайди. Негаки, Анварда Алимардондаги иллатлар йўқ, аммо ундан Алимардондаги фазилатларни ҳам тополмайсиз. Бу масаланинг бир жиҳати. Иккинчи жиҳатдан, Анвар образи, танқидчи айтганидек, «нурсиз, чучмал ва схематик чиққан» эмас: асарни ўқир эканмиз, жуда мукаммал бўлмаса-да, Анварнинг ички дунёси бизга аён бўлади, хатти-ҳаракатларига ишонамиз. У — содда, бўшангроқ, лекин мард, олижаноб, пок кўнгил ва садоқатли йигит сифатида таассурот қолдиради. Мутал образига келганда эса, юзаки қараганда, танқидчи ҳаққа ўхшаб кўринади. Чунки Мутал маънавий жиҳатдан Алимардондан устун, ёзувчи эътиқодидаги санъаткор. Аммо асарда қаламга олинган ҳар бир образни ҳам мукаммал тасвирлаб бер, деб ёзувчидан талаб қилишга ҳаққимиз

¹ Мақоладаги барча таъкидлар бизники.— М. М.

борми? Бу ўринда ёзувчининг ниятидан, асарнинг жанр хусусиятларидан келиб чиқиб мулоҳаза юритиш керак эмасми? Ахир, қиссанинг марказида, асосан бир образ — Алимардон тақдири туради-ку! Мутал образи, бизнингча, Алимардон характери мукамал чиқиши учун йўл-йўлакай киритилган. У. Норматов шуни эътиборга олмаган кўринади.

Романтикага мойилроқ Муқаддам учун Анвар ёрқин табиатли шахс эмас, у алланималари билан қиз қалбини жизиллатмайди, ёндирмайди. Анвар — одатдаги одобли, йигит, холос!

Танқидчи, аслида Муқаддам образи ҳақида юқоридаги гапни айтса фикрига бир қадам қўшилиш мумкин эди. Аммо у, аксинча, ёзувчи қаҳрамон қалбидаги жараёнларни «шошилмасдан, ғоят синчковлик билан кузатиб боради» («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1969 йил, 18 март), деб авторни мақтайди. Хўш, ҳақиқатда шундайми? Афсуски, шундай эмас. Тўғри, асар бошида Муқаддам — жозибали, ҳиссиётли, орзу-умидлар оғушидаги қиз. У Алимардоннинг сирли, романтик, нотаниш дунёсига интилади, аввал айтганимиздек, тақдирини Алимардон билан боғлайди. Асар давомида эса, биз Муқаддамнинг ёрқин қиёфасини, кучли характерини, чуқур туйгуларини кўрмаймиз. У оддий она ва хотинга айланиб қолади. Тўғри, қиссадаги икки воқеада Муқаддам ўз характери мантиқига кўра қатъийроқ ҳаракат қилади. Анчайин бир аёл эрини бошқа хотин билан кўрганда изтироб чекиб, лекин тақдирига тан бериб, ёки доим жанжал чиқариб ўтиравериши мумкин эди. Муқаддам эса бундай қилмайди. Унинг ғурури устун келиб, ўзини хор қилишни истамай эриникидан бутунлай кетиб қолади. Асар охирида ҳам у Алимардонни кечирмайди. Шу билан Муқаддам одатдаги турмуш оқимидан юқорироқ туради. Лекин Муқаддамнинг романтикага мойил характерини кўрсатиш учун бу тўқнашувлар кифоя қилмайди. Уткир Ҳошимов қиссада қаҳрамоннинг шахсий бахти-

ни топишдан кўра, эл орасида шуҳрат топиб, ижтимоий бахтга эришуви қийинроқ эканлигини, ёш санъаткор яшаган муҳитнинг мураккаблигини кўрсатади. Ёзувчи талқинида ижтимоий бахтидан маҳрум бўлган одам шахсий, оилавий бахтидан ҳам айрилиши мумкин, яъни бу икки тушунча узвий боғлиқдир.

Аслида Алимардон қизни юракдан севганлиги сабабли эмас, балки Муқаддам уни севиб қолгани учун, аниқроғи, шароит тақозоси билан, мажбурият юзасидан уйланади. Алимардоннинг оилавий ҳаётидан кўнгли тўлмаганлигининг сабаби бир чеккаси шундан. Иккинчидан, Муқаддам Алимардондек нозик ҳиссиётли йигитнинг ҳаммиша ҳам қалбидаги туйғуларини англайвермас эди. Шу сабабли ҳам Алимардон эзгу ҳисларини хотинига ҳадя этмайди. Ёзувчи мана шу совуқликни ишонарли кўрсатган.

«Баҳор қайтмайди» қиссаси реал ҳаётга яқинлиги ва ҳаёт поэтиклаштирилиб тасвирлангани билан қимматлидир. Уткир қаҳрамон характерини талқин қилар экан, унинг ижтимоий қиёфасини очиш учун поэтик тимсолларни ишлатади. Алимардон «худди ойга ўхшарди,— дейди ёзувчи.— Кун сайин тиниқлашиб, кун сайин ёрқинлашиб, баландлаб борарди». Ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу бўлганидек, бир вақтлар истеъдоди туфайли шон-шуҳрат қозонган Алимардон ҳаммиша халққа беғараз хизмат қилишдек эзгу эътиқоди етишмаганидан ишқирозга юз тутади.

Ёзувчи қайғули ҳодисаларни ҳам шоирона нигоҳ билан кўради, ҳатто қаҳрамоннинг ўлимини ҳам романтик руҳда, поэтиклаштириб тасвирлайди: «Сахий кўклам кўп қатори Алимардоннинг қабрини ҳам чечакларга буркади. Майсалар орасида очилган биттагина қизғалдоқ тонг шудрингига қадаҳ тутди. Эрта-индин тўкилиб кетиши, ўзидан на бир муаттар бўй, на мева қолишидан беҳабар ял-ял ёнди...»

Ҳаётни шу тариқа шоирона идрок этиш, шубҳасиз,

китобхонларнинг маънавий, руҳий оламини бойитади, уларни ҳаётнинг маъноси ҳақида ўйлашга ундайди.

* * *

Шахсий бахтга эришиш гоҳо жамиятда муносиб ўрин эгаллашдан ҳам мураккаброқ бўлиши мумкин. Айниқса, романтик табиатли кишилар етти ўлчаб, бир кесмаганликлари, ҳушёрлик, совуқ мулоҳаза билан иш кўрмаганликлари оқибатида қийин ҳолатларга тушиб қоладилар. Бу — адабиётимизда, кейинги вақтда Зайниддин Дўстматовнинг «Ёқут», Дадахон Нурийнинг «Дилпора» қиссаларида маълум даражада акс этди.

Биринчи қисса қаҳрамони Ёқут жамиятда ўз ўрнини топган инженер, мартаба зиналаридан тез кўтарилади. У комбинатдаги энг обрўли одамлардан бири. Лекин инсоннинг чин маънода бахтлиман дейиши учун меҳнатда эътибор топишигина кифоя эмас. Унинг шахсий ташвишлари ҳам кўп. Комбинатда ҳар дақиқа, ҳар куни баъзи одамлар Ёқутнинг қалб ярасига туз сепиб турадилар.

Ёқут индивидуал шахс сифатида Уткир Ҳошимовнинг қаҳрамони Муқаддамдан анча фарқ қилади. У эрини бошқа аёл билан кўрмаса ҳам, бари бир, оилани ташлаб кетади. Чунки Ёқут ёшлигидан «ғалати», ўжар, романтик табиатли қиз.

Китобхонлар, танқидчи ва адабиётчилар орасида «Ёқут» турли-туман, ҳатто қарама-қарши фикрлар уйғотди. Баъзи танқидчилар қиссага ижобий баҳо бердилар, айримлари эса, ўта салбий муносабатда бўлдилар.

Авалло, «Ёқут» қиссасининг ғоявий мазмуни ҳақида турлича фикрлар айтилди. Масалан: «Автор чин севгининг сеҳрли кучини кўрсатмоқчи, — деб ёзади Умарали Норматов. — Асар қаҳрамони Ёқут онлавий бахт — фарзанд кўришдангина иборат деб, катта хатога йўл қўяди, севган эрини ташлаб, бошқа одам билан турмуш қуради» («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1969 йил, 4 февраль). Бизнингча, ёзувчининг асосий ғояси бу эмас. Қиссада инсон бахти меҳнатдаги муваффақиятдагина

эмас, шахс учун бундан бошқа муҳим нарсалар ҳам, масалан, фарзанд бахти ҳам борлиги кўрсатилмоқда. Қиссада инсоннинг шахсий бахтига, одамийликка боғлиқ бошқа проблемалар ҳам қаламга олинган. Чунончи, шахснинг коллектив орасида камситилмай яшаши, жамоатчилик фикрининг шахсга таъсири, меҳнатдаги ютуқлар билан шахсий бахтнинг ҳамшиша мувофиқ келавермаслиги каби муҳим соцаологик муаммолар қиссадан озми-кўпми ўрин эгаллаганки, ёш ёзувчи Зайниддин Дўстматовнинг асари шунинг учун ҳам бошқа асарлардан ажралиб туради. Қиссада бу масалалар бир-бири билан узвий боғланиб кетган бўлса-да, адабиётшунослик нуқтаи назаридан уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш мумкин.

Қиссанинг ибтидосида воқеанинг охири тасвирланган. Аслида, асарнинг бошланиши суст, авторнинг ниятини ошкора қилувчи яланғоч фикрлар кўп. Асар муқаддимасининг тили баландпарвозлиги, китобийлиги билан ўқувчи эътирозига сабаб бўлади. Мана, бош қаҳрамоннинг нутқи: «Мен бўлсам ҳаётда ўз ўрнимни топиш учун курашда ҳамон йўлдаман. Назаримда, ана шу кураш йўлида чарчаб қолганга ўхшайман». Афтидан, ёш адиб китобхонлар мақсадимни яхши англай олармикан, деган хавотирда асар бошида ҳаётдаги ўрин ҳақида баландпарвоз гапларни ёзганга ўхшайди. Автор юқоридаги сўзлардан сал қуйроқда ижодий ниятини Ёқутнинг дугонаси Рухия тилидан яна шундай баён қилади: «Гапинг тўғри, ўртоқжон, бахтиёр кунларимизда бахтимизнинг қадрига етмаймиз, арзимаган нарсадан қийиғлик топиб кўнгиш шишасини синдирамизу бахтни қўлдан бой берамиз. Кейин афсус, надомат...»

Яхшиямки, қиссадаги асосий воқеалар бошлангач, ёзувчи қаҳрамон қалбидаги мураккаб кечинмаларни тасвирлашга ўтади.

«Ёқут»да бош қаҳрамон — ўжар, шаддот қизнинг Илҳомжон билан танишуви воқеасига, қаҳрамоннинг шу

даврдаги кечинмаларига кенг ўрин берилади. Ёқут — тиниб-тинчимас, ўзи истамаган нарчасидан қаноат қилмайдиган, аниқроғи, ақлидан кўра кўпроқ туйғулари амрига қулоқ соладиган қиз. Қаҳрамон характерининг худди шу хислатлари туфайли унинг ҳаётида кейинги мураккабликлар келиб чиқади.

...Комбинатда коллектив аъзоларининг барчасини бир умумий мақсад — халқимиз учун кўпроқ ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш бирлаштириб турса-да, ҳар ҳолда уларнинг маънавий, ахлоқий қиёфаси, туйғулари теравлиги, маданияти турлича, ҳатто бир-бирига зид. Ана шундай коллектив аъзоларидан бири — Назокат опа. У комбинатга Ёқутдан уч-тўрт йил илгари институтни тамомлаб келган. Ёқутнинг дарҳол келиб смена мастери бўлиши, меҳнат унумини ошириш йўлидаги изланишлари унда ҳасад уйғотади. У ҳатто тубанликка бориб, пайтини топиб Ёқутнинг шахсий ҳаётидаги бахтсизлигини юзига солиб, камситишга ҳам ҳаракат қилади. Шу хилдаги тўқнашувлардан Ёқутнинг ороми бузилади. Ёзувчи қаҳрамонининг шахсий ўй-изтиробларини ишонарли тасвирлайди. Ёқутнинг изтироблари самимий, инсоний изтироблардир. Қаҳрамон туйғулари, унинг ҳиссиётга бойлиги, аввал таъкидлаганимиздек, тақдирга тан бериб, жим юролмаслиги ижтимоий фаолиятига ҳам, албатта, таъсир қилмасдан қолмайди. Ёқут ишлаётган коллективда одамлар меҳнатда илғор бўлсалар-да, уларнинг баъзиларида туйғулар маданияти етишмайди. Шахсиятни менсимаслик, бир-бирининг шахсий туйғуларини ҳурмат қилмаслик ижтимоий оқибатларга олиб келади. Ҳис-туйғулар борасидаги маданиятсизлик комбинатда умумий мақсадлар билан бирлашган одамларни бир-биридан айириб, узоқлаштиради. Шунинг учун ҳам Ёқут бош инженерлик вазифасида яхши ишлаётган бўлишига қарамасдан кўнгил амрига бўйсуниб, комбинатдан кетади. Чунки у одамларнинг гапларига, жамоатчилик фикрининг кучли таъсирига бепарво қарайдиган темир

одамлар тоифасидан эмас! Бундай адолатсиз гап-сўзлар билан заҳарланган муҳит Илҳомжонга ҳам таъсир қиладди. Унинг изтироблари асарда камроқ тасвирланса-да, лекин аслида Ёқутдан кам азоб чекмаётгани сезилиб туради.

Ёқут — ҳаётни романтик идрок этувчи қаҳрамон. У маълум маънода ёзувчи идеалидаги қаҳрамон. Мабодо Ёқут Илҳомжонни қаттиқ севмаганида эди, унинг изтиробларига бепарвороқ қараши мумкин эди. Лекин севган одамнинг бошқа ёр билан бахтли бўлишини истган Ёқут оиладан кетади. Ўз навбатида, Илҳомжон ҳам Ёқутнинг бошқа одам билан бахтли турмуш кўришини истаб, унга ажралиш ҳақида хат юборади. Турли маслакдаги одамларни ҳам яқинлаштирувчи муҳаббат кучи, эр ва хотиннинг бир-бирига чуқур ҳурмати бу ерда, аксинча, оиланинг бузилишига олиб келади.

Ёқутнинг романтик табиатида маълум даражада донкихотчиликдан нишона бор. Чунки у ҳам воқеа-ҳодисаларга ўзинча, қандайдир ўжарлик билан, хаёлий ёндашди. Худди шунингдек, Ёқут бошқа одамга турмушга чиқиб, фарзанд кўрганда ҳам ҳаётдан қаноатланмайди. Йўқолган муҳаббатини қўмсаб, Илҳомжон ишқида куйиб-ёнади. Айрим эҳтиёткор одамлар бунга шубҳа билан қараши, рўзғори бут, эри, фарзанди бор аёлни эҳтиросли муҳаббатига ишонмаслиги мумкин. Бундай қараш турмуш мураккаблиги, ранг-баранглигини, ҳаёт романтикасини сезмасликка, ҳаётни нуқул бир хил бўёқларда кўришга, яъни маънавий қашшоқлашишга олиб келади.

Асардаги воқеалар мантиқига, ҳаёт ҳақиқатига кўра, қаҳрамонларнинг руҳан изтироб чекиши, қайғуриши табиийдир. Лекин айрим танқидчилар ҳаёт мураккаблиklarини унутиб, қаҳрамонларнинг қалбига яқин туйғуларни ўткинчи кайфиятлар, арзимас нарсалар деб ҳисоблайдилар. Чунончи, Абдуғафур Расулов «Ёзувчининг шаклланиши» («Ўзбекистон маданияти» газетаси,

1969 йил, 25 март) мақоласида «Ёқут» ҳақида бундай ёзади: «...ҳис-туйғулар тасвирига эп бериш қаҳрамон характеридаги асосий йўналишни четлаб ўтиб, ундаги ўткинчи кайфиятларни биринчи планга чиқариб қўяди». Танқидчининг фикрича, «ўткинчи кайфиятлар» ўрнига «асосий кайфиятлар» биринчи планга чиққанда ҳис-туйғулар тасвирланмас экан-да? Қаҳрамонларнинг «ижтимоий» туйғуларидан ташқари, бировларга айтилмайдиган шахсий, пинҳоний туйғуларини тасвирлаш айб эмас, балки санъатнинг асосий вазифасидир.

Абдуғафур Расуловнинг «Қаҳрамондаги кескинлик, шаддодлик хусусиятлари ланжлик, бўшанглик билан алмашади», деган фикрига ҳам қўшилиб бўлмайди. Чунки Ёқут сеvimли кишисининг фарзанд доғида куйишидан ҳамда ўзининг бефарзандлигидан ғам чекиб, шаддодлигидан бир оз тушса-да, лекин у асар охиригача қатъий ҳаракат қилади. Кўнгли буюрган ишни қилиб, эрли хотин эканлиги ҳам кўзига кўринмай, севиклиси Илҳомжоннинг уйига ошиқади. У табиий, инсоний туйғуларга кишан солмайди, романтик эҳтиросларини кўмиб юбормайди. «Ҳа, энди ўзимни тутиб туролмайман,— дейди у.—...Ўйлаб қарасам, ортиқ чидолмас эканман. Энди бирор кун ҳам тургим йўқ бу ерда. Кетсам дейман. Балки Илҳомжон мени уйига қабул қилмас. Майли, уйига киритмасин, узоқдан кўриб юрсам бўлади менга. Шунинг ўзи қалбимга қувват...»

Танқидчи Талъат Солиҳов учун ҳам «Ёқут» қиссасидаги оила бахти, фарзанд меҳри, муҳаббатга ташналик, баркамол бахтга интилиш сингари масалалар аҳамиятсиз кўринади. Танқидчи 1968 йил прозаси ҳақидаги мулоҳазаларида бундай ёзади: «Ёзувчи йстаган нарсани ёзиши мумкин. Лекин шу «йстаган нарса» — эстетик муҳим бўлиши шарт. Аввало, «Ёқут»да тасвирланган ҳодиса шундай талабга жавоб берадими? Менинг назаримда — йўқ» («Ўзбекистон маданияти», газетаси, 1969 йил, 21 март). Шу ўринда танқидчининг бундай «назари»га

фақат афсусланишдан бошқа иложимиз йўқ. Талъат Солиҳовнинг қуйидаги фикри ҳам эътирозга лойиқ: «Лекин субъектив — лирик услубга мойилликнинг (айниқса ёшлар прозасида) бир қалтис томони ҳам бор — баъзан субъективлик — субъективизмга, лирик тасвир эса сентименталликка, мелодрамага ўттиб кетади».

Танқидчи тарих, география, ҳуқуқшунослик, сиёсат каби соҳалардаги субъективлик тушунчасини бадий ижодга механик равишда кўчиради. Ҳолбуки, бадий ижод ҳамиша субъективдир. Чунки табиат ва жамиятдаги бир хил ҳодисани юзта ижодкор юз хил тасвирлайди, бу тасвирлар бир-бирига ўхшамаганлиги, уларнинг ҳар бирида ижодкорнинг субъектив нигоҳи борлиги учун ҳам қимматлидир.

Энди танқидчи фикрининг иккинчи томони — сентименталликни олайлик. Романтик ижодкорларнинг асарларида ҳам (Гёте, Байрон), реалист ижодкорларнинг асарларида ҳам (Драйзер, Достоевский) сентименталлик руҳи бор ва бу руҳ инсон ҳақида қайғуриш, гуманизм билан боғлиқ ҳодисадир. «Ёқут»да ҳам ёзувчи ҳатто ўзаро муҳаббат асосида қурилган аҳил оилада инсон бахтининг кемтиклигидан, тўқис эмаслигидан қайғуради.

Кези келганда, ёзувчи Одил Ёқубовнинг 1968 йил прозасининг муҳокамасига бағишланиб, Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида ўтказилган йиғилишда «Ёқут» қиссаси ҳақида гапириб, ёш ёзувчини мешчанликни, обивателликни тарғиб қилишда айблаб айтган гапларига эътироз билдириб ўтмоқчимиз. Одил Ёқубов ўшаанда «Ёқут» авторни фарзандли бўлишни муҳаббатдан устун қўяди, деган фикрни ҳам айтган эди. Ваҳоланки, ёш ёзувчи «Ёқут»да юқорида кўриб ўтганимиздек, О. Ёқубов мулоҳазасининг акси бўлмиш фикрни, яъни инсоннинг ҳаётдаги энг улкан илинжларидан бири — фарзанд ҳам муҳаббатнинг ўрнини босолмаслигини бадий ишонарли ифода этишга муваффақ бўлган.

Гуманизм — ҳаёт романтикасининг мангу ҳамроҳи. Инсон бахтининг ҳар томонлама тўқислиги, инсон шахсининг, ақл ва туйғуларининг парвози учун қайғуриш адабиётимизда инсонпарварлик руҳи тобора чуқурлашаётганидан далолат беради. Бу руҳ қиссаларимизда, биринчи навбатда, муҳаббат талқинида равшан сезилмоқда. Инсон бахти йўлидаги турли ғовларга қарши кураш кейинги вақтда яратилган асарларимизда ўзининг муайян ифодасини топмоқда. Бахтга эришиш йўлидаги бундай ғовлар ҳазилакам тўсиқлар эмас. Баъзан муҳит, жаҳолат, ахлоқдаги эскича қарашлар ана шу ғовларни туғдиради.

Менгзиё Сафаров «Турналар учади» қиссасида инсон туйғулари эркинлиги деб севгисиз ҳаётга қарши ўзига хос «исён» кўтарган қаҳрамон образини яратади.

Ўзбек йигити учун эр кўрган аёлга уйланиш фавқуллодда ҳодиса. Қисса автори бу муаммони ечишда аждодларимиз тарихини ўрганаётган археологларнинг романтик ҳаётини фон қилиб олади. Асарда халқимиз тарихи муаммоси муҳаббат мавзуи билан уйғунлашиб кетган.

Қисса қаҳрамони Али юксак туйғулар, романтик хаёллар огушида яшайди. Бебош шамол ҳуштаги қаҳрамон қалбида «ғашлик уйғотади. Бу на қувончга, на хазинликка яқинлашади, кўпроқ чексиз, ноаниқ нарсаларни эслатади». Кўринадики, Алининг баъзи туйғулари ўзига ҳам номаълум, лекин бу туйғулар уни тарк этмайди. «Ҳадеб чексизлик ва мангулик тўғрисида ўйлайман», дейди у. Алининг туйғулари вазиятга қараб, аста-секин ойдинлашади: «Қоп-қоронғи осмонда безовта милтираётган сон-саноқсиз юлдузларга тикилиб ётганча хаёлга чўмдим. Эртага қазув ишларини бошлаймиз... Эҳтимол, бундан бир неча минг йиллар бурун яшаган ўша аждодларимиз ҳам, худди шундай... бапоён осмон қаърида на-

фис белбоғдек оқариб турган Сомон йўлига тикилгандир. Улар ҳам бу сирли дунёни ўзларича тасаввур қилиб, мен каби хаёлларга толгандирлар...»

Қаҳрамон балки хаёлчан бўлгани учун ҳам гўзал студент қиз Зилолани севмай, турмуш кўрган, романтик касб эгаси — Райҳон опани севиб қолгандир? Буни узоқ вақт Алининг ўзи ҳам билмайди..

Қиссанинг мактуб услубида ёзилгани маълум даражада қаҳрамонларнинг шахсий, интим дунёсини, романтик кайфиятларини очишга ёрдам беради. Лиризм оҳанги ҳам шундан.

Асарда муаллиф қаҳрамон маънавий оламидаги аниқ ўлчаб, қўл билан кўрсатиб бўлмайдиган нозик туйғулар, ҳолатлар тасвирини чизишга интилганига етарли эътибор бермаган айрим танқидчилар Алининг муҳаббат туйғуларини ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайди, деб тундиладар. Чунончи, Абдуғафур Расулов юқорида тилга олинган мақоласида асарнинг романтик руҳини назарга олмай, унга одатдаги қолип билан ёндашади. У қиссанинг фазилатлари ҳақида гапириб туриб: «Ҳаётнинг реал тасвири қаҳрамон ҳисларининг, ўйларининг унчалик асосли эмаслигини тасдиқлайди», деб ўз фикрига қарши чиқади.

Танқидчи «ҳаётнинг реал тасвири» деганда нимани кўзда тутуди? Ҳаёт ҳақиқати демоқчимиз, ёки асардаги тасвирни айтмоқчимиз? Ҳар иккала ҳолда ҳам бу фикр эътирозга лойиқ. Чунки, ҳаётни турлича реалистик, натуралистик, романтик, сентименталь руҳда... тасвирлаш мумкин ва бу ижодкорнинг шахсиятига, истеъдоди йўналишига боғлиқ. Ижодкорга бирон-бир услубни мажбуран тиқиштириб бўлмайди, албатта.

Аслида «Турналар учадилар» қиссасида кўтаринки, романтик туйғулар (ўтмиш, кoinот сирларини ўйлаш...) оддий, кундалик ҳаёт ҳодисалари, турмуш икир-чикирлари билан ёнма-ён тасвирланган. Лекин кундалик турмушнинг бу икир-чикирлари табиатан романтикага

мойил қаҳрамонлар ўй-хаёлларининг парвозини тўхта-толмайди, ҳислар дунёсини қашшоқлаштиролмайди.

Қисса қаҳрамонларининг ҳиссий дунёси ҳақида айрим мунозарали фикрлар айтилди. Баъзи танқидчилар негадир, қаҳрамонни «туйғуларга берилиш»да айбладилар. Фикримизнинг исботи учун яна Абдуғафур Расуловнинг «Ёзувчининг шаклланиши» мақоласидаги мулоҳазаларига мурожаат этишга тўғри келади. Танқидчи қисса қаҳрамонининг романтик хаёллар олами ҳақида гапириб, даставвал образни тўғри талқин қилади: «...она юрт табиатидаги ҳамма нарса унга азиз, қимматли... Узоқ ўтмишга «саёҳат» аждодларимиз ҳаётини, қалбини, санъатини, ҳис-туйғуларини ўрганиш Алининг севган иши». Яна бир ўринда танқидчи асар руҳини тўғри пайқар: «Қаҳрамондаги ҳислар дунёсини кенг, ўзаро боғлиқ, марказлашган ҳолда тасвирлаш характерга кўтаринки руҳ бахш этган», дейди. Аммо мақола давомида танқидчи шу фикрларининг бутунлай тескарисини айтиб, қаҳрамон ҳис-туйғуларини маъқул кўрмайди: «қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари Райҳон образидаги индивидуал белгиларни аниқ кўрсатишга ҳалал беради». Наҳотки, бир «қаҳрамоннинг туйғуларини чуқур тасвирлаш иккинчи қаҳрамон қиёфасини кўрсатишга ҳалал берса? Бизнингча, Райҳон образи ёрқинроқ чиқмаган экан, бунга Али образининг ёрқинроқ чиққанлиги сабаб эмас.

Абдуғафур Расулов яна бир жойда: «...ёзувчи қаҳрамондаги гўзалликни (табиат гўзаллиги билан — М. С.) ўзаро боғлиқ ҳолда кўрсатибгина қолмай, уни бир нуқтага уюштиришга интилади», дейди. Кейин эса: «Айни вақтда ҳислар дунёсига берилиб кетиш қаҳрамонни маълум даражада ҳаётдан узиб қўйган», дейди. Демак, танқидчи бир томондан, «қаҳрамондаги гўзалликни» (яъни, қаҳрамон ҳислари дунёсининг гўзаллигини ҳам) тан олади, лекин қаҳрамонни ҳаётдан узиб қўяди, деб шу гўзалликка қарши чиқади. Ҳолбуки, бундан аввалроқ: «Али... ҳисларнинг кенг дунёсида ўзини ниҳоятда эркин

ҳис қилади», деган эди. Оқибатда танқидчининг ижобий баҳосидан танқидий фикрини фарқлаб олиш қийин бўлиб қолмоқда.

Лекин бу мулоҳазаларимиздан қисса камчиликлардан холи экан, деган маъно чиқмайди, албатта. Ёш ёзувчининг дастлабки йирик асари бўлган учунми, қиссада баъзи ўринларда романтикадан кўра китобийликка берилиш ҳоллари учрайди. Муҳаббат сал жўнроқ талқин қилинади. Балки, автор жўн турмуш қобиғидан чиқиб, бошқача яшашга, романтикага интилиш бу камчиликни оқлайди, деб ўйлагандир. Лекин бундай фикр нотўғри бўлур эди. Чунки қоронғи тунда юлдузлар равшанроқ чарақлаганидек, ҳаёт романтикаси, кураш нафосати ша-роитнинг мураккаблигида, говларнинг қийинлигида яна-да ёрқинроқ намоён бўлади. Асар сюжетида, характерларни ишлашда ҳам айрим камчиликлар кўзга ташланади.

Қисса қаҳрамони мактубларидан бирида негадир ов тафсилотини алоҳида баён қилгачгина кўнглидаги ҳаяжонларни тасвирлашга ўтади. Бундан ташқари, инсон туйғулари эркинлиги тасвири ҳам миллий ўзига хосликни тақозо этади. Ўзбек қизи Райҳон опа ўрнига истаган миллат фарзандини қўйиш мумкин. Археологлик касбининг муайян даражада таъсири бўлиши мумкин эса-да, лекин Райҳон опада ўзбек аёлларига хос назокат, ҳаё сақланиши керак эди. Ҳолбуки, қиссада Райҳон опанинг ҳаракатлари европачалашиб кетган. Унинг нутқи ҳам шундай. Қайта-қайта «Алигинам, айт, мени севасанми?» деб сўрайверади ва биринчи бўлиб лабларини йигитнинг лабларига босади... Ҳар ҳолда аёл билан эркакнинг фарқи бўлиши керак! Бунинг устига, Райҳон опанинг Алини сенсирати ҳам европача. Ҳолбуки, Шарқда аёллар ўзидан ёши кичик эркакларни ҳам сизлайдилар.

Шу жиҳатдан Райҳон образини Дадахон Нурийнинг «Дилпора» қиссасидаги Баҳор образи билан маълум даражада таққослаш эътиборга лойиқдир.

«Дилпора»ни қишлоқ қизининг пинҳоний муҳаббати ҳақидаги нафис қўшиқ дейиш мумкин. Асар ҳажми одатдаги ҳикоялар ҳажмича бўлса-да воқеа, ҳаёт материали (Йигит ва қиз ҳаётининг энг гўзал ва изтиробли, романтик дамлари) жиҳатидан қиссага яқин. Аслида у чет эл адабиётида қабул қилинган тушунчадаги новеллага ўхшайди.

Дадахон Нурий янги асарида аввалги қиссаларидаги баъзи қусурлардан қутулгани ҳақида матбуотда илиқ гаплар айтилди. Тўғри, у маълум даражада китобийлик, сохта баландпарвозликдан қутулиб бормоқда. Шу билан бирга, Нурий «Оқшом қўшиқлари»да йилтираб кўринган бир фазилат — ҳаётни романтик нигоҳ билан кўриш фазилатини сақлаб қолибди ва уни камолга етказишга интилибди. «Дилпора»нинг қаҳрамони Омон ҳам аввалги қиссадагидек расом — романтик касб эгаси (автор хабардор бўлган соҳа). Омон жонажон диёрининг гўзалликларига мафтун, Сўлимсой сингари ўзбек қишлоқлари унинг илҳомини жўшдиради. У ширин хаёллар оғушида. Ётоқхонадаги дастлабки кечадаёқ Омоннинг вужудини «тушуниб бўлмайдиган бир ҳаяжон чулғаб» олади ва хаёлида гўзал Баҳор ҳузурига келиб, сочларини силайди.

Дадахоннинг романтик табиатли қаҳрамони бу гал оддий одамларга анча яқин туради ва муҳаббатини шулар орасидан топади. Лекин унинг муҳаббати бари бир фавқулодда, бошқа кўпчиликнинг севгисига ўхшамайди, маъшуқаси соқов — қалб сирларини жўшиб гапиролмайди. Ёзувчи қизнинг шоирона табиатини шундай тасвирлайдики, гўё соқовлиги нуқсон эмас, фазилатга ўхшаб кетади.

Йигитнинг романтик хаёллари неча бор аччиқ ҳақиқат билан тўқнашади. У осмонларга кўтариб, малак деб юрган, меҳр-муҳаббат билан суратини чизган қиз ҳақида қишлоқлик таниши Болтавой бундай дейди: «У одамниди, анови етаклаб келаётган моли нима-ю, ўзи нима!» Омоннинг руҳи тушади-ю, лекин ўжарлик билан бу ҳол-

га ишонмай, қизни мукаммал тасаввур қилаверади, хаёллар оғушига ғарқ бўлади. Ёзувчи Баҳор билан бетоб Омоннинг учрашувини ҳам эҳтирос билан, поэтиклаштириб тасвирлайди: «У энгашганда иккита қилиб ўрилган узун сочининг бир ўрими елкаси оша устимга тушди. Аллақандай бўлиб кетдим. Жўшқин ҳиссиёт тўлқинлари узра ақлим сомон парчадай бўлиб қолди...»

Баҳор маъсума, тилсиз қиз бўлгани билан характери қатъий, севмаган одамига турмушга чиқишни хоҳламай, ўзини осмоқчи бўлганда, тўй қолдирилади. Баҳор бахтини излаб, инсоний ғурурини юксак қўядиганлардан. Лекин қиз Омонга муҳаббатини сир сақлайди, ишора билан ҳам билдирмайди. Севган одамига ўзини отмайди, яхши кўришига қарамай, ҳатто яқинига келтирмайди. Баҳор муҳаббатдаги заррача нопокликни ҳам кечирмайди, Омоннинг бир лаҳза шўхлик, мастлик устида Наргис опага тегишганини кўриб қолиб, бахтсиз ўтган яхшироқ, деб ундан юз ўгиради.

Баъзи танқидчилар Наргис опани ортиқча образ деган фикрни билдирдилар. Жумладан, С. Мамажоновнинг «Наргис опа билан Омон ўртасидаги муносабатларнинг ортиқчалигини ҳам эслатиб ўтайлик», деган мулоҳазаси мунозаралидир. Чунки ёзувчи асардаги драматизмни — Омоннинг бир лаҳзалик энгилтаклиги туфайли муҳаббатидан айрилганини асослаш учун унинг Наргис опа билан аввалги муносабатларини босқичма-босқич тасвирлайди. Агар Наргис опанинг турли вақтларда ўзини яқин олиши, кўнгил сўраб («Омонжон шу ерда бўлгандан кейин келмасдан иложим борми?») айтган гаплари бўлмаганда йигит, эҳтимол, охириги хатти-ҳаракатга журъат қилолмаган бўларди. Салоҳиддин аканинг яна бир фикрига қўшилиш қийин. Танқидчи «Дилпора» ҳақида гапириб: «Якка қаҳрамон, энг аввало, асардан характерлар тўқнашувининг, ўткир ғоялар курашининг чиқиб кетишига, конфликтнинг заифлашишига, тасвир ўрнини баёнчиликнинг эгаллашига йўл очади», дейди.

Баъзи асарларда танқидчи айтган иллатлар бор, лекин бунинг асосий сабаби — якка қаҳрамонда эмас. Совет ва жаҳон адабиётидаги кўпчилик асарлар танқидчининг фикрини тасдиқламайди. С. Цвейгнинг «Бир аёл мактуби», М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» каби асарларида ҳам асосан битта қаҳрамон бор. Лекин бу асарлардаги якка қаҳрамонлар атрофидаги муҳит ичида тасвирланади. Ниҳоят, асарда бир қаҳрамон қалбидаги «ғояларнинг кураши» — ички тўқнашувлар тасвирланиши мумкин. Албатта, биз «Дилпора»ни С. Цвейг, М. Шолохов асарлари қаторига қўяётганимиз йўқ. Лекин ҳар ҳолда «Дилпора»да Дадаҳоннинг ижодий ўсганлигини эътироф этишимиз керак.

Танқидчи Умарали Норматов муҳаббатнинг сеҳри ҳақида ёзганда бир қанча асарлар қатори «Дилпора»ни ҳам тилга олиб, бахтсиз муҳаббат ҳам инсонни юксалтиришини айтади. Аслида бу ҳодиса, яъни бахтсиз муҳаббатнинг инсонни юксалтириши қиссада деярли акс этмаган бўлса-да, унга муносабатимизни билдиришга тўғри келади.

Танқидчи Норбой Худойберганов қаҳрамонларнинг нозик туйғулари ҳақида гапириб, У. Норматов билан баҳслашар экан, унинг «Сеҳрли туйғу сирлари», («Шарқ юлдузи», 1968 йил, 11-сон) мақоласидаги: «Асар қаҳрамони Омон севгида муваффақиятсизликка учраса ҳам, шу севги туфайли бошқача бўлиб қолади, ундаги инсоний фазилатлар юзага қалқиб чиқади, шу севги унга илҳом беради, кучига куч қўшади, уни ижодга ундайди, шу севги илҳомни туфайли ижодда муваффақият қозонади, эл орасида обрў-эътибор топади», деган фикрларига қарши чиқади. Н. Худойберганов ҳамкасбининг бу фикрига: «Муваффақиятсиз севги одамнинг кучига куч қўшса, уни ижодда ғалабага ундаса, қаҳрамонлик кўрсатишга имкон берса, муваффақиятли севги қандай мўъжиза пайдо қилар экан?», деб ажабланади. У фикрини янада равшанлаштириб: «Икки ёшни бир-бирига қовуштирма-

ган муҳаббат одамга илҳом бериши, уни қаҳрамонликка ундаши бизга қандайдир эриш туюлаяпти, холос», дейди. Танқидчининг ажабланишига биз қўшилолмаимиз.

Дантенинг гўзал Беатричега муҳаббати икки томонлама муваффақиятсиз чиққан. Аввало, қиз Дантенинг севгисини рад этган. Бунинг устига, Беатриче ёшлигида ўн гулидан бир гули очилмай ўлиб кетган. Шунга қарамай, Данте умр бўйи унинг гўзаллигини куйлаган, муваффақиятсиз севги шоирга чексиз илҳом бағишлаган. Гётенинг муҳаббати ҳам муваффақиятсиз бўлган. Унинг севгилиси Лотта бошқага турмушга чиқиб кетган. Лекин бу муҳаббат Гётени дурдона «Вертер»ни яратишга илҳомлантирган. Тарихда бундай ҳодисалар кўп.

Хуллас, муваффақиятсиз севги изтироблари ҳам инсонни юксалтиришини кўрсатиш нуқсон эмас. Бу жиҳатдан Умарали Норматов ҳақ. Умуман, қиссаларимизда акс этаётганидек, фақат бахтсиз муҳаббатгина эмас, балки ҳаёт шодликлари билан ёнма-ён юрадиган инсоний қайғу-изтироблар ҳам инсон руҳини юксалтиради (*Аристотель*), уни етук бахт учун курашга даъват этади, ҳаёт гўзалликларини қадрлашга чорлайди.

ОЛОВЛИ ДАВР ФИДОЙИЛАРИ

Халққа билим бериш, маърифат бериш оламни кўрмайдиган одамларга зиё беришдай улуғвор ҳодиса. Халқни кўрликда, онгсизлик зулматида сақлашдан манфаатдор одамлар эса маърифатчиларни, зиё тарқатувчиларни ёмон кўришади.

Виқорли тоғлар орасидаги Хўжакент қишлоғида очилган янги мактабга муаллим қилиб юборилган Обиджон Аҳмедов ҳам, сал кейин унинг ўрнига борган Абдуллажон Алиев ҳам номаълум шахслар томонидан ўлдирилади. Эл оғзига тушган машҳур партизан, ГПУ бошлиғи Маҳкам Мақсудов бу олис ва хавfli қишлоққа учинчи

муаллим қилиб, севимли фарзанди, ёш чекист Масъудни юборади. Таниқли адиб, Ҳамза мукофоти лауреати Ҳамид Фуломнинг «Мангулик» романи сюжети ана шундай ҳаяжонли тугун билан бошланади. Алангали йилларнинг романтикаси акс эттирилган бу асарнинг сюжет қурилишида ёзувчининг маҳорати янада ошганлиги яққол сезилади. «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш услуби» китобида атоқли олим Матёқуб Қўшжонов халқ севган адибнинг сюжет яратишдаги «сир сақлаш» усулини чуқур таҳлил қилган эди. «Минг бир кеча» эртақларига, жаҳон адабиётининг кўпгина атоқли вакиллари ижодига хос бундай «сир сақлаш» усулини «Мангулик» романи сюжетида ҳам кўрамыз. Асар бошиданоқ Тошкентдан тоғлиқ қишлоққа борган муаллимларнинг сирли ўлими воқеаси ўқувчини ҳаяжонга солади. ГПУ район бўлимининг бошлиғи Алимардон Сатторов бу воқеада уч кишидан шубҳа қилади. «Бири — Норхўжанинг катта хотинидан ёлғиз ўғли Шерхўжа... Иккинчиси — бойнинг ўзи... Учинчиси — бойнинг улфатларидан Қобил карвон». Уқувчини бу одамларнинг кимлиги, улар муаллимларни нима учун ўлдирганлиги қизиқтириб қолади. Ёзувчи мана шу бир воқеа орқали эски жамият билан янги жамият ўртасидаги ҳаёт-мамот курашининг илдизларини очиб кўрсата бошлайди.

Халқимиз қадимдан Навоий, Бедил, Машрабларни ўқиган, саводли, маърифатли халқ. Унинг энг яхши фарзандлари мактаб, мадрасаларда ўқиб буюк олим, шоир ва файласуфлар бўлиб етишган. Шундай экан, Хўжакентда очилган янги мактаб нега қаттиқ қаршиликка учрайди? Гап шундаки, ўша алангали йилларда янги мактаб фақат билим ўчоғигина бўлиб қолмай, бутун жамият қурилишини, халқнинг минг йиллик турмуш тарзини, одамларнинг урф-одатларини, эътиқодларини кескин ўзгартириш қуроли, кураш майдони эди. Янги мактаб минг йиллик диний эътиқодларни яксон қилиш, аёлларни оиладан ташқарига, кенг оламга чиқариш воситаси

эди. Тарихда биринчи марта Шарқ аёллари гўзаллик, ишқ-муҳаббат, овунчоқлик хазинаси эканлиги билан қаноатланмай, эркакларга тенглашиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига аралашиниш ҳуқуқини қўлга киритмоқда эдилар. Тўғри, баъзи доно аёлларимиз (Тўмарис, Спаретра, Бибихоним, Нодира) авваллари ҳам ижтимоий курашларга, юксак давлат ишларига аралашиб келганлар. Аммо Октябрь революциясининг узвий қисми бўлган маданий революцияда аёллар айниқса фаоллашувлари керак эди.

«Мангулик» романида тасвирланишича, аёллар тенгҳуққилигининг биринчи оқибати шу бўлдики, даври даврон сураётган Норхўжабойнинг тўрт хотинидан учтаси онлани тарк этди. Қишлоқнинг энг мўтабар руҳонийси Салоҳиддин қорининг хотинлари ҳам ундан воз кечишди. Эски жамият тарафдорлари аёлларнинг юзи очилиши қандай оқибатларга олиб келишини ўзларича даҳшат билан тасаввур қилар эдилар. Улар янги мактаб деганда ана шу «фалокатлар»нинг конини тушунгани учун ҳам муаллимларга кун бермаслиги табиий эди. Янги мактабда ёшларга «қандай билимлар» берилиши ҳам уларга маълум эди.

Халқнинг турли табақалари ўртасида аёвсиз, курашсиз, қон тўкишиз, ўқ отишсиз, пичоқ ва кишанларсиз, осонлик билан янги тартибларни ўрнатиш мумкин эмас эди. Езувчи «Мангулик» романида худди «Машъал»даги каби, ана шу драмаларга, фожеаларга, романтикага бой даврнинг реалистик манзараларини яратади. Эсингизда бўлса, «Машъал»нинг бош қаҳрамони Ботирали асар бошидаёқ ўлдирилар ва роман охирида бу ўлимнинг тафсилотлари ойдинлашар эди. «Мангулик»нинг бош қаҳрамони Масъуд асар охиригача иштирок этади, воқеаларни бирлаштиради ва бошқаради. Масъуд революция даври бунёдга келтирган йирик, серқирра, романтик қаҳрамонлардан бири. У авжи кучга тўлган, ҳаётга чанқоқ, серзавқ, ҳаётнинг барча қувончларини нозик ҳис

қила оладиган йигит. Баъзи ўқувчилар машҳур чекист Маҳкам Мақсудовнинг икки муаллим ўлдирилган ажал ўчоғига сеvimли ўғлини муаллим қилиб юборишига унчалик ишонишмабди. Тўғри, оталик меҳри ҳам жуда буюк туйғу. Маҳкам Мақсудов фарзандини ўлим хавфи остига юборар экан, биринчидан, қаттиқ изтироб чекади. Она — Назокатнинг аҳволини ҳам кўз олдига келтиради. Бу ҳақда ўйлаб, тунларни уйқусиз ўтказадди. Аммо оталик бурчи билан инқилоб олдидаги бурчни ҳис этиш драматик вазиятни вужудга келтиради.

Асарда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари Анвар билан Раъно ҳақида гап бормаса ҳам, уларга қандайдир ишорани сезиш мумкин. Инқилобчи Маҳкам Мақсудовнинг гўзал ва доно хотини Назокатнинг отаси Мирзажон билан Азизахон бир-бирини севиб қолиб, Фарғонадан Тошкентга қочиб келишади. Гўё Анвар билан Раънонинг фарзандлари Октябрь инқилоби учун курашчилар бўлиб етишгандай.

Ота сеvimли фарзанди Масъуднинг чекист ва педагог бўлгани учун ҳам Хўжакентга, қотиллик юз берган жойга юборишга қарор қилади. Она ҳам ҳар қанча изтироб чекса-да, инқилоб олдидаги бурчини тушуниб, дардини ичига ютади. Ёзувчи Масъуднинг хавфли сафарга жўнаши олдидан яна бир сюжет тугунини ҳосил қилади — романтик табиатли, жасоратли одамларга ҳавас билан қарайдиган Салиманинг қўшни йигит — Масъудга сеvimли маълум бўлади. Асар давомида бу сеvim ҳам муродини тополмай фожей тус олиб боради.

Ёзувчи романда турли ижтимоий кучлар ўртасидаги янги-янги конфликтларни зашжирдай бир-бирига боғлаб боради. Масъуд Хўжакент қишлоғидаги янги мактабга келган кунлариёқ ёвуз Норхўжабойнинг гўзал қизини севиб қолади. Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани бўлган кишининг қизи Дилдор билан Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун жонбозлик қилаётган кишининг худди шундай, инқилоб фидойиси бўлган ўғли Масъуд

Ўртасидаги муҳаббат ҳам драматик, фожей руҳ касб эта бошлайди. Бунинг устига, инқилобчига кўнгиш қўйган қизнинг акаси Шерхўжа ҳам Совет ҳокимиятининг ашаддий душмани, ҳатто «Машъал»даги Бўронбек каби, душманларнинг етакчиларидан бири.

Асар сюжетидаги мана шу асосий конфликт чизиқларидан ташқари, қишлоқдаги қаҳрамонларнинг ўринлашуви ҳам ғоят кескин, таҳликали. Норхўжабойнинг кичик хотини Қарима аввал янги ҳокимиятнинг фаол курашчиси Исҳоқ оқсоқолнинг севгилиси бўлган. Охири алғов-далғовларда Қарима яна Исҳоқ оқсоқолнинг уйига қочиб борган. Хўжакент шайхи Салоҳиддин қорининг ёш хотини Нозик ҳам севгилисини излаб, оилани ташлаб қочган.

Хуллас, ёзувчи янгилик кучларининг ҳужуми кучайиб, эскилик кучлари охири нафасигача қаршилиқ кўрсатаётган, вазият ғоят кескинлашган бир даврнинг жонли манзараларини яратади. Даврнинг мураккаблиги ҳар бир қаҳрамон тақдирига таъсир кўрсатади. Бу курашда ватан тақдири, унинг келажакка қайси йўлдан бориши масаласи ҳал этилаётган эди. Бу курашда чекист Масъуд ҳам, синфий душман Шерхўжа ҳам, Шўро оқсоқоли Исҳоқ ота ҳам, шўро идораларига суқилиб кириб олган Толибжон Обидий ҳам ўзларини ватан тақдири учун жавобгар деб ҳис қиладилар. Уларнинг ҳар бири ўз эътиқоди учун, ўз тушуниқсидаги ватан учун курашадилар. Шуниси диққатга сазоворки, Ҳамид Фулом «Машъал» романидаги ижодий принципларидан чекинмагани ҳолда, салбий қаҳрамонларини фақат бир хил, схематик, қора бўёқда тасвирламайди, Совет ҳокимиятига қарши курашчилар орасидан чиққан Дилдор гўзаллик, вафодорлик, садоқат тимсоли даражасига кўтарилади. Бойнинг хизматкори, камбағаллар орасидан чиққан Замира эса Совет ҳокимиятининг ашаддий душманига айланади. Шўролар душмани Шерхўжа — татар бойининг гўзал қизи, умрида бахт излаб қийналган Тамара учун йигит-

лик, мардлик, меҳр-муҳаббат тимсоли. «Сувсизликдан томири мадорсизланиб қурий бошлаган гул тўйиб сув ичгач, яна қайта яшнаганидай, эри йўқолиб кетгач сўлий бошлаган Тамара ҳам Шерхўжанинг васлига тўйгач, гул-гул очилиб яшнади», деб ёзади адиб.— Тамаранинг эри — тўрт хотинлик чол, йилда бир-икки келиб кетадиган узоқдаги меҳмон, унинг ҳусн-жамолига ёқимсиз харидор эди холос. Шерхўжа бўлса тамом бошқа олам: ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган йигит, тун-кун ёнида ҳамдам, ҳамнафас, бунинг устига, ҳар бир сўзини ўтказадиган ўткир иродали эркак». Ёзувчи синфий душманни ҳам, баъзилардай ожиз, аҳмоқ қилиб кўрсатмайди, уларни карикатуравий тасвирлаш йўлидан бормайди. Реализм адабиётининг талаби ҳам шу. Ленин мукофоти лауреати Ионас Авижюснинг «Жудоликдаги йиллар» романининг кенг шуҳрат топишига сабаблардан бири ҳам ундаги қаҳрамонлар ички дунёсининг ҳақиқий манзаралари дадиллик билан очиб кўрсатилишидадир. Асарда, миллатчилик руҳидаги кишиларнинг, ҳатто фашизм тарафда хизмат қилаётган литвалик офицерларнинг ҳам қалбида ватанга буюк муҳаббат борлиги, шу муҳаббат туфайли уларнинг тақдири фожеаларга бойлиги дадил кўрсатилади. Бизнинг баъзи асарларимизда бирор қаҳрамон душман томонига ўтдимиз, тамом, шу билан унинг барча қалб кечинмаларига ҳам чизик тортилади. Бизда одатда салбий образ албатта аҳмоқ ёки ёвуз бўлиши керак, ижобий образ эса ҳеч бир доғсиз бўлиши керак, деб ўйлашади. Таниқли адабий танқидчимиз Умарали Норматов ҳақли равишда бундай схемага қарши чиқар экан, иккинчи томонга оғишни ҳам қоралайди. Бизнингча, қаҳрамонлар характери, ички оламини тасвирлашда турли бўёқларнинг дозасини махсус белгилаш мумкин эмас. Образларнинг рангларини ҳаётнинг ўзи белгилайди. Ҳаётнинг чуқур қатламларидаги жараёнларини тўғри англаш, ҳаётдаги қаҳрамонларнинг қалб уришини сезиб, улар руҳий дунёсининг бой ва мураккаб-

лигини бўямай, соддалаштирмай, қолипга солмай тас-
вирлаш жуда улкан истеъдодни, юксак бадий маҳорат-
ни талаб қилади, албатта.

«Мангулик» романида ҳам алангали йиллардаги
ҳаётнинг мураккаблиklarини кенг тадқиқ этишга инти-
лиш бор. Маълумки, Октябрь инқилобининг шиддатли
йилларида айрим зиёлиларимиз ўз халқи, ўз миллати-
нинг мустақиллигини турлича тушунган, дилларида ва-
танга қайноқ муҳаббатлари бўлгани ҳолда вазият му-
раккаблиги туфайли Шўроларга қарши лагерга ўтиб
кетганлар ҳам бор эди. Аммо улар ўз халқига, ўз милла-
тига қарши эмас эдилар: аксинча уларнинг кўпчилиги
халқ учун фидойи одамлар эдилар. Фақат, уларнинг
халқ озодлиги, мустақиллигини тушуниши интернацио-
налистларнинг тушунишларидан кескин фарқ қиларди.
Инқилоб арафасидаги ва инқилоб йилларидаги айрим
рус зиёлилари (М. Горький, А. В. Луначарский)нинг қа-
рашларида ҳам шунга яқин мураккаблик бўлган. Демак,
адабиётимизда йигирманчи йиллар ҳаётини тасвирлаш-
да, «миллатчилар» деб аталган зиёлилар характери-
ни тадқиқ этишда бир ёқламаликдан қутулиш керак.
Миллат билан халқни бир-биридан ажратиш тўғри
эмас.

Ҳамид Ғулумнинг «Машъал» романида шу руҳдаги
серқирра қаҳрамонлар бор эди. «Мангулик» қаҳрамон-
ларида ҳам қисман мураккаблик бор. Романнинг салбий
қаҳрамонлари баъзи жўн асарлардагидай нуқул инглиз
жосуслари қилиб кўрсатилмайди. Уларнинг ҳам ўзлари-
га яраша инсоний ғам-ташвишлари бор. Улар минг йил-
лик урф-одатларни азиз билиб, бу одатлар емирилаёт-
ганидан қаттиқ изтиробга тушадилар. Аммо бу қаҳра-
монларнинг образлари ёзувчининг ижодий, маънавий,
ғоявий-бадий изланишлари ҳали давом этаётганлигини
кўрсатади. Унинг кейинги асарларидан ҳам яна кўп ян-
гиликларни кутиш мумкин.

ИНСОН БУРЧИ ГУЗАЛЛИГИ

Оломон ва қаҳрамон, жамият ва шахс проблемалари узоқ асрлардан бери кишилиқни тўлқинлантириб келади. Герберт Спенсер, Макс Штирнер, Фридрих Ницше сингари машҳур файласуфларнинг оломондан юқори турувчи фаол, қудратли инсон, кучли шахс ҳақидаги таълимотлари инсоният ҳаётини қандай руҳий ва моддий ларзаларга солганини яхши эслаймиз. Стендаль, Жек Лондон каби буюк санъаткор адиблар ҳам ана шу таълимот таъсирида жамият, оломон ва шахс ўртасидаги зиддиятларнинг илдизларини очиб, кўрсатишга интилдилар. Ницше таълимотини айниқса Германия фашистларининг раҳбар доиралари байроқ қилиб кўтардилар. Улар СССР деб аталган улкан давлатга бирлашган халқларни ўз мустақиллиги ва эрки, ўз ҳуқуқи ва қиёфасини йўқотган раингсиз оломон деб тасаввур қилдилар ва «бу қулларни» ер юзидан супуриб ташлашга интилдилар. Аммо ваҳшиёна уруш бошланиши билан бизнинг халқларимизнинг энг яхши фарзандларни ўз қиёфалари борлигини исботлаб, ҳатто мардлик, жасурлик, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Совет халқларининг асл фарзандлари ҳақида адабиёт ва санъат арбоблари турли жанр ва савиядаги кўплаб асарлар яратдилар. М. Шолохов, К. Симонов, Ч. Айтматов, Ю. Бондарев, В. Быков, Ю. Семенов, Г. Бакланов ва бошқа адибларнинг Улуғ Ватан уруши мавзусидаги асарларида совет кишиларининг яхлит характерлари яратилди.

Ўзбек бадний прозасида ҳам адибларимиз бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этишяпти. Улуғ Ватан урушининг бошидан охиригача бевосита иштирок этган, унинг машаққатларини бошидан ўтказган ўзбек ёзувчиси Иброҳим Раҳим бу мавзунинг энг изчил ишлаётганлардан биридир. Бу атоқли адибнинг уруш тасвирига бағишланган асарлари турли бадний савияда ёзилган. У ўзининг бир неча йирик асарларида урушни ва уруш одамларини

фақат юксак ғояларни иллюстрация қилиш нуқтаи назаридан, схематизмга мойил руҳда тасвирлади. Унинг кўпчилик қаҳрамонлари жонли мураккаб индивидуумлар, йирик шахслар эмас, балки ҳамиша улуғландиган бутун бир халқнинг мавҳум, яъни «типик» вакили сифатида кўрсатилди. Бироқ кейинги йилларда Иброҳим Раҳимнинг схематик эмас, балки жонли характерлар яратиш соҳасидаги изланишлари натижасида «Мангулик қўшиғи» қиссаси вужудга келди. Ушбу қиссада автор қаҳрамонларининг қалбини, маънавий қиёфасини, инсоний кечинмаларини тасвирлашда сезиларли муваффақиятга эришди. Шахсан мен бу кичик қиссани унинг кўплаб романларидан бақувват деб ҳисоблайман. Бунинг сирини нимада? Аввало, шундаки, қисса автори ўз қаҳрамонларини мавҳум оломоннинг бир зарраси сифатида чизмади, балки инсонлик номусини, қолаверса, ўзбеклик номусини сақлашга кучи, продаси етадиган йирик характерларни ярата олди. Унинг аввалги асарларидаги схематизм ўрнида реалистик ва ҳатто қисман романтик бўёқлар юзага чиқди.

Бир вақтлар Макс Штирнер бутун дунёда шов-шув кўтарган «Ягона инсон ва унинг мулки» номли китобида бундай ёзган эди: «Инсон қандайдир бошқача бўлишни истаб қолди ва бошқача бўла бошлади. У олижаноб, гўзал, ҳақиқий инсон бўлгиси келди: тўғрироғи, ахлоқий пок, оқ кўнгил ва ҳоказо бўлгиси келди. У ўзидан «ҳақиқий инсон», «арзирли нарса» ясагиси келди. Мавҳум инсонлик — унинг мақсади, унинг бурчи, унинг манфаати, иқтидори, вазифаси бўлиб қолди. Мана — унинг идеали. У бутунлай келажакка, яъни бошқа дунёга интила бошлади». Файласуф мана шу интилишни кескин қоралаб, яна бундай ёзади. «Одамлар, сизнинг табиатингиз ҳаммаша инсоний, сизлар инсон табиатли инсонларсиз. Аммо инсонлигингиз туфайли, худди шу туфайли, сизлар яна инсон бўлишга интилишингиз керак эмас. Ҳайвонларни ҳам «ўргатишади» ва ўргатилган ҳайвон жуда кўп нота-

бий ҳаракатлар қилади. Аммо ўргатилган ит моҳият жиҳатдан одатдаги итдан яхшироқ бўлиб қолмайди... Азалдан барча одамлардан ахлоқий, оқил, ҳалол, одамижон ва ҳоказо мавжудот «ясашга», яъни уни «ўргатишга» интилиб келадилар. Аммо бу уринишлар инсоннинг ўжар индивидуаллиги, алоҳидалиги, эгоизми тошларига урилиб чил-чил синади». Файласуфнинг бу мулоҳазалари баъзиларга ғайритабий кўринса-да, аммо буларнинг маъзини чақиш, зарур келса, эътироз билдириш мумкин. Чунки, бу мулоҳазалар, аввало айрим бадиий асарларимизда қаҳрамонларнинг қиёфасизлигига қарши курашишга ёрдам беради. Қолаверса, адабиётда ва ҳаётда бу мулоҳазаларга қарши қўйиш мумкин бўлган қаҳрамонлар бор. Зеро, шахснинг ўзлигини йўқотмагани ҳолда жамият, халқ дардлари, орзу, идеалларини рўёбга чиқаришни ўзининг вазифаси деб билиши — уни пасайтирмайди, аксинча улуғлайди. В. Белинский ва бошқалар «оқилона эгоизм» ҳақида яхши гаплар айтишган.

Шахсни улуғловчи инсоний хислатлардан бири бурч туйғуси. Инсон ўзи олдида, ўзгалар олдида, Ватан, халқ олдида бурчлидир. Инсон ана шу бурчларини турли восита ва йўллар билан бажариш жараёнида унинг қиёфаси ёрқинлаша бошлайди. «Мангулик қўшиғи» қаҳрамонлари мисолида шу проблемаларни тадқиқ қилиб кўрайлик.

Асарнинг бошидаёқ муаллиф ёзади: «Сталинграднинг қибласида Тинч оқар Доннинг ўнг соҳилида «Ўн бир ўзбек паҳлавони кўрғони» деб аталмиш баланд чўққида ҳамиша янги-янги гулдаста туради, унда кечаси машъала порлаб, кундузи қўшиқ янграйди...»

Сезилиб турибдики, ёзувчи қўшиқни авж оҳангларда бошлайди, тенгсиз беомон жангда Ватан учун тупроққа бош қўйган мард кишиларнинг қаҳрамонлигини реалистик тарзда поэтиклаштириб, тасвирлашга интилади. Урушнинг энг оғир пайтларидаги бир воқеанинг драматизмини, фожей ҳолатларга тушган инсон қаҳрамонли-

гининг гўзаллигини табиий ва кўтаринки тасвирлайди. Асарда инсон бурчига садоқат қўшиқ даражасига кўтарилади.

Баъзан қалби гўзал, руҳан бой одамлар ҳам фавқулодда вазиятларда энг яқин кишисига қўпол муомала қилиши, қаттиқ ранжитиб қўйиши мумкин. Айниқса, уруш шароитида. Батальон командири Баталов жуда чуқур ҳурматлаган, яхши кўрган сафдоши, рота командири Ҳамдамовга жуда қўпол муомала қилади, уни жеркиб ташлайди. У, дўстига «Нима учун бу ерда юрибсан? Сенинг учун трибуналга борайми?» — деб ўшқиради. Ҳолбуки, Ҳамдамов ротаси батальон командирининг буйруғи билан Доннинг нариги қирғоғидан «бу ёққа» чекинган эди. Бу ҳаракат маънавий жиҳатдан, инсонпарварлик нуқтаи назаридан тўғри эди. Бир неча баробар ҳарбий устуликка эга бўлган душман кучларини жисмонан тўхтатиш мумкин эмасди, бундай вазиятда вақтинча чекинмаслик ўзи оз қолган совет жангчиларининг беҳуда янчиб ташланишга олиб келар эди. Аммо шунга қарамай, ўз буйруғининг бажарилишидан батальон командири қаттиқ ғазабланади. Бунинг сабаби нимада?

«Мангулик қўшиғи» қиссаси 1942 йилнинг ёз кунларида содир бўлган кескин вазият — Дон кечуви орқали чекиниш тасвири билан бошланади. Қиссанинг сюжет тугунини ташкил этувчи ана шу драматик вазият билан танишайлик. Чунки асарда кўтарилган муҳим маънавий, ахлоқий проблемалар, характерларнинг турли қирралари, қаҳрамонона, фожией ҳамда ҳажвий ҳодисалар — ҳаммаси шу тугуннинг ечилиши йўллари билан боғлиқ. Гап шундаки, Веселов бошчилигидаги полк оғир жанглар давомида Дон дарёсидан орқага чекинаётган эди. Шу полкнинг Баталов батальони таркибига кирувчи Ҳамдамов ротаси арьергардлик вазифасини бажариши — бутун полкни кечувдан ўтиб бўлгунича душман ҳужумларидан ҳимоя қилиб туриши ва охирида ўзи чекиниши лозим эди. Ҳамдамов ротасининг жангчилари ўз

бурчини қаҳрамонларча ўтадилар, аммо содда қилиб айтганда, «яна балога қолдилар». Ёзувчи аҳволнинг танглигини қисқа, лўнда қилиб тасвирлайди. Айни чоғда тасвир ракурси жуда тез ўзгариб туради. Ҳамдамов Доннинг чап қирғоғида тургани учун ёзувчи ҳам жангни шу ердан туриб ёритади. Чекиниб ўтаётган қайиқлар чап қирғоққа яқинлашиб қолганда Ҳамдамов уларга «орқангга қайт!» деб ишора қилди. «Дон тўп ва пулемёт ўқидан шовладай қайнар, дарёга яқинлашиб бўлмасди». Ёзувчи драматик воқеаларнинг дебочасини жуда ихчам баён қилади: «Комбатнинг феъли Ҳамдамовга маълум эди. Комбат Ҳамдамовни яхши кўрар, бинобарин, унга заррача ёмонликни раво кўрмасди. «Трибуналдан сўз очди. Демак, унинг аҳволи оғир», деб ўйлади Ҳамдамов.

Аммо умумий аҳволни яхшилаш учун Ҳамдамов ротаси жангчиларининг аҳволи ниҳоятда хароблашарди. Душманга қарши умумий аҳволни яхшилаш ҳар бир жангчининг ижтимоий бурчи эди. Лекин Ҳамдамов буни ўз шахсий бурчи деб ҳам тушунади. Шунинг учун, у взвод командири Комиловнинг бой берган тепаликни тезроқ қайта эгаллашини талаб қилади. Қуйидаги тасвир Ҳамдамов характерини очишга ёрдам беради:

«Комилов боя эрта тонгда бу ерни ташлаб кетаётиб, окоплар оғзига тош териб, баъзи жойларга эски-тускилардан қоровул ясаб, айрим жойларга эса тешик каскалардан «пистирма» ўрнатиб кетган. Комиловнинг хийласи эрталабдан бери ўз кучини кўрсатар, немислар икки соатдан бери шу тепаликдаги мана шу «мудофаачиларини» йўқ қилиш учун сарфламоқда эди. Окоплар текисланиб, «қоровуллар» парчаланиб, терилган тошлар қум бўлиб кетса ҳам, каскалар «тирик» эди. Улар портловлар зарбидан гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа сакраб, баъзан думалаб турарди. Бу эса немисларга мудофаачиларнинг маневрига ўхшаб туюларди.

Ҳамдамов шу он ўша каскаларнинг бири бўлгиси келди. Боши ўша тепаликка етиб, оёғи ўша окопларга

тегса, Ҳамдамов ўз комбатни трибунал чангалидан суғуриб олган, бинобарин ўзини исноддан қутилган деб биларди. Афсуски, тепалик ҳали анча олисда ва икки куч ўртасида қаттиқ талаш бўлмоқда, унга Ҳамдамовдан кўра немис яқинроқ...»

Биз Ҳамдамовнинг оғир вазиятда кечирган ана шу туйғуси олифтагарчилик эмас, балки танглик эканлигига ишонамиз.

Муҳим стратегиявий аҳамиятга молик тепаликлар учун бўлган жанглар тасвири жуда кўп ёзувчиларимизнинг асарларида учрайди. Шу жиҳатдан бу — жангчиларимизнинг шаҳид қони тўкилган минглаб тепаликлардан бири. Аммо «Мангулик қўшиғи»даги тепалик манзарасини биз жуда равшан кўрамиз, чунки асарда бу тепалик учун жон берган рота командири Ҳамдамов, взвод командири Комилов, унинг ёрдамчиси Мирза, фельдшер Собиров, жангчилар Эрдонов, Холиқов, Бек, ҳамшира қиз Марина сингари қаҳрамонлар, ҳатто Ҳамдамовнинг қабридан нари кетмайдиган вафодор кучук қалбимизга жуда яқин бўлиб қолади. Асар қаҳрамонларининг матонати, мардлиги, танглиги, энг қийин дамларда ҳам ўзининг инсоний бурчини, ўзбеклик одатини унутмаганлиги, маънавий юксакликдан тушмаслиги бизни мафтун қилади. Қуйидаги кичик эпизодга эътибор беринг: «Мирза ярадорнинг бошида эди. Комбатнинг гапи тугар-тугамас ва фельдшер унинг ёнига келиб улгурмай, Ҳамдамовнинг оғзи очилиб қолди. Буни кўрган Мирза:

— Ҳамдамов ака! Нима бўлди?!— деб қичқирди-да, флягасини чиқариб, оғзига сув томизди, чўнтагидан оппоқ дастрўмолини олиб, энгагини танғиб қўйди». Ажал ўқлари остида ҳам ўзининг одамийлик бурчини унутмаслик инсонни юксалтиради. Қиссанинг бир ўрнида фельдшер Собиров ўзи қўндоқ билан уриб ярадор қилган немис солдатининг бошини ўзи боғлаб қўяди. У «Душман бўлса ҳам одам-ку» қабилида иш тутади. Мирза бу гап-

ни эшитиб, фиғони чиқади ва «одам бўлса ҳам бари бир душман, қайтишда ўзимизни ўлдиради» дейди.

Ёзувчи бир тепаликни эгаллаш учун бўлган деярли бир кунлик жангнинг шундай тафсилотларини эринмай тасвирлайдики, уларда одам характерининг турли қирралари равшан кўриниб туради. Асар сюжетининг тарадлиги бир воқеа давомидаги турли ҳолатларда кўрилади. Бир пайт Комилов взводнинг чекиниши ҳақида буйруқ олса ҳам жангни давом эттираверади. Бу комбатга жуда оғир ботади, Ҳамдамовнинг ўлимига ўзи зомин эканлигини эсга туширади. Яна бир пайт Мирза жангчи Ҳолиқовнинг васиятини бажариб, ўқ ёмғири остида унинг жасадини ювиб кўмади ва қуръон туширади. Бундан комбат ғазабланади, аммо полк командири Веселов бу жангчи руҳи эъзозланаётганини кўрсатади деб қувонади.

Асар қаҳрамонларининг барчаси тепалик учун жангларда ўлиб кетса ҳам, улар ўқувчида ачиниш ҳиссини эмас, балки ифтихор, ғурур ҳиссини уйғотади.

Айниқса, ўзбеклик шаъни учун, рус дўсти — батальон командирини ҳарбий трибунал жазосидан қутқариб қолиш учун жонини ҳам аямаган, ўлими олдида ҳам виждон бурчини унутмаган Ҳамдамов асарда йирик, кучли характер тарзида гавдаланади. Взвод командири Комилов жасур ва мард Ҳамдамовнинг фожиаси сабаблари ҳақида кўп ўйлайди ва охирида бундай хулосага келади. «Ҳамдамов сел оқимига қарши сузди — бутун бир дивизия ҳужум қилиб келаётган бир пайтда ўзини ўтга ташлади». Бу тўғри, оқилна хулоса эди. Аммо шундан кейин ёзувчи қаҳрамони Комиловни схематик тарзда фикрлатади, инсоннинг табиий кечинмалари ўрнига ғояларни олдинга суради: «Йўқ, унинг ўзи асл жангчи эди. Унинг ўрнида сен ҳам, Комилов, шундай қилардинг ва шундай қилишинг керак эди...» Ёзувчи бу ерда воқеанинг драматизмини кучайтирувчи кичик, бироқ муҳим бир детални кўздан қочирганга ўхшайди. Ҳамдамов ротани

ажал ўқлари ёмғири остида ҳужумга олиб бормаса, уни ҳам юқори бошлиқлар трибуналга бериб оттиришлари мумкин эди. Агар шундай бўлса қайси ўлим яхши? Таваккал қилиб дўзах оғзига юраверса балки тирик қолар? Бундай савол келиб чиқмаслиги учун ёзувчи Ҳамдамовни оғир ярадорлик пайтида ҳам ўзини соғ кўрсатиб, жангни давом эттирганини тасвирлайди.

Комилов ҳам жасур, мард командир. Ҳамдамовдан фарқи шуки, у жангчиларнинг таъбири билан айтганда «ўзини савалатиб қўймайди!» Бу — табиий хулоса. Жангчи беҳуда ўлиб кетмаслиги керак.

Аммо Комилов оғир кульминацион дақиқаларда, аччиқ алам устида қаҳрамонлик туйғулари жўш уриб, Ҳамдамовнинг руҳига «сиз учун тепаликни ҳар қанақасига эгаллаймиз» деб ваъда беради. «Ўша ваъдани бажариш билан у энди марҳум дўсти руҳини доимо хотиржам қилиши керак. Тирикларнинг марҳумлар олдидаги бурчи шу». Ёзувчи бу гапни жуда топиб айтган. Ҳа тириклар — ҳам ўтиб кетганлар олдида, ҳам бир замонда яшаётганлар ва келажак авлодлар олдида бурчлидирлар.

Худди мана шу бурчни бажариш учун Комилов ҳам ўлимга тик боради. Аммо у иложи борича кам қон тўкилиши учун ҳаракат қилади. Лекин шароит, вазият ундан устун келади. Энди Комилов жангчилари билан ҳатто Ҳамдамовнинг қабрини душмандан озод қилиш учун қаҳрамонлик кўрсатади. Чунки, шундай қилмаса, у дўстининг руҳи олдида тубанлашиб, номардликка юз тутган бўлур эди. Ҳаётда шундай дақиқалар бўладики, бу вақтда номардлик қилмасликнинг ўзи ҳам катта мардликдир.

Комиловни севиб қолган ҳамшира қиз Маринанинг характери ҳам кичик штрихларда очила боради. Мана, Комиловнинг тақдири ва катта фронт тақдири ҳал бўладиган жангга қизнинг муносабати: «Кичкина амбразурага қадалиб турган мовий кўзларига ҳар икки томон замбараклари ҳам гўё бир жойга — гўё Комилов ротаси

ётиб олган жойга отаётгандай, ҳар икки томон ташлаган миналар ҳам худди Қомилонинг устида портлаётгандай бўлиб кўринарди».

Хуллас, қиссада ҳали очилмай қолган, чуқурлаштирилиши зарур бўлган, кенг тасвирлаш имконияти билиниб турган ўринлар бор. Ҳар бир характернинг руҳий дунёсини, қалб кечинмаларини, психологизмни анча чуқурлаштириш эҳтиёжи сезилади. Шунга қарамай, ёзувчи одатига қарши иш қилиб, қиссани жуда ихчамлаштириб қўйган.

Бевосита жанг майдонлари кўрсатилмаса-да, урушнинг омонсиз чангалида қолиб, фалокатга учраган одамларнинг тақдирини кўрсатилган асарлар гуманизм, инсонни ҳимоя қилиш, инсон учун кураш нуқтан назаридан катта ижтимоий қимматга эга. Чингиз Айтматовнинг «Жамила», «Юзма-юз» қиссалари ҳаққоний шуҳрат топди. Ўзбек прозасида яратилган Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Шуҳратнинг «Олтин зангламас» асарлари ҳам бадний қиммати жиҳатдан юқоридаги қиссалардан қолишмайди.

Кейинги йилларда кенжа авлод ўзбек ёзувчилари, бевосита урушда қатнашмаган, у ҳақда фақат ўқиган ва эшитган ёзувчиларнинг шу мавзудаги бир қатор асарлари юзага келдики, бу асарларда уруш даври ҳақиқати, ўтган урушнинг ҳозирги замондошларимиз тақдирига таъсири ранг-баранг бадний бўёқларда акс эттириляпти.

Шулардан бири — Улмас Умарбековнинг «Уруш фарзанди» қиссасидир. Бу асар ҳақида танқидчилик турли фикрлар билдирди. Қиссада табиий, самимий тасвирлар учрайди. Асарда кўтарилган асосий ахлоқий, маънавий проблема умуминсоний аҳамиятга молик. Ёзувчи асарда уруш даврида жафокаш венгер аёли ва немис фашистидан туғилган қизнинг ҳозирги кунлардаги тақдирини кузатади. Ўзбек йигити, пахтачилик агрономи Азиз Болгариядаги халқаро истироҳатгоҳда учувчи — стюардесса қиз, гўзал ва шўх Анна-Марияни учратиб, уни севиб қолади. Қиссанинг аҳамиятли томонлари шундаки, асар

қаҳрамони Болгария шаҳар ва қишлоқларининг гўзаллигини ўз юртининг гўзалликларига таққослайди ва ўз юртида алланималар асраб қолинмаганига Ватан фарзанди сифатида ачинади. Уруш пайтида вайрон бўлишига қарамай, болгар қишлоқлари аввалги гўзаллигини тиклаган, балки аввалгидан ҳам гўзал бўлиб кетган. «Қишлоқлар бир-бирига ўхшамайди, ҳаммасининг ўзига хос архитектураси бор. Бир қишлоқ икки қаватли жимжимадор уйлардан иборат бўлса, иккинчиси унинг тескараси — уйларнинг ярми йўлнинг пастида, кенг айвонли, ясси, айланма зиналардан тушилади. Баъзи уйларнинг томига гараж қурилган... Шаҳарлари ҳам шундай. Бутун Болгарияни айланиб, бир-бирига ўхшаган иккита бинони топиш қийин. Хуллас, бу мамлакатда ҳамма нарса — ер ҳам, сув ҳам, ҳаво ҳам гўзал, мафтункор». Шаҳар ва қишлоқлар, йўллар ва бинолар баъзи вақт бир хиллашаётган Ўзбекистон ўқувчиси учун бу гаплар бир оз муболағали кўринар. Аммо қаҳрамон ростини айтяпти. Европа шаҳар ва қишлоқларининг шарқона жозибдорлиги борлигини мен ҳам кўриб, ҳайратланган эдим. У ёқларда оддий ётоқхона, ресторан биносининг йўлақларини ҳам баланд-паст ернинг табиий гўзаллигини бузган ҳолда кўп пиллапояли қилиб қуришади. Ҳатто, тоғ ёнбағирликларида гўзал шаҳарлар бунёд этилган. Сараево шаҳрида баланд-паст маҳаллалардан бутун шаҳар манзараси кўриниб туради. Бундай баланд-пастликлар инсон руҳига ранг-баранг маънавий озуқа беради.

Ана шундай серқирра қишлоқлар тасвирининг уруш мавзунга нима алоқаси бор, деган савол туғилади. Аввало, гап шундаки, Улмас Умарбеков қиссада ўзбек кўзи билан хорижда кўрган диққатга сазовор манзаралар ҳақидаги табиий: самимий таассуротларини баён қилади. Иккинчидан, бу манзаралар тасвири шаҳар ва қишлоқлар қиёфасида ҳайбатли уруш даври жароҳатлари битиб кетганлиги, аммо айрим одамлар тақдирида уруш қол-

дирган яралар битмай, қаттиқ азоб бераётганлигини таъкидлаб кўрсатади.

Уруш даврининг даҳшатли оқибатлари бизнинг замондошимиз Анна-Мариянинг бутун ҳаётини заҳарлаган. Агар уруш бўлмаганда бу гўзал, шўх дилдор қиз нақадар бахтиёр сезарди ўзини. Тўғри, бу қиз айни урушнинг меваси, чунки, уруш вазияти бўлмаса, унинг онаси фашист офицери билан учрашмас ва бу учрашувсиз Анна-Мария дунёга келмас эди. Инсон дунёга келган экан, унинг бахтга ҳуқуқи бор. Айниқса, табиат саховат билан гўзаллик, жозиба бағишлаган Анна-Мариядай қизларнинг ўтмишини билмаганлар унга ҳавас билан қарашади. Анна-Мария чиройли, шўх-шаддо, нозик дилли, эрка табиатли, ақлли, гўзаллик шайдоси. Ҳамма унинг атрофида парвона, у билан икки оғиз суҳбатлашса ҳар ким ўзини бахтиёр санайди. Ўзбек йигитга ҳам у гоҳ эришиб бўлмас юксакликдаги фаришта, гоҳ сеҳр-жодули сув париси бўлиб кўринади. Аммо қиз бахтли эмас, у ўзининг фашистнинг қизи эканлигидан нафратланади. Сайр-саёҳатда бир оғиз немисча сўз эшитса кўнгли бузилиб, жинни бўлиб қолади.

Ўқувчиларда вазият, танланган характер сунъийроқ эмасми, фашистнинг фарзанди эканлигига қизнинг ўзи айбдор эмас-ку, буларнинг ҳаммаси олифта гаплар, деган мулоҳазалар уйғониши мумкин. Агар шундай ўйлашса ўқувчилар қисман ҳақдирлар. Шунга қарамай, инсон кечинмалари мураккаб, қиз ўзининг насли билан фахрланишга ёки номус азобини чекишга ҳақли. Буни ҳеч ким маън этолмайди. Гап шундаки, ҳамма ҳавас қилган қиз ёввойи табиатли бўлиб ўсган. Ана шу ёввойилиги билан у ҳамиша атрофидагиларга ташвиш келтиради. Бундан унинг ўзи ҳам кўпинча изтироб чекади.

Қиссада автор фашизмга қарши курашган матонатли кишиларнинг образларини ҳам киритади. Шулардан бири оқ кўнгил балиқчи Бай Ефтим. У тинч даврда икки-та эски қайиқда бар очиб, шу билан тирикчилик ўтказа-

ди. Вақти келганда, фашистларнинг қандай додини берганлиги ҳақида ғурурланиб гапиради. Шу суҳбатлар ҳам гўзал Анна-Мариянинг жароҳатига туз сепеди. Бундай гаплар гўё унга таънадай эшитилади, ҳамма ундан ҳазар қилаётгандай туюлади. Бизнингча, буларнинг ҳаммаси инсоннинг табиий изтироблари. Шу жиҳатдан ёзувчи урушнинг оқибатлари ҳамон айрим одамларни бахтидан жудо қилаётганини бир характер мисолида яхши кўрсата олган.

Кейинги йилларда кенжа авлод ёзувчилари орасида Анвар Эшонов кўплаб ҳикоя ва шеърларида уруш ва халқимизнинг жасорати мавзунини изчил ишлаётганлиги қувонарли ва муҳим ҳодисадир. Унинг бу туркумдаги насрий асарлари «Йигирма миллион оқ кабутар» номи билан 1976 йили «Ёш гвардия» нашриётида босилди. Шуниси қизиқарлики, истеъдодли ёш ёзувчи ўз ҳикоялари билан атоқли адиб Иброҳим Раҳимни ижодий баҳсга беллашишга чақиргандай. Анвар Эшонов ҳам ўз китобининг муқаддимасида бундай ёзади:

«СССРнинг қисқа тарихи» китобида шундай сатрлар бор: Бутун мамлакат шарқнинг 11 шонли фарзанди — 9 ўзбек, қozoқ ва татар (Бобоёр Ғафоров, Диёр Аҳмедов, Субҳон Файзиев, Нормурод Ҳайитов, Сафар Мардоннов, Комил Ҳузин, Худойқул Мусаев, Баҳром Алибеков, Собир Толипов, Абдураҳмон Эрдонов — *автор изоҳи*) йигитнинг жасорати ҳақидаги хабарни эшитди. Улар бир тепаликни мудофаа қилиб, сон жиҳатидан 30 марта кўп бўлган душманнинг йўлини тўсдилар. Улар мардларча мудофаа қилиб ҳалок бўлган тепалик «Шарқнинг 11 қаҳрамони тепалиги» деб ном олди.

Ушбу китобни ана шу қаҳрамонларнинг порлоқ хотирасига бағишлайман». Булардан кўпчилигининг номларини ёзувчи ўзи излаб топган.

Шуниси қизиқарлики, бевосита урушда қатнашмаган ёзувчи Анвар Эшонов машҳур ўзбек паҳлавонларининг уруш майдонларидаги фаолиятини эмас, балки осуда

Ўзбек қишлоғидаги одамларнинг тақдири орқали уларнинг буюк сиймосини гўзал миллий бўёқларда гавдалантиради. Анвар Эшонов тасвирлаган қишлоқ ҳаёти манзаралари ниҳоятда табиилиги, ҳаққонийлиги билан бизни мафтун этади. У Ўзбек қишлоғи ҳаётини идиллиядан холи, аммо поэзияга бой ҳолда, чуқур меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди. «Йигирма миллион оқ кабутар» туркумидаги ҳикояларнинг биринчиси «Келин тушар кечаси..» деб номланади. Уруш бошлангани ҳақида совуқ хабар тарқалганда қишлоқдаги ҳар бир оила ўз ташвишлари билан банд эди. Ёзувчи ўз ҳикоясига уруш бошланган кундаги тўй, келин тушар воқеасини таъналайди. Уруш ҳаммага, айниқса шу кеча келин туширган хонадонга чексиз фалокат ёғдиради. Ёзувчи ҳикоя бошида шу туркум асарнинг бош қаҳрамонлари Абдулла ота билан Шаҳодат аянинг бахтиёр дамларини, сўнгра бирин-кетин уч паҳлавон ўғилларини урушга жўнатганлигини тасвирлайди. Биринчи ҳикояда уч ўғилдан бири Ориф образи яратилади. Ёзувчи бу йигитнинг жанг майдонидан ёзган сўнги хатини келтиради: «Ҳар қалай ишлар зўр. Фақат ўзим эккан толларимни, ариқ лабидаги чимларимни, пахтамни, жилдираб оқиб, қизларнинг сочидай тараладиган сувларимни... ҳамма-ҳаммасини, ҳаттоки чўлдаги дон тишлаб юрган чумолидан тортиб, индан ҳуркиб чиқадиган юмронқозиққача соғиндим... Мени сизлар гилос пишганда, ҳандалак узилганда, тоғлар қорн эриб, ер бағирлаб қўшиқ айтиб келганда кутинглар...»

Ёзувчи жигари қон бўлиб фарзандларини кутган онанинг ҳолатини жуда ҳассос, миллий бўёқларда тасвирлайди: «Она ҳар кун ошхонанинг деворига битта чизиб қўярди. Ҳар кун ипга битта мағиз ўтказарди. Ипга бир минг тўрт юз ўн саккизта мағиз териладди». Мана шу сўнги бир жумлада онанинг оламжаҳон соғинчи, матонати, изтироблари кўриниб турибди.

Анвар Эшонов уруш келтирган айрилиқларнинг ачиқ изтиробларини нафис поэтик бўёқларда тасвирлай-

ди. «Орифнинг оқ каптари бўлгучи эди. Уша оппоқ кабутар ҳар субҳи содиқ Орифни кўргани келгандай тарновга қўниб, томоғи қилқиллаб ён-верига қараб туради».

Мана, «Неча йилдирки, кабутардан ҳам дарак йўқ. Узумзор ҳам бузилди. Уруш ҳам тугади. Қайтганлар қайтди. Қайтмаганларга аза тутилди. Аммо Орифнинг тиригидан ҳам, ўлигидан ҳам дарак келмади».

Уруш туфайли она бир дунё орзу-умидларидан айрилди. Орифнинг севгиси ҳам етим қолди. Ёзувчи мана шундай айрилиқ азобларини инсонларга буюк бир меҳр билан содда, халқ тилида тасвирлайди.

Анвар Эшоновнинг «Анор» деган ҳикоясида граждандар урушининг алғов-далғовларида фожиага учраган икки инсон Абдулла билан Шаҳодатнинг қайноқ инсоний меҳр-муҳаббати тасвирланган эди. Янги тўпламда ёзувчи шу ҳикояни ҳам қайта ишлаб, Ориф тақдири билан боғлади. Энди чол-кампир ўз ўғилларини фронтга кузатиш дақиқаларини ғоят нозик миллий бўёқларда тасвирлади. Кун қизигида яхна сув сотиб юрган боланинг тилидан айтилган биргина жумла ўқувчини йиғлатиб, дод дегизиб юборади. Сувнинг пиёласи неча пул, деган саволга бундай жавоб берилади:

— «Шу боланинг отаси ҳам тўрт мучаси соғ қайтсин, деб дуо қилинг. Жўжабирдай жонмиз, амакижон». Омонат саҳнадаги ҳофиз эса қадимий ўзбек оҳангларида қўшиқ айтади:

Дунёда инсон эмасман, ёвни яксон этмасам,
Ўлди Гитлер, деб бутун дунёга эълон этмасам...

Ёзувчи уруш даври халқ ҳаётидаги ана шундай кичик қимматли дурдоналарни авайлаб теради ва ўқувчига ҳада этади.

«Агар бош омон бўлса» ҳикоясида ёзувчи урушдан мажруҳ бўлиб қайтган Мансуржоннинг бошидан кечган даҳшатли фалокатларни тасвирлар экан, халқимиз бар-

ча машаққатларни матонат билан енгганлигини табиий бўёқларда кўрсатади. Ҳикоя қаҳрамонлари ўртасидаги диалоглар маънодор ва образли, улар инсон қалбини равшан очиб кўрсатади. «Дутор» ҳикоясида эса ёзувчи Абдулла ота хонадонининг яна бир фарзанди Қурбон ва унинг севгилиси Меҳрихон тақдиридаги порлоқ, ширин дамларни ва драматик ҳолатларни кўрсатади. Ҳикояда автор уруш даври ҳаётини шошилмай, кўпгина тафсилотлари билан, эпик планда тасвирлайди. Қурбон ҳам ватан учун қурбон бўлади. Бу фалокат хабарини эшитиш нақадар оғир. Аммо Абдулла ота билан Шаҳодат хола тоғдай матонат билан ҳамма оғирчиликларга бардош беришади. Ҳикоянинг руҳи Абдулла Қаҳҳорнинг «Асрор бобо»сига яқин туради. Дадил айтиш мумкинки, уруш даври ўзбек ота-оналарининг дарёдай кенг бағрини, руҳий оламини кўрсатишда Анвар Эшонов устози қолдирган созни чалишга ўзида бадий қувват топади ва бу куй устоз ёзувчи асарига оҳангдошдир. Эшоновнинг уруш даврига оид «Турналар учса қарайлик» номли ҳикояси ҳам унинг қалами тобора чархланиб, ўткирлашиб, истеъдоди ярқираб бораётганини, энди у катта-катта, мураккаб мавзуларда ишлаш учун етилиб бораётганини кўрсатиб турибди. Чунки, ёзувчи бу асарларида инсонлар тақдирини маълум ғоя қолипига туширмай, характер мантиқидан келиб чиқади, халқимиз фарзандларининг руҳий дунёсидаги қимматли маънавий бойликларни топа олади. Келгусида ёзувчининг бу хислатлари балки янада теранлашар деб ўйлаймиз. Ҳозир эса, дадил айтиш мумкинки, Эшоновнинг «Йиғирма миллион оқ кабутар» туркумидаги ҳикоялар уруш даврига оид ўзбек прозасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бу эса маданий ҳаётимизда танқидчилигимизнинг эътиборини тортувчи муҳим ижодий ҳодисадир.

Биз ушбу мақолада ўзбек адабиётининг уч авлодига мансуб Иброҳим Раҳим, Улмас Умарбеков, Анвар Эшонов ижодига Улуғ Ватан уруши мавзуи қандай акс этти-

рилаётганлигини кузатишга ҳаракат қилдик. Кузатишлар оқибати шуни кўрсатадики, бевосита уруш қатнашчиси бўлган адибнинг асарларида ҳам, урушдан ўттиз йил кейин ижод қилаётган кенжа авлод алибларининг асарларида ҳам халқимизнинг энг яхши фарзандларининг руҳий дунёсини тадқиқ этишга интилиш бор. Бу уччала адиб, ватанмиз озодлиги учун курашган қаҳрамонларнинг маънавий қиёфасини очишда турлича бадиий бўёқларни ишлатадилар, уларнинг қалбидagi мардлик, танглик, фидойиллик каби гўзал, руҳий ҳодисаларни турлича овоз билан куйлайдилар. Зеро, ёзувчиларимиз созидан янграётган ана шу турли оҳанглар ўзаро жўр бўлиб, юксак мардона бир симфонияни вужудга келтиради.

НУРНИ АВАЙЛАШ КЕРАК

«Қуни кеча ўрик шохлари қизариб турар, яккам-дуккам гуллар очилган эди. Ҳозир бўлса, бутун дарахт оппоқ рўмол ўраб олганга ўхшаб, ўрик новдалари тўлин ой нурида нуқрадек порлар, кишининг қалбини ларзага солиб юборадиган даражада сукутбахш афсонавий манзара кашф этганди. Енгил, жуда сокин шабада келди. У эндигина туғилаётган гул фаслини ҳуркитиб юборишдан чўчигандек ўрик новдаларини оҳиста сийпалаб ўтди».

Ўткир Ҳошимов бир ўринда баҳорнинг кириб келишини, ўрик гулларининг очилишини ана шундай тасвирлайди. Унинг ижодининг бошланиши ҳам маълум маънода янги фасл туғилишига ўхшаб кетади дейиш мумкин. Ўткирнинг адабиёт майдонига кириб келганига ўн йилдан сал ошди. У ўзининг дастлабки қиссалари «Чўл ҳавоси», «Одамлар нима деркин?» асарлари, тўнгич ҳикоялари билан дарҳол китобхонлар эътиборини қозонди. Шубҳасиз, унинг бу асарларида камчиликлар бор эди. Асар воқеалари анча оддий, қўйилган масалалар бир

қадар енгил эди. Шунга қарамай ўқувчилар ўша ёзувчини севиб қолишди. Бунинг иккита сабаби бор. Биринчиси ёзувчи тасвирининг самимияти бўлса, иккинчиси тилининг жозибадорлиги, шоирона эҳтирос эди.

«Шамол эсаверади», «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол» қиссаларида ёзувчи ўз қаҳрамонларининг руҳий оламига чуқурроқ кириб борди. Унинг қаҳрамонлари мураккаб, тирик одамларга айланди. Қўйилган масалаларнинг салмоғи ошди. «Баҳор қайтмайди» қиссаси Москвада «Молодая гвардия» нашриётида икки марта қайта нашр қилингани, ёзувчининг баъзи асарлари Москвадаги турли альманахларда инглиз, француз, немис, испан, чех, поляк, араб тилларига таржима қилингани ҳам унинг ижоди ўсиб борганини кўрсатади.

«Нур борки, соя бор» Ўткир Ҳошимовнинг биринчи романи. Ёзувчи бу жиддий жанрга қўл уришдан илгари анча тажриба тўплагани асарда сезилиб туради. Бу асарда ҳам у ўз ижодининг бош йўналишига содиқ қолган. Романда давримизнинг муҳим маънавий масалалари қаламга олинади. Бизнинг оталаримиз, акаларимиз бугунги порлоқ кун учун қон тўкканлар, катта эътиқодлар билан яшаганлар. Бугунги авлод ана шу эътиқодни — коммунистик эътиқодни пок сақлашни керак. Романининг бош ғоявий йўналишини ана шу яхлит фикр ташкил этади. Асарда бугунги кунда ҳаётимиз нурга тўлиқлиги, нур кўпайгани учун баъзи соялар янаям яққол кўзга ташланиб қолаётганлиги айтилади.

Асарнинг бош қаҳрамони Шерзод — ёзувчи йигит. Автор ўзига яқин воқеаларни тасвирлаш учунгина қаҳрамонни ёзувчи деб танлаган эмас. Шерзод ҳар жиҳатдан актив йигит, у ҳеч нимага бепарқ қарамайди. Ҳамиша ўз эътиқодига содиқ қолади. Эътиқодсизликни жуда ёмон кўради. У баъзан хатолар қилади, баъзан керагидан ортиқ ёниб кетади. Лекин худди мана шу хусусияти — куюнчақлиги билан китобхон меҳрини қозонади.

Ҳаётда «ё заринг бўлсин, ё зўринг» деган шиор билан яшайдиган Сайфи Соқиевич, ўз маънафати йўлида ҳеч нимадан жирканмайдиган «фабрикант», олим бўлмасам ҳам кандидат бўлишим керак, деб ҳисоблайдиган Сирожиддин сингари соялар бугунги нурли ҳаётимизда баъзан фаоллашаётганлиги сир эмас. Асарда уларга қарши курашни унутмаслик кераклиги қаламга олинган.

Романда содда, меҳнатсевар шофёр Тангриберган, фидойи профессор Абдуллаев, шиддаткор олим Қилич Валиев, бугунги бахтиёр ҳаёт учун қон тўккан, нурли ҳаётимизни пок сақлаш учун ҳамон курашаётган халқ назоратининг раиси Сулаймон Рустамович — буларнинг барчаси ўзига хос тақдирга эга бўлган жонли одамлар сифатида эсда қолади. Бу образларни бирлаштириб турадиган хусусият уларнинг пок эътиқодли одамлар эканлигидир.

Асарда чуқур психологик характерлар, теран фалсафий фикрлар бор. Ёзувчининг тили жозибали, тасвири аниқ ва гўзал. Тўғри, романда баъзи қайтариқлар бор. Айрим ўринларда жиддий оҳанг билан лирик, романтик услуб унча омухта бўлмагандек туюлади. Лекин асар шубҳасиз, ўқувчини ҳаяжонга солади. Аниқ партиявий принципаал позицияси билан кишида катта қизиқиш уйғотади.

Асар композицияси ва сюжети бир қарашда анча тарқоқ кўринади. Аммо диққат билан қаралса, ёзувчининг сюжет яратиш маҳорати яққол сезилади. Жаҳон адабиёти, рус ва ўзбек адабиётининг энг илғор анъаналарини давом эттирган Ўткир Ҳошимов ромanning барча воқеаларини «соя»ларга — айрим иллатларга қарши принципаал курашчи, юксак гуманистик идеаллар ҳимояси учун ўз фароғатидан кечган ёзувчи Шерзод образи атрофига бирлаштирган. Партия ва халқнинг ўткир ғоявий қуроли бўлган совет матбуоти ходими, соф виждонли журналист ва ёзувчи Шерзод ажойиб, жасур замондошлари ҳақида асарлар ёзиш билан бирга, ҳали ҳаётда

ҳал қилинмаган ва ҳал қилиниши кутилаётган муҳим маънавий ижтимоий проблемаларга шахсан аралашади.

Одатда баъзи талантли ижодкорлар китоб ёзиш, асарлар яратишни ўзининг асосий вазифаси деб биладилар. Тўғри, улар ҳаёт ҳодисаларининг жуда нозик ва мураккаб томонларини тез пайқаб оладилар ва ўз асарларида уларни бадий бўёқларда акс эттирадилар. Аммо гап шундаки, кўпгина улкан ижодкорлар ижтимоий тараққиёт учун, бугунги кунимизни янада гўзаллаштириш учун фақат бадий асарлари билангина эмас, балки бевосита амалий ишлари билан ҳам таъсир кўрсатадилар. Уткир Ҳошимов романда ижодкорнинг ана шундай фаол типини яратишга интилган. Журналист ва ёзувчи Шерзод меҳнаткашлар хати юзасидан олис қишлоққа борганида ҳам, ҳатто касалхонада ётганида ҳам ҳақиқат ва адолат тантанаси учун курашади. Аммо бу муқаддас идеаллар учун курашишга ҳамманинг ҳам юраги дов беравермайди. Бу кураш майдонига тушиш, олижаноб, мард, фидокор қаҳрамоннинггина қўлидан келади. Баъзи жўп, майда одамчалар эса турли ёвуз одамларнинг, майшатпараст, мансабпараст, порахўр, хушомадни ёқтирувчи одамларнинг таҳдидидан қўрқиб, ёки «совғаларга учиб» ўзларини четга оладилар. Баъзан эса беғамликлари ёки «эҳтиёткор»ликлари туфайли жасур, фидоий инсонларни оёқ ости қилишга, адолатсизликка йўл очиб берадилар.

Илгариги вақтларда савдогар деганда Афанасий Никитин ва Отабек каби, эл-юрт иши учун, маърифат, адолат учун курашувчи ўқимшли одамлар кўзда тутилари. Аммо кейинги вақтларда афсуски, кўпинча савдогар деганда текниҳўр, халқ мулкини ўғирловчи, пул қутуртирган, безорилик билан пок, азиз одамларни оёқ ости қиладиган, нафратга лойиқ кишилар кўз олдимизга келади. Улар пул ёрдамида ўзинча «мардлик», «одамгарчилик» намуналарини кўрсатиб, лақма, таъмагир, иродасиз одамларни ўз даврасига тортишади. Нега шундай бўлаяпти? Бу савол Шерзодни ҳам, барча соф виждонли

одамларни ҳам ташвишга солади. Роман охирида қудратли текинхўрлар халқ назоратчилари, милиция ходимлари ёрдамида муносиб жазоланадилар. Асосий салбий қаҳрамонлардан бири университет директори Сайфи Соқиевич пулга тузоқ қўйган одам. У продаси занфлашган одамларни пул, мол ёрдамида ўзига тобе қилиб олган. Афсуски, ана шундай чайқовчига тобе шахслар орасида эс-ҳушли одамлар, ҳатто айрим олимлар ҳам учрайди. Улар ўз қобилиятига ишонмагани учун Сайфи Соқиевичларнинг кўмаги орқали эл орасида обрў топаман деб ўйлайдилар. Улар халқ орасида ҳақиқий обрў-эътиборни мардона ишлар билан топши мумкинлигини тушунмайдилар. Бундай одамлар назарида ҳақиқий коммунистик идеаллар учун курашувчи Шерзод каби халқ меҳрини қозонган санъаткорлар — бир туртки билан учиб кетадиган заиф одамлар бўлиб кўринади.

Аммо бундай ўйлаш жуда катта нодонликдир. Чунки ҳақиқат, адолат, коммунистик идеаллар учун курашувчи ана шундай жасур фидокор коммунистлар орқасида уларни вояга етказувчи, қувватловчи, ҳимоя қилувчи халқ бор, давлат бор, коммунистик партия бор. Романда ёзувчининг ана шу олижаноб интилишларини қувватловчи обком секретарининг ёрқин образи яратилган. Шунинг учун ҳам ҳақиқат, адолат, юсак инсоний ижтимоий идеаллар учун курашувчи бундай ишодкорларнинг ҳаёти, фаолияти ва айниқса яратган асарлари асрлар оша завола тонмай яшайди.

Ўткир Ҳошимов романида ана шу олижаноб гоя турли характерларнинг тўқнашувлари, улар ўртасида тутилган жиддий конфликтлар орқали маҳорат билан кўрсатилган. Роман бош қаҳрамони Шерзод шахсий ҳаётида ҳам виждонига хилоф иш тутмайди. У ақлли, ва гўзал Фаридани севади. Бу қиз учун ўтга, сувга киришга тайёр. Аммо Шерзод севгисини деб ўзининг инсоний қадрини ерга урмайди. Муқаддас туйғуларини қадрламаган севгилисидан воз кечиш учун ўзида куч топа олади.

Чунки санъаткор ҳаётининг асосий мазмуни — халқи, ватани учун фидокорона ижод қилиш, ўзини халқ ишига бағишлаш деб билади. Айрим одамлар оғзаки мунозараларда Фаридани образини Жек Лондон асаридagi Руфъга сал ўхшаб қолганлигини айтишяпти. Табиийки, жаҳон адабиётининг ноёб асарларидан бири «Мартин Иден» романидаги бу жозибали ва айни вақтда олис юлдуздай совуқ нур сочувчи образ кўпчилигимизда катта таассурот қолдирган. Маданиятли, аслзодалар оиласида ўсган, нозик қалбли соҳибжамол қизнинг шоир ёки ёзувчинини яхши кўриб қолиши, аммо уни қадрлаёлмаслиги ҳамма замонларда учраб турадиган ҳодисадир. Уткир Ҳошимов ҳам ўз романида ана шу типдаги умуминсоний моҳиятли образга мурожаат этиши табиий ҳолдир.

Фарида ноёб ҳусни, нозик-нафислиги, оқилалиги билан шоир йигитни ўзига мафтун қилади. Романида Шерзод билан Фариданинг муносабатлари нозик, поэтик бўёқларда, майин оҳангларда тасвирланади. Фарида чиндан ҳам келажакда порлоқ, истеъдодли шоир, ёзувчи йигитнинг дарду ҳасратларини, қувонч ва қайғуларини баҳам кўрувчи, унга илҳом бахш этувчи, қаноти қайрилса дардига малҳам кўювчи муносиб маъшуқа бўлиши мумкин эди. Аммо Фарида бундай илҳом париси бўлолмади, у дастлабки тўсиққа дуч келиши билан севгисидан воз кечди, ўз бахти учун курашолмади. Чунки, у зоҳиран гўзал бўлса ҳам, ички, маънавий дунёси бой эмас, чекланган эди, шунинг учун у машаққатларга тик қараб бора олмади.

Романининг бош қаҳрамони Шерзод, унинг сафдошлари, раҳбар устозлари кўп қийинчиликларга учрасалар ҳам курашда чекинмайдиган ва оқибат натижада ғолиб чиқадиган кишилардир. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у ҳақиқатни, адолатни юзага чиқариш йўлидаги машаққатларни, ғовларни хаспўшламасдан, бўямасдан, ҳаётдагича, борича кўрсатади. Чунки, ҳаётни гўзаллаштириш йўлидаги ғовларни ижтимоий тараққиёт нуқтаназаридан

дан кескин қоралаш учун уларни бадний тадқиқ этиш санъаткорнинг виждон бурчидир.

ОНА-ЕР МЕҲРИГИЕСИ

Бизнинг кўҳна сайёрамизнинг заминига ибтидоий жамоа давридан бошлаб ҳозиргача жуда кўп авлодлар эгалик қилиб келганлар. Ҳар бир авлоднинг энг яхши вакиллари Ер юзининг жамолини очишга ўзларининг ақлу заковатини бахш этганлар. Шундай экан, ҳаммамизга ризқ-рўз улашувчи, ясаптирувчи, тириклигимиз манбаи Ер олдида масъулиятимиз, унинг гўзаллиги, соғломлиги, мусаффолигини асраш ҳар бир инсоннинг эзгу мақсади, бурчидир. Ернинг эгалари деган сўз нисбий маънода ишлатилади. Аслида, К. Маркс айтганидай «...жамият, миллат ва ҳатто, бир вақтда яшаётган барча жамиятлар биргаликда ҳам ернинг эгалари эмасдир». Чунки, Ер ўтган авлодлардан бизга қолган, биздан ҳам келгуси авлодларга қолади. Яъни, биз Ерга хўжайинимиз деб истаганимизча бебошлик қилишга ҳаққимиз йўқ. Бутун дунё олимлари ва биринчи галда, деҳқонлари ердан фойдаланишнинг ҳам чегараси борлиги ҳақида, уни турли касалликлардан, зарарли моддалардан, хусусан, меъёрсиз зарарли дорилардан асраш кераклиги ҳақида куйиниб гапиришяпти. Француз олими Тейяр де Шарден «Инсон мўъжизаси» деган китобида айтганидай, «Эндликда, ҳар бир одам... нондан ташқари, ҳар куни ўзи учун бир порция темир, мис ва пахта, бир порция электр қуввати, нефть ва радий, бир порция кашфиёт, кино ва халқаро ахборот талаб қилмоқда. Энди ҳар биримизни қондириш учун оддий дала етмай қолди, энди бутун Ер куррасини талаб қиляпмиз». Бундай шароитда бизни ўраб турган табиатнинг моддий ресурсларидан оқилона фойдаланиш, унинг мусаффолигини асраб қолиш бутун инсоният учун энг муҳим ижтимоий ва маънавий муам-

молардан бўлиб қолди. Ер юзининг барча мамлакатларида кўплаб илмий тадқиқот институтлари инсон яшаб турган атроф муҳитни муҳофаза қилиш проблемалари билан шуғулланмоқда. Бу эзгу ишда анча йиллардан буён атоқли ёзувчилар ва журналистлар ҳам фаоллик кўрсатишяпти. Леонид Леоновнинг «Рус ўрмони», В. Астафьевнинг «Шоҳ балиқ» каби романлари, Василий Песков, Ефим Дорош, Еремей Парновнинг матбуот, радио ва телевидение орқали қизғин чиқишлари ҳамма-мизни ҳаяжонлантирган. Ўзбек журналистлари ва ёзувчиларидан Иброҳим Раҳимнинг «Қўш кечик», Пиримқул Қодировнинг «Жон ширини», «Мерос», Асқад Мухторнинг «Чинор» асарларида кўтарилган проблемалар, адабий танқидчи Умарали Норматовнинг «Гулистон» журналида эълон қилинган «Заминда яшаймиз» мақоласи, Мурод Хидирнинг «Ташна орол сирлари», «Оҳунинг мунис кўзлари» каби очерклари, Эмин Усмоновнинг эҳтиросли мақолалари партиявий принципда, она заминга меҳр, муҳаббат руҳида ёзилгани билан халқимизнинг эътиборига сазовор бўлдилар. Бундан бир неча йил аввал «Гулистон» журналида Эмин Усмоновнинг «Тоza ҳаво, зилол сув» мақоласини ўқиган эдик. Унда ёш ёзувчи Тошкентдаги санитария, гигиена ҳамда касб касалликлари илмий-тадқиқот институтининг заҳматкаш олимлари ҳақида, уларнинг олижаноб ишлари ҳақида завқланиб ёзган эди. Шундан кўп ўтмай, яна «Гулистон» журналида Эмин Усмоновнинг «Оқ пахта қўшиғи» номили насерий дostonини ўқидик. Насерий дostonнинг «оқ олтинни», пахтакорни улуғловчи жўшқин сатрлари ҳамон ёдимизда: «Давраинг тўрида оппоқ дастурхон, ўртада чарақлаб турган бир чаноқ. Бамисли деҳқоннинг қутлуғ нияти, покиза кўнглига ўхшаб кетар у. Беш палласи мисли бешта қитъадир, ҳар бири ўзича бир олам. Уларда сочлари пахтадек оппоқ, кўнгли ҳам момикдек юмшоқ оналар, кумушдек соқоли кўксини тўлдирган, табаррук заминдек доно, пурҳикмат, саховатли оталар

яшар. Муҳаббати ҳали ғунча очмаган, ҳали бўса лаззатини тотмаган, қуёшга, ҳаётга, меҳрга ташна, пахтадек покиза ёшлар яшар.

Шунчалар ранго-ранг улкан заминни, битта чаноқ ичра мужассам этиб, жимжилоқдай нозик инҳолнинг жажжи шохларига илиб қўёлган, беш улкан қитъанинг қанча орзуси, Химолой тоғидек шодлик, аламин, кўздек чаноқларга сиғдира олган, пахтакор аталмиш эй, меҳнаткаш халқ, санъатворий меҳнатинг учун, осмон қадар олқиш бўлур кам». Бу сатрлардаги кўтаринки, баландпарвоз оҳанг, чин кўнгилдан чиққани учун ўзини оқлайди. Айни вақтда бу мақола ва насрий дoston йирик эпик асар яратиш йўлидаги изланишлар эканлиги кейинроқ маълум бўлди.

Мана энди, қўлимизда Эмин Усмоновнинг «Меҳригиё» деб аталган биринчи романи. Она-Ерга, пахтакорга меҳр-муҳаббат билан йўғрилган бу йирик асарга ёзувчи КПСС Марказий Комитети Бош секретари Л. И. Брежневнинг партия XXV съездида инсоният учун қайғуриб айтган қуйидаги қимматли фикрларини асос қилиб олади: «Биз коммунизм бунёдкорлари қишлоқ хўжалигига... атроф-муҳитни муҳофаза қилиш нуқтаи назаридан ҳам ёндошмоғимиз даркор. Табиатни унумсиз, ҳаётсиз, инсонга зарар етказадиган бўшлиққа айлантириб қўйиш ҳам мумкин, инсоният тарихида бундай мисоллар кўп учрайди. Бироқ.. табиатнинг саховатини ошириш, унинг ҳаётий кучларини тўлароқ намоён этишга ёрдам бериш мумкин ва лозим».

КПСС XXIV ва XXV съездларининг қарорларида ҳамда Л. И. Брежневнинг нутқларида ифодаланган катта-катта масалаларни ҳал этишда деҳқонларимиз, олимларимиз ва ёзувчиларимиз ҳали кўп меҳнат ва ижод қилишларига шубҳа йўқ. Аммо бу ғоят муҳим ва мураккаб проблемаларни ёш ёзувчи Эмин Усмоновнинг биринчилар қаторида дадил кўтариб чиқиши ҳаммамизни қувонтиради. Кези келганда шунини айтиш керакки, ёш

ёзувчининг ғоявий ва бадий жиҳатдан анча бақувват бу асарини «Шарқ юлдузи» журналининг босмасдан рад этганлиги таассуфланарлидир. Яхшики, «Ёш гвардия» нашриётида шундай дадил асарларга кенг йўл очиб берадиган, ёш ижодкорларга ғамхўр одамлар топилган.

Ёш ёзувчи романни ёзишдан мақсадини бундай ифодалайди: «Қўпдан бери табиатнинг саховатини ошириш учун жон куйдираётган, биологик ҳамда интеграл кураш усулларини қўллаётган олимлар, манглай тери тўкиб ризқ-рўз ундираётган деҳқонлар ҳақида бир қўшиқ битишни кўнгилга тугиб юрардим. Бироқ увоқ чигитдан тоғ-тоғ хирмон уяётган мўъжизакор деҳқон ҳақида маромига етказиб қўшиқ айтиш ғоят мушкул экан. Шундай бўлса-да, баҳоли қудрат уриниб кўрдим. Унинг сози бузилган, авжига етмаган жойлари бўлиши мумкин.

Қани, пахтакор ҳақидаги бу жўшқин қўшиқни тинглашга чоғланайлик, сиз ҳам эшитинг, азиз ўқувчи».

Аввало, бу қўшиқда бизни қувонтирадиган жойи шуки, унинг турли-туман оҳанглари дунёдаги барча нознеъматларнинг бунёдкори — деҳқонларга буюк меҳр-муҳаббат туйғулари билан йўғрилган. Романнинг кўпчилик қаҳрамонлари йирик, кучли характерли, мард ва олижаноб кишилар. Миришкор деҳқон, партком секретари Умар ака образини ёзувчининг энг яхши ижодий ютуқларидан десак янглишмаймиз. Автор кўп ўринларда Умар акани халқнинг ғамхўр раҳбари, адолат ва ҳақиқат учун ёвуз девларга қарши курашувчи Гўрўғлига қиёслаши бежиз эмас. Асарнинг ҳар боби олдидан кекса деҳқон Умар аканинг ёш невараси Аваз билан суҳбати эпиграф қилиб келтирилади ва ана шу сўзлар ўша бобнинг ижтимоий мазмунини очишга ёрдам беради. Чунончи, биринчи бобнинг эпиграфи буцай.

— «Гўрўғли ўғиллари Ҳасанхон билан Авазхонга доим: «Тилингизга эҳтиёт бўлинг, ҳақиқат деб ҳар қандай гапни гапираверманг», деб тайинлар экан.

— Нега, бува?

— Ҳақиқат бамисоли мўмнён асл. Уни эҳтиётлаб ишлатиш керак, ўғлим».

Ушбу диалог кичкинтой Аваз учун бир оз мураккаблик қилса-да, аммо худди шу бобда бош қаҳрамон — ёш агроном Нодир ҳисобот мажлисида раисга қарши ҳақ гапни айтиб балага қолгани тасвирланади — асарнинг ана шундай кескин тўқнашувдан бошланиши унинг сюжетини таранглаштириб, китобхонни бирдан асар воқеалари гирдобига олиб кириш имконини беради. Аслида асарда воқеалардан кўра, қаҳрамонларнинг руҳий кечималарига, психологик ҳолатларига катта эътибор берилган. Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, машаққатли даврларда вайрон бўлган колхозни тиклаган, деҳқончилик сирларини сувдай биладиган Мурод раисга кечагина институтдан келган агроном «боланинг» ақл ўргатгани, йўқ, дашном бергани алам қилади. Мурод раиснинг ўйлари ҳаётийлиги билан бизни ишонтиради: «Ҳадеб, заҳарли кимёвий дорилар кони зарар, деб томоғингни йиртаверасанми? Сенинг гапингни ким эшитади шу пайтда. Ҳозир ҳамма шу дориларни ишлатаяптими? Ишлатаяпти... Кимсан ўзинг? Бор-йўғи бир колхознинг агрономисан. Сенинг гапингни Мурод раис эшитмаяптию, бошқалар қулоқ солармиди? Катталарнинг бунақа майда-чуйда гапларни эшитиб, бошни қотириб ўтиришга вақти борми?»

Табиий равишда китобхонлар қалбида ёш бўлса ҳам замон нафасини тўғри сезган, ер ва ҳавонинг мусаффолигини асраш учун кураш бошлаган агроном Нодирга нисбатан чуқур ҳурмат ва муҳаббат туйғуларни уйғонади ва асар сюжетининг ривожини давомида бу ҳурмат, муҳаббат кучайиб, шуълаланиб боради. Китобхон ана шундан хурсанд бўладикки, ёш агрономнинг ҳақ гапларини эшитадиган, уни қўллаб-қувватлайдиган одамлар топилади. Шулардан бири партком секретари Умар ака. Яна бири райком секретари Маҳкамов. Ёзувчи бу қаҳрамонларнинг қиёфасини тасвирлашда схематизмга берилмайди.

Чунончи, Умар аканинг ёш агрономни қувватлаши унинг партком секретари бўлгани учунгина эмас. Тўғри, партком секретари одамларнинг меҳнат шароитини энгиллаштириш, уларнинг ҳаётини фаровонлаштириш учун курашишга даъват этилган. Раиснинг ҳам асосий вазифаси шу. Аммо бизда ҳали раислар, завод директорлари, партком секретарлари, ҳатто райком ва обком секретарлари борки, улар ўзларининг асосий вазифасини фақат ишлаб чиқариш планларини бажаришдан иборат деб билишади ва бу йўлда одамларнинг ҳаётини фаровонлаштириш ўрнига, аксинча оғирлаштиришдан ҳам уялишмайди. Ҳолбуки, КПСС XXV съезди, Олий Совет сессиялари, партия Марказий Комитетининг 1976 йил октябрь Пленуми қарорларида халқимизнинг моддий ва маданий фаровонлигини ошириш асосий вазифа қилиб қўйилган. Роман қаҳрамони Умар ака эса аввалдан, ҳақиқий коммунист сифатида барча одамларга ғамхўрлик қилишни, инсонпарварликни ўзининг асосий бурчи деб билади. Тўғри, у баъзи сохта асарлардаги схематик қаҳрамонлар каби, консерватор раисга қарши курашмайди. У жонли одам, суяги меҳнатда қотган, деҳқон меҳнатининг ва ҳаётининг энгил эмаслигини яхши билади. У Мурод раиснинг ҳам ёмон одам эмаслигини, фақат гоҳо мажбурият юзасидан иш тутаётганлигини ҳам билади. Раис заҳарли дорилар ишлатмаса деҳқоннинг ризқ-рўзи — пахта нобуд бўлади, ишлатса — ер ва одамлар нобуд бўлади. Ана шундай пайтда пахта муҳимми, одамларми, деган мантиқий, аммо муқаррар муаммо туғилади. Илм-фан тараққиёти, олимлар бу муаммони гуманистик ҳал этишлари керак. Бунинг учун ёрдам бериш — асосий вазифа бўлиб қолади. Ахир, инсоният тараққиёти учун сарафланаётган миллионларча пуллар ер ва инсон саломатлигига зарар келтирмаслиги, аксинча фойда етказиши керак-да. Чунончи, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, биология фанлари доктори, профессор Раҳим Олимжонов, Ўзбекис-

тонда хизмат кўрсатган фан арбоби, биология фанлари доктори, профессор Мирқодир Каримов, қишлоқ хўжалиги фанлари кандидати, доцент Аловиддин Ҳамроев ва бошқалар жонкуярлик билан ишлаётган республика санитария ва гигиена илмий-тадқиқот институти коллективи кўп йиллардан бери ер ва ҳавони заҳарли моддалардан муҳофаза қилишнинг самарали йўллари топиш устида илмий изланишлар билан шуғулланишяпти. Ёзувчи Эмин Усмонов институт ишлари билан танишиб, баъзи муҳим илмий хулосаларни ўз асарига сийғдириб юборгани ҳам ромanning ҳаётийлигини, курашчанлигини оширган.

Шунинг учун ҳам романда партком секретари мантикий равишда юқоридаги муаммонинг гуманистик ҳал этилишида агроном Нодирнинг ўрнини, мавқеини яхши тушунади. У, партком секретарлигидан ҳам, Мурод раис билан уруш давридан бери қадрдонлигидан ҳам, деҳқонлик тажрибасидан ҳам фойдаланиб, агроном Нодирнинг дадил изланишларини ҳимоя қилиб чиқади. Шунга қарамай, ер, сув, ҳаво мусаффолиги, деҳқонлар ҳаётини муҳофаза қилиш учун курашда ғалаба осонлик билан қўлга кирмайди. Иккинчи бобнинг эпиграфида ёзувчи шунга ишора қилиб, Гўрўғлининг қирқ йигити ҳақидаги ривоятни келтиради. Достонлардан фарқланувчи ана шу ривоятга кўра девлар билан курашиб шаҳид бўлган қирқ йигит турналарга айланиб учиб кетган эмиш. Шундан бери турналар ҳар йили эрта баҳорда, қирқ йигит шаҳид бўлган кун қайтиб келишаркан, улар далаларнинг устидан ўтаётганларида чигитларни ташлаб кетишаркан. Уша чигитлардан пахта униб чиқаркан. Шу бобда деҳқонларнинг қишлоққа, она-Ерга чексиз муҳаббати тасвирланган. Бобдеҳқон Ҳикмат бува, Умар ака, Нодир каби асл халқ фарзандларининг ҳаммасини бирлаштириб турувчи умумий бир фазилати уларнинг ерга чексиз муҳаббати. Ёзувчининг ўзи ҳам деҳқон фарзанди бўлгани учун далани поэтиклаштириб, кўтаринки оҳангда тас-

вирлайди: «Ердан жиндай ачимсиқ, димоқни қитиқловчи ҳид анқирди. Бу ҳид кўкноридек, кишини сархуш этиб, руҳини аллаларди. Тупроқ ҳиди бамисоли ҳар бир кишининг дилида ардоқланиб юрадиган, лекин ёзилмаган шеърга, айтилмаган қўшиққа ўхшарди. Бу умр бўйи кўнгилда жаранглаб турувчи, инсонни яшашга, яратишга ундовчи, айтиб адо этиб бўлмас бир қўшиқ эди».

Пахта деб деҳқоннинг тонги отади, қош қораяди, пахта деб қизлар қизлигини, йигитлар йигитлигини, чоллар қарилигини унутади. Қизларнинг нозию, йигитларнинг шўхлиги бари эгатларга тўкилади. Шунинг учун, қиз билан йигит бир-бирига меҳрини изҳор этаётганида ҳам Абдулла Ориповнинг дала, пахта ҳақидаги шеърини тилга олишади.

Дамбани сув уриб кетганида деҳқон ғўзаларига жони ачиб, гавдасини чим ўрнига ташлайди ва касалхонага тушади. Бундай фидойиликни ёзувчи ҳақиқий қаҳрамонлик деб кўкка кўтармайди. Шу воқеа муносабати билан автор Мурод раиснинг одамларга жони ачиганини кўрсатади. Партком эса «мироб шундай қилмаганида сен уни жазолар эдинг», деб раисга ҳақ гапни айтади. Шу ўринда раиснинг инсоний бурчи билан раислик вазифаси зид келиб қолганлигини ёзувчи дадил ва ҳаққоний тасвирлайди.

Асарнинг барча воқеалари, юқорида айтганимиздай, агроном Нодир образи атрофида уюшган. Ўзининг бор билимларини, куч-ғайратини, бутун ҳаётини халқ ишига бағишлаган Нодир жуда самимий, ҳаққоний бўёқларда кўрсатилади. Нодирга ўзи туғилиб-ўсган қишлоқнинг чанги ҳам қаймоқдай лазиз туюлади. Қишлоқ мактабида собиқ курсдошларнинг учрашуви саҳнасида ёзувчи Нодирнинг бошқа кўпчилик одамлардан фарқини яхши очиб кўрсатади. «Чақмоқдек бўлиб яسانيб, ялло қилиб юришга ортмайди. Кундузи даладан бери келмайди, кечаси китобдан бош кўтармайди. Шунданми, ранги ҳам чиқмайди...» Нодир ўзи қилаётган машаққатли ишлар-

нинг халққа зарурлигига ишонади, у буюк эътиқод билан яшайди. Севимли қиз билан гаплашганида ҳам ўз бахтини унутиб, халқ ишини ўйлайди. Ҳатто, тажрибалари муваффақиятсиз чиқиб, қамалиб қолганида ҳам ижодий илмий изланишлар билан яшайди. Шундай одамларни ҳақиқатан ҳам яшади дейиш мумкин. Ҳа, ёрқин шахсларнинг тақдирини, насибасини шунчаки кун, йил, умр ўтказиш эмас, балки хайрли, эзгу мақсад учун курашиб яшашдир.

Ёзувчининг кўрсатишича, агроном Нодир ёлғиз эмас. Уни партком секретари, райком секретари, илмий раҳбари, барча софдил ва олижаноб кишилар қўллаб-қувватлайди. Нодирнинг келажаги аниқ, муқаддас интилишларини қувватлаш жараёнида илмий раҳбари Азиз Носировичнинг ҳам олижаноб маънавий қиёфаси очила боради. Бу истеъдодли олимнинг мардлиги, тантилиги шундаки, у ўзининг кўп йиллик меҳнати натижасидан, нотўғри илмий хулосаларидан кечиб, илмий унвонсиз, аммо деҳқончиликни пухта биладиган ёш олимнинг изланишларини қувватлайди. Ҳақиқат ва адолат галаба қилиши учун Азиз Носирович бемалол давлат мукофотидан ҳам кечади. У, аксинча шогирдини ўзидан устун қўяди, ундай бўлишни ҳавас қилади. Тўғри, бутун эл-юрт олдида кўп хизматлари билан эътибор топган йирик олимларнинг кўпчилиги Азиз Носировичдай ҳалол бўлмайди, чушки, улар ўз ишларини халқ иши билан бир хил деб билишмайди. Обрў, мартаба орттириш бир хил олимларнинг асосий мақсадига айланган. Шу жиҳатдан қараганимизда, ёш ёзувчи яратган мард олим ва ҳақиқий инсон Азиз Носирович образини бизни мамнун ва мафтун этади.

Романдаги жозибали образлардан яна бири — райком секретари Маҳкамов ҳам инсонпарварлиги, ҳақиқатгўйлиги, заҳматкашлиги ва камтарлиги билан ўқувчиларда чуқур ҳурмат, муҳаббат уйғотади. Райком секретари юқорироқ ташкилот — обкомдан жазо олиши

мумкинлиги эҳтимолидан, мансабидан айрилиб қолишдан ва бошқа турли хавфлардан чўчимай, деҳқонларнинг меҳнат ва ҳаёт шароитини яхшилашга ёрдам берувчи илғор янгиликни қўллаб-қувватлайди. Романда райком секретаридан ҳамма қўрқиб, безиллаб турмайди, аксинча одамлар унинг инсоний мададига ишониб, муҳим ишларни амалга оширишади. Райком секретарининг одамларга муомаласи шу қадар инсоний, жозибали, оддийки, ўқувчи бундай ақлли раҳбарни албатта севиб қолади. Ана шундай гўзал қалбли партия раҳбарлари образларининг яратилиши фақат, Эмин Усмоновнинг эмас, балки ҳозирги ўзбек прозасининг ҳам камол топаётганидан далолатдир.

Асарда ўзбек деҳқонларининг тўй-тўкинлиги, мардлиги, тантилиги, ҳазил-мутойибаси, уруш доғларининг ҳозирги фожей оқибатлари агар олди олинмаса, тинч даврда ҳам фожеалар келиб чиқиши мумкинлиги самимий тасвирланган.

Асарнинг айрим жузъий камчиликлари (баъзи ўринлардаги китобийлик, тасодифий боғланишлар) ҳақида тўхталиб ўтирмадик. Бу ҳақда баъзи адабиётшунослар гапиришяпти. Китоб саҳифаларидан, қаҳрамонлар қалбидан таралувчи ёруғ нур, энгил юмор, одамларнинг сабот-матонати, мардлиги, тантилиги беихтиёр бизнинг дилларимизга ҳам кўчади, инсоний яшашга ва янада завқлироқ ҳаёт учун курашишга чорлайди.

ҲИКОЯДА ТУЙҒУЛАР НАФОСАТИ

Бу ерда ҳикоя ижодкори руҳий оламининг гўзаллиги ҳақида, ижодкор шахсининг маънавий бойлиги ҳақида, асарларда тасвирланган ижтимоий проблемаларда, шу проблемаларни келтириб чиқарувчи қаҳрамонларнинг характерларида, уларнинг ишлари, хатти-ҳаракатлари, ҳолатлари замирида ётган гўзаллик, ёки хунуклик

қандай акс топганлиги ҳақида гапиришга журъат этмоқчимиз.

Олижаноб мақсад йўлида ҳар қандай машаққатларни енгиш, инсоннинг бошқа инсонларга фидойилиги, мардлик, саховат, матонат — бу гўзалликларнинг ҳаммаси бизни мафтун этади. Жек Лондон ҳикояларининг қаҳрамонлари ана шундай ҳиссиётларга, туйғуларга, гўзалликларга бой одамлар. Булар Аляска ёки Клондайк қор-бўронларида олтин излаб, моддий бойиб кетишни орзу қилишади. Аммо, кўпчилиги олтин ўрнига бошқа, олтиндан ҳам қимматлироқ — маънавий, руҳий бойликларни топишади.

Маълумки, қалби гўзал, руҳан бой одамгина ҳаётнинг ранг-баранг ҳодисаларидаги нафосатни ҳис эта олади, гўзалликдан ҳайратлана олади. Жек Лондон худди шундай эди, у одамларни севарди. Зотан, ўша одамлар ёзувчининг ҳайратига, меҳр-муҳаббатига муносиб одамлар эдилар. Шунинг учун ҳам, адибнинг ҳикояларида ҳаёт нафосати, одамлар руҳидаги нафосат реалистик бўёқларда акс этган.

Жаҳон ҳикоячилиги усталаридан О' Генрининг «Фаришталар ҳадяси» деган ҳикояси ҳақида кўп фикр олишувлар бўлган. Аммо, ҳозир шу ҳикоя замирида кўриниб турган автор образи ҳақида ўйлаб кўрайлик. Кўпчилик тадқиқотчилар О' Генри ўқувчини ҳаяжонлантирувчи интригали сюжетлар устаси, аммо ўзининг теварак-атрофидаги ижтимоий зиддиятлардан кўз юмиб, четлаб ўтувчи, халқнинг дард-ҳасратларидан узоқроқ ёзувчи деб билишади. Унинг ҳикояларини эътибор билан ўқиб чиққан одамлар бунинг тескарисини кўради. Ижодкорнинг кўплаб асарлари суратнинг парчаларини эслатади. Ана шу парчалар бир ерга йиғилса, санъаткорнинг маънавий қиёфаси равшанлаша, яхлитлаша боради. Аммо, баъзан ана шу парчалардан ҳам гўзал туйғуларга бой шахснинг айрим қирраларини кўриш мумкин. «Фаришталар ҳадяси»нинг қаҳрамонлари камбағал, бечора одам-

лар. Ёш келин-куёв Делла билан Жим жуда фақирона яшайди. Дарвоқе, ёзувчи шу фикрни гап билан исботламайди, балки ҳикояга бипта бадний деталь — синиқ ва шунинг учун, одам тасвири тўла сиғмайдиган эски тош ойна деталини киритади. Ижодкор бу деталга алоҳида эътибор бермайди, уни йўл-йўлакай, ҳазил тариқасида эслатиб ўтади. Аммо, бу тош ойна ўқувчининг эсидан чиқмайди. Нима учун? Автор қаҳрамонларнинг руҳий гўзаллигини кўрсатиш учун, биргина воқеадан фойдаланади. Янги йил кечаси, одатга кўра, ҳар ким энг сеvimли одамга муносиб совға излайди. Гўзал келинчакнинг бор-йўқ ташвиши эрини қандайдир ажойиб совға билан хурсанд қилиш. Бу ҳаракат баъзи одамлар учун арзимас бўлиб кўринади. Аммо, ёзувчи шу кичик воқеа орқали қаҳрамонларидаги инсоний гўзалликни мадҳ этади. Делланинг ташқи қиёфаси ҳам гўзал. Шалолодай чиройли, узун сочлари — унинг фахри, энг катта бойлиги. Аммо, Янги йил арафасида Делла ана шу гўзал бойлигини арзимаган пулга сотиб, эрини қувонтириш учун совға олиб беради.

Гап шундаки, Жимнинг ота-бобосидан қолган тилла соати бўлиб, унга муносиб занжир йўқлигидан уялиб, ундан фойдаланмай юрарди. Делла ана шу тилла соатга муносиб занжир топиш учун ўзининг фахридан — шалолодай сочларидан айрилади. Бундан беҳабар Жим эса, қимматли ёдгорлиги — соатини сотиб, Делланинг сочлари учун олтин тароқ олади. Уйда маълум бўлишича, Делланинг совғаси — тилла занжир ҳам, Жимнинг совғаси — тароқ ҳам кераксиз бўлиб қолади. Ҳикоя қаҳрамонлари ўзлари учун қимматли нарсалардан осонликча айрилишмайди; ёзувчи уларнинг руҳий кечинмаларини аниқ кўрсатади. Худди мана шу кечинмалар — сеvimли кишиени бахтиёр кўриш истаги туфайли бошланган шу изтироблар — ҳаётнинг нафосатидир ва ёзувчи ҳаммамизни ана шу нафосатга ошно қилади.

О' Генрининг «Сўнгги япроқ» деган ҳикоясида кекса,

касалманд рассом умри бўйи дурдона асар, ҳатто, ар-зирли бирор асар яратмаганидан афсусланиб юради. Умрининг охирида, у совуқ, жала ва бўрондан қўрқмай, кичик бир япроқ ясайди. Гап шундаки, чордоғда фақирликда яшовчи бир бемор қиз деразадан кўриниб турган чинорнинг сўнгги япроғи узилганда ўламан, деб қаттиқ ишонади. Чинор япроқлари ҳар куни узилиб, тугай бошлайди. Бу ҳолни сезган рассом, ҳаётини хавф остида қолдириб, кечаси ҳамма ухлаганда япроқ ясаб, чинор шоҳига илиб тушади. Рассом қаттиқ шамоллашдан ўлади. Аммо, сўнгги «япроқ» узилмаётганини кўрган қиз ҳаётга қайтади. Ёзувчи рассомнинг сўнгги ишини катта санъаткорларгина ярата оладиган дурдона асарларга тенг деб баҳолайди ва бу фикрга биз ҳам мамнунлик билан қўшилаемиз.

Демак, шеърят, нафосат фақат байтлардагина эмас, балки ҳаётнинг ўзида ҳам, одамларнинг руҳий оламида, гоят ранг-баранг кўринишларда учрайди. Қаҳрамонларнинг халқ иши учун, ҳақиқат ва адолат учун фидойилигида, бой ички кечинмаларида, энг интим, нозик туйғуларида гўзалликни кашф этиш мумкин.

Ўзбек ҳикоячилигида шу жиҳатдан аҳвол қандай? Бу саволга, албатта, бир кичик мақола доирасида жавоб бериш қийин албатта, аммо айрим ёзувчиларимиз ижоди мисолида инсон туйғулари гўзаллиги қандай акс этаётганлиги тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Ҳозирги ўзбек прозасида Шукур Холмирзаев ҳикоялари ўзига хослиги билан кескин ажралиб туради. Бу ўзига хослик нимада кўринади? У ҳикояларида ранг-баранг одамларнинг руҳий дунёсини кўрсатадию, ўзи кўпинча ҳеч қандай туйғуларини, ҳатто қалби, маънавий қиёфаси қандайлигини сездирмай, «панада яшириниб» туради. Бу, катта санъаткорларга хос мушкул йўл. Кўпчйлик фарб ёзувчилари Флобер, Хэмингуэй шундай қилишади. Михаил Шолохов «Тинч оқар Дон» романида фожений қаҳрамон Григорий Мелеховнинг мураккаб

кечинмаларини, оқларга ҳам, қизилларга ҳам қўшилмай, сарсон-саргардон кезишни тасвирлар экан, ўзини холис тутати. Шукур Холмирзаев эса Хэмингуэй ва Шолохов мухлиси эканлигини ўзи ҳам эътироф этади. Унинг ижодий шiori холислик, бетарафлик, ҳеч кимни ҳимоя қилмаслик ва ҳеч кимни қораламаслик, ҳеч кимга меҳр ҳам, нафрат ҳам билдирмаслик. Фақат ҳаётни синчков кузатиш. Ранг-баранг ҳаётни қандай бўлса, шундайлигича тасвирлаш. Бундай холислик унинг «Ҳаёт абадий», «Еввойи гул», «Бегона ташвишлар» сингари ҳикояларида яққол кўринади. У «Бегона ташвишлар»да ўзига сира фойдаси тегмаса ҳам куйиб-пишиб юрган қаҳрамон устидан кулади. Умуман, одамлар устидан кулиш Шукур Холмирзаев, Зоҳир Аълам, Мурод Муҳаммад Дўст ижодининг асосий хислатларидан бири. Бу хислат одамларни ранжитса-да, аммо жуда фойдали. Чунки, бу ёзувчиларнинг асарларини ўқиб баъзи одамларнинг кўзлари мошдай очилади, ҳаёт улар ўйлаганича фақат меҳроқибатдан иборат эмаслиги билинади. Чунончи, уларнинг феъл-атворини, руҳий ҳолатларини тасвирлаган мана шу истеъдодли ёзувчилар ҳам ўзларига ҳамдарад бўлолмаслигини тушунишади. Хуллас, ҳаётда бўш, заиф бўлма, ҳаммадан яхшилик кутаверма, кўпроқ ўз кучинга ишон, дейишади бу ёзувчилар. Хуллас, турли ижодий концепциялардан бири бўлган бетарафлик ҳақида махсус тадқиқотлар ёзишга тўғри келади.

Аммо, бу — ҳамма ёзувчиларнинг асосий вазифаси фақат кўрганларини тасвирлаш экан, ўзи яшамай, бошқаларнинг қандай яшашини кузатиш экан, ўзини ҳеч нарса ҳаяжонлантирмас экан, деган гап эмас, албатта. Аслида, ёзувчи, шоир, рассом, умуман, ижодкор ҳамма одамлардан кўра қалби майини ва очиқ, ҳар қандай кичик ҳодисадан таъсирланиб, ҳаяжонланувчи, ҳаммадан кўра жонкуяр ва сезгир шахсдир. Шукур Холмирзаевнинг ҳам фақат кузатувчи эмас, балки жуда нозиктабиат, шоиртабиат, гоят сезгир ва меҳрибон инсон, нафосат шайдоси

эканлиги унинг баъзи ҳикояларидан равшан кўриниб туради. Шукур айниқса табиат ҳақидаги ҳикояларида асл маънода шоир бўлиб кетади. Бир қарашда у табиат манзараларини ҳам бефарқ ва холис тасвирлаётганга ўхшайди. Аммо, бундай баҳолаш адолатсизлик бўлур эди. Тўғри, у баъзан ўзининг ажойиб талантига ўзи мафтун бўлгандай, манзараларни равшан чизишда бошқалардан усталигини намоён этиш учунгина ёзаётгандай туюлади. Аслида, тан беришимиз керак, у шундай деб мақтанса арзийди, чунки, унинг тасвирлари шу қадар равшанки, улардан ортиқча сўз топиш жуда қийин — бу жуда катта талант ва заҳматкашлик меваси. Асосий мавзуга қайтайлик ва Шукурнинг айрим ҳикоялари таҳлилига ўтайлик. И. Тургеневнинг «Бежа ўтлоғи», А. Қодирийнинг «Жиллар базми» каби ҳикоялари тасвирнинг тишқлиги ва табиатнинг сирли мусиқаеи, поэзияси акс эттирилиши жиҳатдан классик асарлар сирасига киради. Шукур «Зов остида учрашув» ҳикоясини ёзар экан, устод санъаткорлар билан баҳслашаётганга ўхшайди. Ушбу ҳикояда устодларнинг ажойиб анъаналари муносиб аксини топган — бу ҳодиса ҳозирги ҳикоячилигимизнинг жуда катта юксалишга юз тутаётганлигини кўрсатади. Ушбу ҳикояда ёзувчи холисликни унутиб, ўзи кўрган манзараларга қизғин муносабат билдиради, ўзининг табиат гўзалликларига шайдолигини яширмайди. У ибтидоий ҳаёт нафосатининг йўқолиб бораётганидан қаттиқ норози. Табиат қучоғидаги гўзалликларини, ҳатто уларнинг номларини асраб қолиш зарурлиги ҳақида қизғин гапирди. У, ўтовларнинг анжомларини ипидан-ипнасигача тасвирлаб туриб, дейди: «Бу маълумотларни айтишимга сабаб шуки, кўп шаҳарликлар буни билишмайди. Ахир билгани яхши-да. Билмаса, бу атамаларни тилга олиб турмасак, ким билади, дейсиз, луғатимиздан аста-секин чиқиб кетадими бу сўзлар?» Ёзувчи ёввойи табиатнинг ҳар бир тоши, ҳар бир япроғини *меҳр билан* тасвирлайди: «Ўрикларнинг япроғи қизил, қонталаш.

Худди биров улар шохига бир сатил қизил бўёқ сепиб ташлагандай. Пастга эгилган япроқлари сариқ ипакдай майин. *Кўзга шундай жозибали кўринадики, узиб-узиб, ғарч-ғурч тишлагинг келади...*» Бу сўзларнинг тагига чиқишимизга сабаб ёзувчининг одатдаги бетарафликдан кечиш ҳолатини таъкидламоқчимиз. Яна бир қизғин, самимий таассурот: «Арчаларнинг яшил ранги шу қадар тиниқ, уларнинг хуш ҳидлари шу қадар анқийдики, *хўрсиниб кетасан киши!* Йўқ, мен бунақанги кузни илгар кўрмаганман. Кўрган бўлсам ҳам, қадрига етмаганман...» Булар ҳам майли, гўзалликдан ҳайратланиш — фақат ёзувчининг эмас, барча маданиятли одамларнинг хислати. Аммо, «Зов остида учрашув» ҳикоясида инсон туйғуларининг нозик-нафислиги ва буюклиги кашф этилган ўринлар бор. Асарда инсонлар кўзидан яширинган, хилват жарлик остидаги чакалакларнинг ибтидоий гўзаллиги тасвирланади, ёш бола бу ерда адашиб, бутун бир оламни кашф этади, унинг мурғак қалби табиат ғаройиботлари билан илк учрашувдан тўлқинланиб, ҳиссиётлари ғоят теранлашади, нафислашади. Руҳан бой инсон ноёб гўзалликка дуч келганда, уни бошқа инсонлар ҳам кўрсайди, деб ҳаяжонланади. Шукур ҳикояда шундай ҳолатларни самимий тасвирлайди. «Бу метиндек тик деворнинг кўпдан-кўп жойлари дарз кетган. Ана шу дарз кетган жойлардан кичкина бўлиб ўрик, ёввойи бодом ва наъматаклар ўсган. Уларнинг бундай ёввойи, кимсасиз жойда ўсишлари нима учундир кишида раҳм-шафқат уйғотар экан. Худди азиз бир нарсанг бу ёввойи жойларда адашиб қолиб кетгандай. Уларнинг мевасидан ҳам инсон зоти фойда топмайди. Қушлар, калхатларга ем бўлиб кетади...» Шу сатрларни ўқиб, мен болалигимда кашф этиб, кейин йўқотганим азиз бир нарсани топиб олгандай кўнглим ёришиб кетди. Ҳайтовур, бу туйғуни тез-тез ҳис этиб юриш катта бахт бўлса керак. Қамина бир йили дўстлар билан Югославия сафарига борганимда, Ядрон (Адриатика) денгизи бўйида кўп марта шун-

дай ҳолатларга тушган эдим. Айниқса, славян халқлари маданиятининг Уйғониш даврини бошдан кечирган Дубровник шаҳрида жуда кўп ғаройиботларни худди болаликдағидай, илк бор кашф этдим. Болалик чоғларимда ўрта асрларда Европа рицарларининг Қуддус учун қилган жангу жадаллари, салиб юришлари, Ричард Шерюрак сафарлари ҳақидаги асарларни ҳаяжон билан ўқирдим. Орадан сал кам минг йил ўтганига қарамай, асов денгиз ёқасидаги шаҳар деярли ўзгармаган — Ричард Шерюрак замонидаги қасрлар, ҳатто икки минг йил аввал император Диоклетиан даврида қурилган бинолар, қадимги ибодатхоналар ҳамон қад кўтариб турибди. Шаҳарнинг қадимий мрамор майдони ва кўчаларида ҳамон одамлар гавжум, афсонавий махлуқ суратли фавворалардан ҳамон сув отилмоқда. Тўғри-да, ахир бу қадимий гўзалликни, нафосатни ҳар асрда бузиш ва ўзгартиришнинг нима кераги бор? Ахир бу ёдгорликларсиз инсоният ўзи қандай яшаганлигини билмайдиган, ўз умри, ҳаёти қандай кечганлигини эсига келтиролмайдиган тентақ бўлиб қолмайдими? Тўғри, даҳо усталар бунёд этган бу қасрларда кўп қонлар тўкилгандир, ammo инсоният буни ҳам унутишга ҳаққи йўқ-да.

«Ора йўл» ҳикоясида Шукур Холмирзаев ҳам шунга яқин ҳолатни тасвирлайди. «Шундан кейин мен бу ҳолатим ҳақида кўп ўйладим ва бир нарсани кашф этдим,— дейди у.— Ўтмиш... Мен ўтмишга қайтолмайман, лекин ундан буткул узилиб ҳам кетолмайман. Чунки мен — бугунги куннинг одамиман».

Антуан де Сент-Экзюперининг «Кичик шаҳзода» эртак-ҳикоясида инсон ўзи яратган гўзалликни йўқотмаслик учун ўзи жавобгар, деган фалсафа бор. Табиат яратган гўзаллик, нафосатга ҳам инсон хиёнат қилмаслиги лозим. Шукур Холмирзаев «Жарга учган одам» ҳикоясида шаҳарлик кинорежиссёрнинг табиатга қарши қилинган хиёнатини қоралайди. Демак, нафосатни ҳимоя қилади. Бу муҳим ижтимоий мазмун касб этади.

Биз ҳикояда нафосатни акс эттириш муаммоси ҳақида гапирар эканмиз, Уткир Ҳошимовнинг асарларини тилга олмасликнинг иложи йўқ. Негаки, Уткир табиатан шоир, у талабалик йилларида гўзал шеърлар ҳам ёзган. Унинг прозаси — қисса ва ҳикояларидаги теран лиризм ўқувчининг дил торларини чертиб, мафтун этади. Уткир ҳикояларида инсон кўнглининг нафислиги, туйғуларининг бойлигини эҳтирос билан тасвирлайди. «Муҳаббат» ҳикоясида романтик туйғулар сеҳри қаламга олинади. Ҳикоя қаҳрамони лўли бола Тиркашнинг туйғулари ёруғ, беғубор: «У Дилорни энди ўзиники деб ўйлар, шу қиз учун дунёнинг париги чеккасигача боришга ҳам тайёр эди. Лекин қишлоқдан узоқлашган сайин унинг қадами секинлашар, ўзи қилаётган гуноҳни энди тушунаётгандай бўларди». Ҳикояда бошдан-оёқ балоғатга етган икки ёшнинг севги можаролари тасвирланса-да, аслида ҳикоя бу ҳақда эмас. Тўғри, бу ерда муҳаббат туйғусининг гўзаллиги ҳам мадҳ этилади. Ҳикояда лўли боланинг қандай қилиб мафтункор ўзбек қишлоғини севиб қолгани тасвирланган.

Уткир ҳикояда муҳаббатнинг ширин энткишлари, изтиробли ҳаяжонлари гўзаллигини тасвирлаш билан бирга, Ватан меҳри туйғусининг қандай туғилиши, вояга етиши жараёни гўзаллигини ҳам табиий ҳолатларда кўрсатади. Қаҳрамон севикли қизни деб, қишлоғини тарк этапти. Аммо, азиз қишлоқни ташлаб кетиш осон эмас. «Гўё кимдир кўзга кўршимас нозик, жуда нозик иплар билан уни Тентаксойга боғлаб қўйгану, бу иплар борган сайин таранг тортилар, яна бир қадам юрса, узилиб кетаётгандай бўларди. Ёзувчи бу сеҳрли ипнинг учи қаерларга бориб тақалишини кўрсатади. Қутурган сойда оқиб кетаётган Қичкинтой лўли болани Қосим ота қутқариб қолган ва фарзанд қилиб асраб олган, бутун меҳрини унга бағишлаган. «Тонг саҳарлаб шудринг қўнган далалардан мактабга югурганлари, ёзлари колхоз боғида болалар билан узум узишгани, бултур ўнинчини би-

тирганида мактабда ўтказилган кеча унинг хаёлида жонланди-ю, юраги гупиллаб уриб кетди...»

Севикли қизни деб, ота олдидаги, бутун қишлоқ олдидаги бурчидан, азиз хотираларидан кечини, бу — қаҳрамон учун хиёнат билан тенглашади. Чунки, муҳаббат ҳаёт, умр нафосатларидан кечинига зид ҳодисадир. «Ингит ўша заҳ тупроқ исини, баҳор қўнғироғидан уйғонган ернинг илқ нафасини, Тентаксойнинг тишини қамаштириб юборувчи муздай сувларини ҳеч қачон, ҳеч нимага алишмаслигини, алиша олмаслигини энди тушунди». Ҳа, ёрга муҳаббат деб, ватандан кечини кўп асрдан буён хиёнат деб баҳоланади. «Муҳаббат» ҳикоясида севгининг сеҳрли оламга эндигина асир бўлаётган ўмирнинг қалбидаги гўзал туйғулар ёритилади.

Табиат поэзияси инсонда гўзаллик ҳисларини уйғотибгина қолмай, балки ҳаётдаги айрим муҳим ижтимоий идеаллар учун курашга ҳам сафарбар этади. Уткир Ҳошимовнинг «Тераклар япроқ ёзди» ҳикоясида ўткир конфликтли вазият қаламга олинади. Пахтакорларимиз заҳмат чекиб етиштирган ҳосилни йиғиб олишга қишлоқ ва ҳатто шаҳардаги каттадан-кичик аҳолининг ёрдам бериши бизда одатдаги ҳодиса бўлиб қолган. Аммо, айрим қишлоқларимизда билим асосларини эгаллаши лозим бўлган бошланғич синф ўқувчилари — кичкинтойларнинг ўқишдан қолдирилиб, далага чиқарилиши район ва хўжалик раҳбарларининг ёш авлод келажагига бепарқ қарашни натижасидир.

Ҳикоянинг ижобий қаҳрамони — ёш ўқитувчи Дамир кичкинтойларнинг ўқишдан қолдирилишига қарши кескин курашади. Аммо, реал вазиятда у мағлубиятга учрайди. Эзгуликни ҳимоя қилган одам раис томонидан масхараланади, мазах этилади. Ёш ўқитувчи руҳий фожеага учраб қишлоқда ортиқчалигини ҳис этиб, бу ердан кетишга чоғланган вақтида унинг йўлидан япроқ ёзган тераклар чиқиб қолади. Ёзувчи тераклар образида эзгулик учун кураш фалсафасини очади. «Адил терак

гавдасни ғоз тутиб, шовуллаб турар, япроқлари ой нурида кумуш тангалардай ярақлаб-ярақлаб кетарди. Дамир бутун борлиғида шижоатли бир куч, ажиб енгиллик сезди... Наҳотки, у мана шу ойдин кечаларга бегона бўлса! ...Йўқ, у ҳеч қаёққа кетмайди. Бу ер... бу ер унинг ватани. Бу ердан ҳеч ким жудо қилолмайди уни, ҳеч ким!»

Шу аснода қаҳрамон табиат гўзаллигига дуч келар экан, мағлубияти вақтинча эканлигини ҳис этади ва янги курашларга чоғланади. Аммо ҳикояда бу жараён старли асосланмаган.

Уткирнинг «Хуркитилган туш» ҳикоясида ҳам ҳаёт нафосатини, одамлар руҳидаги нафосатни кашф этишга интилиш сезилади. Болаликда топилган, одамга бир дунё завқ бағишлайдиган азиз бойлик — ўғил ва қиз бола ўртасидаги руҳий яқинлик ёвуз, қўпол, маънавий қашшоқ одамлар томонидан барбод этилиши тасвирланади ҳикояда. Ёзувчи ана шу маънавий бойликни ширии тушга қиёслайди, нафосат ҳуркитилган тушдай йўқолиб кетиши, қаҳрамонга умр бўйи армон бўлиб қолиши асарда яхши кўрсатилади.

Бир вақтлар қаттиқ севган, бутун борлигини асир этган одамнинг кўп йиллардан кейин учратганинда ҳам ғалати ҳолатга тушасан. Машраб Бобоев «Висол» ҳикоясида худди ана шундай ҳолатнинг гўзаллигини тасвирлайди. «Акмал ўзинга жилмайиб турган қизнинг ким эканлигини тезда идрок қилолмай, бир зум ҳайратланганча унга тикилиб туриб қолди. Лекин, шу ондаёқ бирдан юраги дукиллаб ура бошлади. Юраги дукиллаб ура бошлагандан кейингина ўзинга қараб турган одамнинг Лола эканини идрок қилди ва у томон юрди». Ёзувчи қаҳрамонларини фавқулодда вазиятда ташиштиради. Вазиятни ғаройиб қилиб турган сабаб — уларнинг ўтмиши, бир-биринга ўтмишдаги муносабати. Бир вақтлар Лолани севган йигит энди бошқа бир қизни кутиб туриши, ўзга қизни кутаётган йигитнинг бирдан аввалги сев-

гилисини учратиб қолиши қаҳрамонларни галати ҳолатга солиб қўяди. Акмал ҳозир ўзга ёр келишини билса ҳам, аввалги севгилиси Лолани ёнидан кетказишни истамайди.

Қиз бошқа билан ҳаёт қурган, аммо мана шу вазиятда севгилиси Акмални ҳам танилаб кетолмайди. Ҳикояда бу муҳаббатнинг бир вақтлар фалокатга учрагани ҳақида маълумот берилади. Аслида бу муҳим маънавий ҳодиса ҳақида маълумот бериш ўрнига, унинг илдизларини кўрсатиш керак эди. Тўғри, ана шу фалокатдан кейин ҳам ёшлар душманларга айланиб кетмаганлиги, уларнинг муҳаббати поклигича, бегуборлигича қолганлиги жуда гўзал ҳодиса. Машраб Бобоев худди шу гўзалликни кўрсатишни мақсад қилиб қўйган ва бунга асосан эришган.

Машраб «Гўзаллик» ҳикоясида ҳам ҳаёт нафосатининг одамлар руҳига қудратли таъсирини кўрсатишга интилади. Диссертация ишини ҳимоя қилолмагани учун, ор-номусдан ўзини ўлдиришга аҳд қилган аспирант Абдураҳмон автобусда гўзал бир жувонни учратади ва ҳаётга қайтади. Бу ҳодиса гўзалликнинг нималарга қодирлигини англатиши керак эди. Аммо, ҳикояда қаҳрамоннинг гўзал аёлга муносабатида гўзалликни, нафосатни кўрмаймиз. Йигит аёлнинг ҳуснига қойил қолиб, у билан ҳазиллашиши келади. Аммо ҳикоядаги диалоглардан руҳсизликка тушган йигитнинг туйғуларини эмас, балки маънавий бўш, қуруқ одамнинг қиёфасини кўринади. Ёзувчи тасвирлаган сурбетликнинг у кўрсатишини ният қилган эзгуликка алоқасини йўқ. Қалби пок, ширтаб ёзувчининг ижоди учун бу ҳикоя сира хос эмас. «Кечки троллейбус» кино — новелласида яна Машраб қаламига хос нафис бўёқларни кўрамиз. Новеллада шоир йигит Авазнинг мусаффо, гўзал қалбига, эзгу, муқаддас, ёруғ интилишларига тушунмаган ва бахтидан, инсонлигидан айрилиб қолган қиз образини яратилган. Ёзувчи кино санъатининг имкониятларидан фойдаланиб, ёр-

қни, бадинятга эришган. Ҳаётда маънавийт гўзаллигидан баҳра олишга ақли етмайдиган, руҳий олам бойликлари, лаъл-жавоҳирлар ўрнига хашакни афзал кўрадиган, таши ялтироқ, мчи қалтироқ, дили қуп-қуруқ, маънавий қашшоқ, аммо подонлиги учун ана шу қашшоқлиги билан фахрланадиган, такаббур ёшлар камми? Бу, аввало қалби кўрликнинг, айни вақтда ҳаёт дарёсида тўлқинлар билан олишув завқини туймай, сувга тушишдан қўрқиб, қирғоқларда юришнинг оқибати.

Анвар Эшонов «Дутор» ҳикоясида уруш мавзунга ўзинча ёндошган. Асарда бир ўзбек оиласининг тақдирига, ҳатто халқ санъатига уруш қандай чанг солганлигини тасвирлаган. Эшонов урушнинг даҳшатли оқибатларини очикдан-очик, яланғоч фикрлар билан тасвирламайди. У жудаликнинг бутун оғирлигини кўрсатиш учун дастлаб тинч, фаровон қишлоқ ҳаётини, икки ёшнинг самимий, соф муҳаббатини тасвирлайди. Қишлоқ оқшоми. Ҳосил тўйи кунни янграган куй. Дутор навоси, Бу ҳикоянинг дебочаси.

Асосий воқеалар «шундан кейин» бошланади. Меҳрихон учун дутор — ўтган бахтиёр дамлар, аччиқ кўз ёшлар шоҳиди. Шу кунни янграган куйни созандага Меҳрихон ўргатган. Меҳрихон эса дутор чалишни урушдан илгари раҳматли турмуш ўртоғи Қурбон акадан ўрганган. Шундан кейин икки ёшнинг муҳаббати, вафо ва садоқати ҳикояси бошланади.

Муҳаббат тасвири ҳам ўзига хос, миллий бўёқларга бой. Осида қишлоқ ҳаёти. Кўнглини забт қилган қиз кўчасидан ишқий қўшиқ айтиб ўтишлар. Томлардан мўралаб қарашлар. Тўйдаги воқеа. Дарвоқе, автор қаҳрамонлар муносабатини ҳаёт ҳақиқати асосида табиий тасвирлаш учун маҳалладаги тўй ва зирак йўқотиш эпизодидан фойдаланади. Қурбонни фронтга жўнатиш воқеасини тасвирлашда ҳам ёзувчи ўзбеклар ҳаётига хос айрим деталларни топиб ишлатади. Уғли билан келини видолашаётганини кузатиб турган кампирнинг кўнгли ўқиб:

— Ҳаҳ, Алининг қиличига йўлиққур...— деб, душманни қарғаб, қўлини юзига тортади. Сўнг, хайрлашув олдидан бир нонни ўғлига тишлатиб олиб қолади. Ўзбек кампирининг эътиқодича, қолган насбаси ўғлини қайтариб, етаклаб келиши керак.

Ота-боболаримиз яратган юксак санъатдан фахрланиш, бу санъат анъаналарининг ўлмаслиги, авлоддан-авлодга ўтиши — Эшонунинг «Чоргоҳ» ҳикоясига ҳам бош мавзу бўлган. Ёзувчи халқ иззат-ҳурматига сазовор бўлган туғма истеъдод эгаси Асқар бува образини меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди. Ҳикояда Асқар бува умрининг охири кунлари кўрсатилади. Мана, бетоб қария қирчиллама йигитлик даврини, танбур чертиб, ашула айтганда бутун атроф-қишлоқлардан одам йиғилган чоғларини эслаб ўтирибди. Асқар бува умри ўтганини, энди ҳаёти санъат билан йўғрилган ўша гўзал дамлар қайтиб келмаслигини ўйлаб ўксинади.

Лекин ёзувчи қариянинг янглишганлигини, ёшлар унинг маҳоратини, орзу юкни ерда қолдирмаслигини кўрсатади. Ёзлик клубда қўйилаётган ҳаваскорларнинг концерти, айниқса истеъдодли Эҳсоннинг ашуласи шундан далолат беради. Ёзувчи Эҳсоннинг маҳоратини кўрсатишда бир оғиз сўз «Кўшиқ тугаганда тунукага ёққан жаладек қарсақ ёғилди» дейиш билан кифояланади. Ҳикоя қаҳрамонларининг нутқи ҳам жонли халқ тилига яқин бўлиб, ўзбекнинг дилкашлиги, камтарлигини кўрсатади.

— Кечирасиз, устоз, сизнинг қўшиғингизни эпловмасам ҳам айтиб юбордим,— дея қўлини кўксига қўйиб, гуноҳкор кишидек бошини эгди.

Ёки, «Чоргоҳ»ни айтиб беринг, деб илтимос қилишганда Асқар буванинг оддий, лекин улуғвор камтарлик ҳисси билан айтган жавобини эшитинг:

— Қатиқ тўкилса юқи қолар дейишади. Агар овозимдан жиндек қолган бўлса, бирор нарса айтиб берамиз-да.

Ёзувчи Асқар буванинг ўлимини ҳам баландроқ оҳангда тасвирлайди. Қария ашулани авжига чиқараётганда саҳнада жон беради. Шу сатрларни ўқиганда Маъмуржон Узоқов каби реал кишилар, туғма санъаткорлар ёдга тушади. Дарвоқе, халқ истагини қондириш учун жонини ҳам аямаган ўзбек санъаткорларининг номи эъзозлашга лойиқ.

Анвар Эшоновнинг «Анор» ҳикоясида босмачилик йилларидаги бир воқеа тавсирланади. Абдулла Қаҳҳорнинг шу номдаги ҳикоясида анор аянчли турмушни кўрсатишга хизмат қилса, Эшоновда бу деталь орқали умрининг охириги дамларигача бир-бирини ардоқлаган меҳрибон чол-кампириларнинг образи очилади. Мирза ва Моҳиранинг муҳаббати жанг оловларида туғилади, вояга етади ва кексайганларида ҳам сўнмайди.

Анвар Эшоновнинг кўпчилик ҳикояларида халқимизнинг характеридаги мардлик, тантилик, инсонпарварлик, юксак маданиятлилик каби фазилатлар гўзал миллий бўёқларда тасвирланади. Унинг «Европада қолган қабрлар» туркумидаги «Келинтушар кечаси», «Анор», «Чинорлар», «Ўзбеклар» каби ҳикояларида эл-юртнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, халқ маънавий гўзалликларини тараннум этиш орқали кўрсатилади. Ёзувчи айниқса, халқимизнинг бой музыка маданиятини, халқ дилига яқин созанда, хонандаларнинг маънавий оламини кўрсатишга катта эътибор беради.

Ўктам Усмоновнинг «Баҳор чақмоқлари» ҳикояси қаҳрамони шофер йигит Талъат ёш хотинини севиб, бошқалардан уни қизғанади. У хотинини ўйлаб, кўп ташвиш-алам чекади. Меҳмонхона мудири йигитни тентакка чиқарса, навбатчи хотин мудирнинг ўзини тентакка чиқаради. Ёзувчи булардан қай бирининг ҳақлигини кўрсатиш учун турли-туман поэтик бўёқлар ишлатади. Бу ҳикояда Ўктам Усмоновнинг Тургенев ижодига эргашаётганлиги сезилади. У поэтик оҳангдорликка, инсоннинг интим туйғуларига эътибор беришга, қаҳрамонлар

атрофидаги муҳит, табнат тасвирида лиризмга интилади.

«Парвона» ҳикоясида қадрдон ерга муҳаббат проблемаси оддий ҳаётий бир воқеа мисолида тадқиқ қилинади. Чолнинг киндик қони тўкилган, ота-боболари яшган бир парча ҳовли унга азиз. Ҳикояда икки хил қараш бир-бири билан кескин тўқнашади. Тўғри, ҳозир Ватан тушунчасининг маъноси кенгайган. Лекин кейинги вақтлари айрим одамлар орасида «Ватан тушунчаси ўзгарди, ёки эскириброқ қолди, ҳозир тугилиб ўсган жойини севиш шарт эмас», деган қарашлар ҳам бор. Бундай кишилар қасрда яхши, фаровон турса, ўша ерни азиз деб ўйлашади. Аслида Ватан — остонадан бошланади. Ўз уйининг остонасига меҳр қўймаган одам катта Ватанга ҳам меҳр қўёлмаслиги табиий ҳол. Шу муносабат билан Италиядаги бир воқеани эслаш ўринли бўлса керак. Пиза шаҳрида дунёга машҳур ноёб обида — нақшнинг минора бор. Шу минора йил сайин оғиб, ҳозир қулаш даражасига етиб қолибди. Бундан ташвишланган бутун дунё олимлари минорани тиклашнинг турли лойиҳаларини юборишган. Лекин америкалик бир миллионер миноранинг ҳамма гиштларини сотиб олиб, ўз ҳовлисига ўрнатмоқчи бўлган. Италиялик журналист бундан ғазабланиб, бунақада яқинда Италияни сотиб олишингиз мумкин, деб ёзибди газетага. Журналист ноёб минорани Ватанининг бир парчаси эканлигини чуқур тушунган. «Парвона» ҳикояси ўқувчиларда ана шундай ватанпарварлик туйғуларини уйғотади.

Севгига етишиш катта бахт. Лекин ҳаётда ҳамма ҳам муродига етишавермайди. Аммо, муҳаббатга етишолмаганлар ҳаминша ҳаётини фожнали тугатавермайди. Оғир бўлса ҳам яшаш, яратиб керак. Уктам Усмоновнинг «Куз шамоллари» ҳикоясида шундай бир характерни кўрсатади. Езувчи қаҳрамоннинг бир вақтлар қаттиқ севиб, севгилисига етишолмагани ҳақида ҳеч нарса демайди. Лекин, онла қуриб «бахтиёр» яшаётган жувон

бир куни эри билан театрга тушганда ёшлигида севган кишинини учратиб ўзини йўқотиб қўяди. Руҳида бўрон кўтарилди. Буни сезган эри жанжал чиқаради. Жувон ўзини оқламайди, эрини алдамайди. Езувчи катта ҳаётнинг шу кичик парчасини оддий, лўнда ва поэтик тарзда кўрсатади.

Ширин ва беғубон болаликнинг ажралмас парчаси бўлиб қолган азиз манзаралардан инсон, афсуски, вақт ўтиши билан айрилиб қолади. Эминжон Усмоновнинг «Жудолик» ҳикоясида ҳаёт нафосатидан айрилишнинг аччиқ изтироблари тасвирланади. Болаликнинг азиз ҳамроҳлари бўлган жийда дарахтларини ўтин учун кесиб кетишгаётганда кичик қаҳрамон исён кўтаради. Жийдаларга тегманглар, деб илтижо қилади. Аммо, юқорида айтганимиздай, қалби кўр одамлар боланинг бу ишини масхаралаб, кулишади. Нафосатни оёқ ости қилганларга қарши мурғак қалбнинг туғғени ҳаётнинг асл гўзаллиги, гавҳаридир. Эминжон ҳикояда ана шу гавҳарни кашф этган. Асарда нафосат мағлуб этилса-да, унинг уруғлари ўқувчилар қалбида униб чиқиб, минглаб гўзал жийдалар яралади.

Эминжон Усмоновнинг «Найнов қорбобо» ҳикоясини ўзбекча «Фаришталар ҳадяси» дейиш мумкин. Фақат, бу ерда бола руҳий оламидаги гўзаллик балоғатга етган қиз қалбидаги пинҳоний энтикишлар билан уйғунлашиб кетган. Ҳикояда Найнов ошиқ йигит янги йил кечаси ёлғизланиб қолган мурғак қалбларга Қорбобо каби шодлик улашиб кетади. Ҳикояда қалб гўзаллиги акс этган.

Неъмат Аминовнинг «Туғилган куним қани?», Эркин Аъзамовнинг «Шаҳардан келган одам» ҳикояларида ҳам бола орзуларининг ҳаёт ҳақиқати билан тўқнашиб, чилчил синиши тасвирланади. Нега шундай бўлди? Катта одамлар руҳини, кўнглини емириб, мажруҳ қилиб қўювчи лоқайдлик, бепарволик, кичкинтойлар оламига ҳурматсизлик мана шу фалокатга олиб келди. Ҳикоя шу

сингари руҳий офатларнинг олдини олишга, қум сепилган қалб булоқларининг кўзини очишга ёрдам беради. .

Ушбу мақолада Ҳабибулло, Мамадали Маҳмудов, Менгзиё Сафаров, Тоғаймурод Менгноров, Қамчибек Кенжа, Ўктам Ҳакимали, Абдурашид Пардаев, Шодмон Отабосов, Дилшода каби ҳикоянависларимиз ижодига мурожаат қилолмадик, бунинг учун улардан узр сўраймиз. Аммо, ҳозирги кузатганимиз асарларнинг ўзи ҳам ҳикоячилигимиз маънавий гўзалликларни, инсон руҳий оламнинг нафис ҳодисаларини кашф этиш йўлидан бораётганлигини исботлаб турибди. Буларнинг ҳаммаси, маълум маънода ўзбек ҳикоячилигида романтизм руҳи кучайиб бораётганлигини ҳам кўрсатади.

1978

САНЪАТҚОР МАЪНАВИЯТИ

МУНАҚҚИД ТАЛАНТИ

Алишер Навоий «Сабъан сайёр» достонининг хотима-сида ўз асарини жамоатчилик қандай кутиб оларкин деб, ҳаяжонланади.

«Дарвоқе, менинг асарим яхшимикин, ёмонмикин? — дейди буюк мутафаккир.— У дилрабоми, йўқса жонга азоб берувчимикин? Агар одамлар орасида яхши деб овозаси чиқса, ранжу машаққатим зое кетмаган бўлади». Улуғ шоирнинг бундай ташвишланишига асоси бормиди? Навоий асарининг кейинги сатрларини ўқисак, унинг ташвиши ўринли эканига ишонамиз. -

«Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд, кўнглига қуту бағрига пайванд». Ҳозирги наср билан айтганда, Навоийнинг фикрича, асар «хунук бўлса ҳам, у эгасининг кўзига чиройлидир, ўзгаларга нафратли бўлса ҳам, унга марғуб ва севимлидир». Сўнгра, Навоий яна бундай дейди: «Бу достон ҳам мен учун тонг насимидек пок ва ҳеч қандай нуқсонсиз бўлиб кўриниши табиийдир». (Кўчирмани Навоий асарининг Иноят Махсумов нашрга тайёрлаган насрий вариантдан оляпмиз). Бадий асарни чала тушуниб, ёки бутунлай тушунмай, «ундай-бундай ёзилибди», деб нах урувчилардан Навоий ҳам безор бўлар экан. Апа шундай «танқидчилар» ҳақида ўйлаганида шоир қалбидан садо чиқади: «Сенинг ёзганларинг ҳақида кимки ёмон гап айтса, улар ниҳоятда тубан ва аҳамиятсиз одамлардир. Ундайлар ноҳақ гап айтадилар-да, яна ўзлари ваҳимага тушиб, элдан юзларини қўллари билан яширадилар. Бу хилдаги одамлар билимсиз бўл-

ганликлари учун нима деса ҳам аҳамияти йўқдир. Тоғ билан кесак уришса, кесакнинг чанги чиқиб кетади, агар хас ўт билан ўйнашса, ўтни яна алангалатади». Бошқа бир ўринда Навоий гўзалликни ҳис этолмайдиган одамларни бойқуш ва кўршапалакларга ўхшатади. Улардан зорланади. «Аммо дунёда бошқа кўзи очик турфа хил қушлар ҳам кўп-ку», деб ўзига тасалли беради. Табиийки, даҳо шоирнинг бундай фикрлари ҳозиргача аҳамиятини йўқотмаган. Биз ушбу фикрларни эслаш билан адабий танқид ҳақидаги қизиқарли баҳснинг гулханига яна бир нечта чўғ ташламоқчимиз.

Адабий давраларда ва жиддий мажлисларда шоир, ёзувчи, драматург; актёр ва бастакор истъододи, таланти ҳақида кўп гапирамиз. Утмишдаги ва ҳозирги буюк истъодод эгалари ҳақида баҳслашамиз. Проза ва поэзиядаги ёрқин талантларни аниқлашга интиламиз, уларнинг асарларини бир-биримизга ўқишга, гоҳо нашр этишга қувониб тавсия қиламиз. Бундай суҳбат ва баҳслар табиийки, матбуот саҳифаларига ҳам кўчади, чунки талант — халқ мулки, бу ҳақдаги гаплар бутун халқни, жамиятни қизиқтиради.

Бироқ адабий танқидчилик, адабиётшунослик, санъатшунослик ҳақида сира гаплашмаймиз ёки жуда кам гаплашамиз. Гўё адабиёт, санъат асарлари ҳақида гапириш учун уларни тушуниш шарт эмасдай, санъаткорнинг ташвиш, ҳаяжонларини ҳис этиш шарт эмасдай, гўё бадиий асарлар яратишга кучи етмаган одамларнинг ҳаммаси танқидчилик, адабиётшунослик билан шуғулланишга мажбурдай, гўё танқидчилик учун, олимлик учун талант керак эмасдай.

Тўғри, олимликда ҳаммаям Гегелга, Лессинга ёки Белинскийга тенглашолмайди, аммо бари бир бу соҳада ҳам ранг-баранг талантларимиз бор. Шулар ижоди туйфайли ижтимоий-фалсафий, эстетик тафаккур тараққиётининг жараёни узилиб қолмай, давом этади, бойиб боради.

Ана шундай йирик истеъдодли илмий кучларимиз кўпми? Афсуски, кўп эмас, айниқса, ўзбек поэзияси ва прозаси шу қадар юксалиб кетган ҳозирги даврда (адабиётшуносликни мустасно этганда) адабий танқидда истеъдодли олимлар жуда кам. Яқинда «Литературная газета»да Виктор Ерофеев «Сўзлар саҳросида» номли мақоласида бутун иттифоқ адабиётшунослигида кўпайиб кетган истеъдодсиз олимлар ҳақида ҳаққоний гапларни айтди. Аввало, редакция изоҳида қуйидагича ҳаққоний, мардона гапларни ўқиймиз: «Яшириб пима қиламиз! Тез-тез, жуда ҳам тез-тез адабиётшунослик гоят зерикарли, иккинчи даражали, назарур фан, адабиётшунослар ўз ишлари билан адабиётнинг жонли руҳини қуритувчи, ҳатто адабиётни «ўлдирувчи» кишилар, деган фикрни эшитиб турамиз». Чиндан ҳам айрим адабиётшунослик асарларининг тили қуруқ ва рангсиз: тилигина эмас, мазмуни ҳам қуруқ ва рангсиз, бу асарларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Виктор Ерофеев айтгандай, зерикарли адабиётшунослик фақат тили қашшоқ эмас, балки фикри ҳам қашшоқ. «Бунинг устига у ўлғудай заҳматкаш. Оксан ўз тошларини силлиқлагандай, у ҳам ўз тошини узоқ силлиқлайди, бироқ унга ачинишга шошилманг, чунки унинг тоши жавоҳир эмас». Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ҳам, афсуски, бундай олимлар оз эмас.

Ҳайриятки, адабиёт, санъат, жамият проблемалари ҳақида содда ва лўнда, эҳтиросли ва лирик оҳангларда ёза оладиган истеъдодли танқидчиларимиз бор. Улар ҳар хил схемаларга ёпишиб олмасдан, ўзи ишонган ҳаққиқат, эътиқод учун, ўз фикрини исботлаш учун қизгин ва кескин мунозараларга киришдан қайтмайдилар, тўғрими, хатоми, ишқилиб мустақил фикр-мулоҳазаларини айтадилар. Мустақил фикр эса, ўсиш, тараққиётнинг асоси, бу қимматли гавҳарнинг қадрига етиш, унга тобора кенгроқ майдон беравериш керак.

«Ўзбекистон маданияти» саҳифаларида борган ижо-

дий баҳс бошқа кўп ижобий томонлари қатори, адабий танқидчиларнинг таланти ҳақида ҳам қизиқарли фикр юритишга имкон беради. Эркин Воҳидовнинг адабиёти-мизга кўпинча талантсиз шоирлар адашиб кириб қолиши ҳақидаги фикри жуда катта ижтимоий аҳамиятга молик. Талантсиз шоир ва ёзувчиларнинг адабиётга кириб қолиши, бу ерда узоқ қолиб кетиши ва ҳатто юксак мавқе-ларни ҳам эгаллашига талантсиз танқидчилар ҳам кўп жиҳатдан айбдор. Эркин Воҳидов келтирган қизиқарли мисол — «овози хунук Ғанивой»нинг баланд тутга чиқиб олиб ашула айтиши айниқса, адабий танқидчиларга те-гишли. Бадий асарнинг мўъжизалигини тушунмайдиган айрим талантсиз танқидчилар баланд тутга чиқиб олган Ғанивойга ёқиш мақсадида уни роса мақтайди ва ўзи ҳам унинг ёнига чиқиб олади. Пастда «овозинг мунча хунук» дейишга журъат қилган бировларга у ҳам қўши-либ кесак отади. Ғанивойнинг ёнига чиқиб олган тан-қидчи нарироқда биров хушовоз билан куйлаётганини эшитмайди ёки эшитгиси келмайди. Тўғрироғи, бу тан-қидчи аслида ашула нималигини билмайди, булбул би-лан қарғанинг фарқига етмайди. Бироқ, афсуски гоҳида булбул навосини яхши англайдиган айрим танқидчилар ҳам қарғаларни мақташади. Ҳатто, бундай танқидчи қарғалардан қўрққани учунми, гоҳида булбулларга тош отиб туради.

Аммо баъзан виждонли ва нозиктаъб танқидчилар ҳам кундалик ташвишлар билан бўлиб, булбулнафас шоирларнинг янги асарларини кўрмай қолишади. Баъ-зан эса талантли шоирларимизга етарли эътибор бер-маймиз, уларни ардоқламаймиз, улар яратган гўзаллик-дан ҳаяжонланмаймиз: ҳаяжон ва ҳайрат олимга яраш-майди, деган мутлақо нотўғри фикрга борамиз, ажойиб асарларни ҳаяжон билан мақташдан ноўрин уяламиз, совуқ мулоҳазакорликка борамиз. Совуқ мулоҳазакор-лик эса Белинский айтганидай — назариянинг душ-мани.

«Гўзалликни ҳамма тушунавермайди ва ҳамма тушуниши шарт ҳам эмас,— деган эди буюк рус мунаққиди.— Уни фақат озчилик, сара кишиларгина тушунадилар.. Ақл инсонни барча ҳайвонлардан юксакка кўтаради, лекин фақат идрокгина инсонни борлиқдан устун қилади. Ақл «аниқ» фанлардан нарига ўтмайди ва тор доирадаги «фойдали», «зарурий» нарсалардан ташқари бирор нарсани ҳазм қилолмайди; идрок эса тажрибадан юқори, ҳиссиётдан юқори ниҳоясиз оламни ҳам қамраб олади ва у ақлбовар қилмайдиган нарсаларни равшанлаштиради, ноаниқ нарсаларни ойдинлаштиради. Санъат идрокка мансуб ҳодисалар турига киради ва шу сабабли, шеър ёзишни ўрганиб бўлмагандек, поэзияни тушунишни ҳам ўрганиб бўлмайди. Гўзалликдан яхши таассурот ола билиш ўзига хос талантдир. У илм билан ҳам, машқ билан ҳам қўлга киритилмайди, балки табиат томонидан берилади. Поэзияни тушуниш руҳ кашфиётидир, кашфиёт сири эса инсон табиатида яширинган бўлади».

Эркин Воҳидов «Баҳс»да кўпгина мардона фикрлар билан бирга, анча мунозарали хулосаларни ҳам айтди. У ҳозирги шеъриятимизнинг аҳволидан қаноатланмай, бундай дейди: «Газета ва журналларда босилаётган, китоб бўлиб чиқаётган шеърый оқимдан хотирда қоладиган, биз билан яшайдиган мисралар кам кўриняпти». Шеъриятимизнинг савияси ҳақида жон куйдириш олижаноблик. Аммо бу ерда муаммонинг иккинчи (балки биринчи) муҳим томонига эътибор берайлик. Биз (айниқса биз адабий танқидчилар) ҳақиқий шоирларнинг ижодини етарли қадрлаямизми, уларнинг шеърларидаги гўзалликни кўра, ҳис эта оляпмизми? Кейинги йилларда шеъриятимизда жуда катта сифат ўзгариши юз берди. Ҳусниддин Шарипов, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлардан кейин ва уларнинг муайян таъсирида ўзбек шеъриятига Муҳаммад Али, Рауф Парфи, Жамол Камол, Маъруф Жалил, Чўлпон Эргаш, Машраб Бо-

боев, Омон Матчон, Сулаймон Раҳмон, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммадали Қўшмоқов сингари туғма истеъдодлар поэзиямиз дарёсига тошқинлик бағишловчи янги-янги ирмоқлар бўлиб қўшилишди. (Булардан ҳам кейин келган бир гуруҳ туғма истеъдодлар борки, уларнинг ҳам истиқболига ишончимиз катта. Ушбу шоирларнинг навбатдаги ва биринчи китобларида Эркин Воҳидов айтгандай «юксак ҳислар», нозик санъатлар, «тагдор» (яъни маънодор) мисраларгина эмас, ҳатто кўплаб шеърлар борки, уларда ифодаланган теран, ноёб туйғулар, нозик кайфиятлар, латиф мусиқийлик, оҳангдорлик одамни мафтун этади. Афсуски, бизнинг адабий танқидчиларимиз ҳали булар ижодидаги гўзалликни кўришолмаяпти. Очиғини айтганда кўпчилик танқидчиларимиз гўзалликни ҳис этишмайди, нафосат, мусиқа уларни ҳаяжонга солмайди, чунки соф мулоҳазакорликка ўрганган бундай танқидчиларнинг ўзи талантсиз одамлардир. Бу гап олимларга ҳам, китобхонларга ҳам тааллуқли албатта.

Устоз Белинский айтганидай, «Қимнингки юраги табиатан гўзалликдан таъсирланишдан йироқ экан, уни гўдаклигидан санъат асарларига кўмиб ташласангиз ҳам, умр бўйи поэзия тўғрисида ваъз айтсангиз ҳам санъатнинг моҳияти унинг учун бир умр сирлигича қолади, бундай сир борлиги унинг хаёлига ҳам келмайди. У санъатнинг фақат шаклларига малака ҳосил қилади; унинг ташқи пардозларинигина баҳолашни ўрганади. Табиатан поэзияга ёт бўлган кишилар гўзалликни англашга муяссар бўлганларга нисбатан мислсиз кўпдир. Хўш, нега бундай? Шунинг учунки, санъаткор ҳам оломон ичида миллиондан бирини ташкил қилади». Ана шундай санъаткорни биз, албатта қадрлашимиз керак, унинг дилидаги гапларга, унинг қалб кечинмаларига, нозик туйғуларига баъзи танқидчилардай, шубҳа билан эмас, балки чуқур ҳурмат, эҳтиром билан қарашимиз керак. Унинг асарларидаги мўъжизани, нафосатни кўра

билнишимиз керак. Бу борада «Литературная газета» саҳифаларида ҳам кўпинча қизгин мунозаралар бўлиб турибди. Яқинда бир кибернетик инженер «Одамлар ва буюмлар», «Ҳайрат» китобларининг автори Евгений Богатга мактуб йўллаб, уни подонликда айблади. Негаки, инженер электрон-ҳисоблаш машинасида ёзувчининг китобида «ҳайрат», «мўъжиза», «руҳият», «муқаддас» сўзлари «дний» сўзлар кўплигини аниқлабди. Бу мактубга жавобан ёзувчи бир неча мисоллар келтирган. Муқаддас нарсаларга, руҳий мўъжизаларга, хуллас, молдунёдан бошқа ҳеч нарсага ишонмайдиган бир тўда ўсмирлар янги йил кечаси кўчада маст-аласт, гитара чалиб юришган экан. Шу пайт клубдан Қорбобо чиқиб қолибди ва болаларга «Кеч бўлди, уйларингга боринглар, ухланглар» дебди. Ўсмирлар эса, Қорбобони дўппослаб, уни ўлдириб, совғаларини олиб кетишибди. Ёзувчининг жавоб хатида айтилишича, ўсмирлар мўъжизага, Қорбобого ишонмагани учун ҳам қотилликка қўл уришган. Андерсен эртақлари ва Гоголнинг «Диканка қишлоғи оқшомлари» нафосатини ҳис этмайдиган, муқаддаслик, поклик, гўзалликни ҳаяжонланиб қадрламайдиган одамлар камми? Танқидчи дўстим Михли Сафаровнинг айтишича, китоб магазинида Сервантеснинг «Дон-Кихот»ини бир одам қўлига олиб, салмоқлаб кўрибди ва «бундан кўра яримта олиб ичганим яхшимасми» дебди. Мана шу зайлда ўйлайдиган кишилар санъат мўъжизасига тушунмаса-да фан-техника қудратига ишонадилар, негаки машиналар унинг кўзига кўриниб туради, маънавий бойликлар, руҳий олам сирлари эса гўзал, ёниқ қалбли одамларнинггина кўзига кўринади.

Шундай экан, инсонлардаги маънавий гўзаллик оламини кашф этувчи адабиёт ва санъат ҳозир ҳар қачонгидан кўпроқ қадрланиши, эъозланиши лозим.

1979.

ИНСОН ҚАЛБИ ТАРИХИ

Фан-техника тараққиёти бундай қараганимизда табиий, муқаррар ҳодиса. Аммо моддий олам сирларини кўпроқ била борган сари инсоннинг ўзи фан-техникага қул бўлиб қолмаяптими? Одамларнинг билими оша борган сари улар бу билимларини бир-бирига қарши қаратмаяптими. Дунёнинг кўп жойларида бир давлат бошқа давлат халқининг эркини, худди шу фан-техника тараққиёти ёрдамида эркинлигини бўғмаяптими? Худди шу тараққиёт туфайли инсониятга ялли қиргин воситалари хавф солмаяптими? Тўғри, бундай саволлар фақат бизнинг кунлардагина қўйилаётгани йўқ. Булар ўтган асрларда ҳам мутафаккирларни ташвишлантирган, келажакда ҳам ташвишлантириши табиий. Герберт Уэллс ўтган асрдаёқ инсон ақлининг бир ёқлама тараққий этиши қандай фалокатларга олиб бориши мумкинлигини башорат қилган эди. У «Ойдаги биринчи одамлар» романида бир ёқлама цивилизация туфайли инсоннинг фақат ақли тараққий этиб, катта бошли ёвуз чумолиларга айланиб қолганлигини тасвирлайди. «Доктор Моро ороли» романида эса у трансплантацион хирургия тараққиёти туфайли одамларнинг мажбуран ҳайвонлашув жараёнини кўрсатган. XX аср ёзувчиси Роберт Шекли эса «Абсолют қурол» ҳикоясида одамзод ўзи яшаган сайёрасини қайта-қайта яқсон қилганлигини тасвирлайди. Булар ҳаммаси қўрқинчли хаёлот меваларигина эмас, балки реал хавфнинг катталаштирувчи линза орқали кўрсатилган тасвирларидир.

Хўп, бундай катта хавфларнинг олди олинганида ҳам, ҳар бир халқ ўз эркинлиги ва даҳлсизлигини фан-техника тараққиёти ёрдамида ҳимоя қилганида ҳам, фан-техника ишчилар ва деҳқонларнинг оғир меҳнатиини енгиллаштирганида ҳам, буларнинг ҳаммасини инкор этмаганимиз ҳолда, бари бир оламдаги инсон илмий кашфиётлар би-

лан овора бўлиб, ўзлари бир-бирлари учун азиз эканликларини, дунёга келишдан мақсади нима эканлигини унутиб қўйишмаяптими, деб ташвишланишга ҳақлимиз.

Умарали Норматов «Гўзаллик билан учрашув» китобида шу каби ҳаяжонли саволларга ўзининг қизгин муносабатини билдиради. Оптимистик фикрлаш, эзулик, гўзалликнинг куч-қудратига ишониш бу олимнинг ижодига хос услуб, дейиш мумкин. «Санъатдаги янгилик, мўъжиза ўзининг таъсир кучини, маърифат ва эстетик аҳамиятини узоқ вақт, ҳаттоки абадий сақлаб қолишга қодир. Қаранг, «Шоҳ Эдип» яратилган пайтида ҳам эл-юртни титратган, бу асар орадан йигирма беш аср ўтиб, ўзбек саҳнасига чиқди, атом ва космос асри кишиларига ҳам, худди биринчи бор бўлганидек, битмас-туганмас завқ-шавқ, ҳаяжон бахш этди. Лутфийнинг беш аср бурун битилган «Бу кўнгил», «Навоийнинг «Келмади», Машрабнинг юз йил аввал ёзилган «На қилай», «Ўртар» радибли шеърлари билан айтиладиган қўшиқларни тинглаганда фан-техника даврининг одамлари эҳтирослар оламига фарқ бўлиб кетади...» Санъатнинг сеҳри, қудрати ҳақидаги бу гаплар яхши топиб айтилган. Бироқ афсуски, олим эслаган бу қўшиқларни, Асқад Мухтор айтгандай, ҳозирги замон мешчани, чайқовчи ёки ношуд савдо ходими «хузур» қилиб эшитади-да, эртасига яна одамларни шилишни давом эттиради, чунки, ҳар куни текин пул топиб, мол-дунё орттириб, шу бемаъни иш билан мақтаниб, таксига тушишга пули етмаган олимни масхаралаб юрган мешчан Эсхил, Софокл, Эврипидни, Навоий, Бобир, Машраб лирикасини қанчалик тушуниб, завқланар экан? Умарали Норматов фан-техника олимларининг санъаткорларни, ёзувчиларни «мусобақага» чақираётгани ҳақида ёзади. Унинг ёзишича, «Ҳар йили 25 мингдан ортиқ мутахассис фан кандидати, юзлаб олим фан доктори деган илмий даража олаётир... Республикамиз қишлоқларидаги ҳар минг аҳолига 18 олий маълумотли, 153 умумий ва ўрта махсус маълумотли

киши тўғри келади. Хуллас, фан-техника, маданият ривожини совет кишини характерида чуқур из қолдирмоқда, унинг интеллектуал савияси тобора ошиб бормоқда». Буларнинг ҳаммаси яхши. Бироқ фан-техника тараққиёти билан одамларнинг маънавий тараққиёти бир-бирига тенг эмас. Маълумоти ошгани билан одамнинг маънавий савияси ошиб қолмайди. Файтунда юрган одамдан машинада ёки самолётда юрган одам олижаноброқ, дея олмаймиз.

Шундай экан, инсонлардаги маънавий гўзаллик оламини кашф этувчи адабиёт ва санъат ҳозир ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ қадрланиши, эъзозланиши лозим. Айниқса, адабий танқидчилар бу фикрни бир зум ҳам унутмай, санъаткорлар ижодига чуқур ҳурмат ва ҳатто ҳаяжон, ҳайрат билан қарашдан уялмасликлари керак. Бир хил олимлар самимий ҳис-ҳаяжонни илмга зид, бу олимнинг салобатига ярашмайди, деб ўйлашади. Умарали Норматов асарларни, адабий, ижтимоий ҳодисаларни баҳолар экан, самимий ҳис-ҳаяжонини яширмайди. «Шундай қилайликки,— деб ёзади у,— техника воситаларидан фойдаланиш ўқувчилардаги адабиётга бўлган эҳтиёжни, қизиқишни сусайтириб қўймасин, ўқувчи фильмни кўриш, радиопостановкани эшитиш, телеспектаклни томоша қилиш билан асло чекланиб қолмасин, бадий асарнинг асли билан танишмаса, уни ўқимаса туролмайдиган ҳолатга тушсин, «китобдек гўзаллик олами билан яккама-якка учрашувда туғиладиган ҳис-ҳаяжон, ҳолат инсон умрининг энг ширин, тенгсиз, бетакрор дақиқалари бўлишини ўқувчи мактабдаёқ англаб етсин, ҳис қилсин, у бир умр адабиётга мафтун бўлиб қолсин, адабий асарларни ўқиб бориш унинг учун маънавий заруриятга айланиб кетсин...»

Умарали Норматовнинг китобидаги энг яхши мақолалардан бири «Заминда яшаймиз, заминни ўйлаймиз» мақоласидир. Бу ерда олимнинг аввалги мақолаларида айтилган айрим фикрларни назарга олмаганимизда да-

дил, оригинал мулоҳазалари, кузатишларини кўрамиз. У фан-техника тараққиёти жараёнида туғилган ва туғилатган, табиатга хавф келтирувчи айрим ҳодисалардан она заминнинг ҳақиқий фарзандлари қатори ташвишланади: «...ҳаёт ва тараққиёт воситалари айни пайтда инсон учун энг зарур нарсалар — ҳаво билан сувни ифлослантирувчи, осойишталикни бузувчи маиба бўлиб турибди: шаҳар, саноат, қурилишнинг кенгайиши прогресс белгиси, лекин шу прогресс туфайли баъзан инсонни боқадиган, кўзини қувонтирадиган ҳосилдор ерлар, боғроғлар камайиб кетяпти; маданий ўғитлар ҳосилдорликни оширишда муҳим омил, кимёвий дорилар қишлоқ хўжалиги зараркундаларига қирон келтиришда «мислсиз қурол», аммо шу «муҳим омил» билан «мислсиз қурол»нинг ҳам маълум хатарли оқибатлари бор...»

Мана шундай дадил, журъатли фикрларни ўртага ташлайдиган олим кўпинча бир мақоланинг бошқа ўрнида, ёки бошқа мақолада аввал билдирган дадил фикрларининг тескарисини айтади ёки икки хил зид фикрни келтиришга интилади. Чунончи, у Санд Аҳмаднинг «Жимжитлик» ҳикоясини асосан нозик дид билан таҳлил қилади. «Тақдир уни (ҳикоя қаҳрамони — олимни) аямаган, нотинч замон хотини ва ўғлидан жудо этган; шу кўргиликлар туфайли у асаб касалига мубтало, шовқинга чидамайдиган, гап кўтармайдиган, шаҳарга сиғмайдиган бўлиб қолган. Бу одам дардига таскин — жимжитлик қидириб табиат қучоғига, узоқ йиллар кўрмаган она қишлоғига келади». Шундан кейин, танқидчи ҳикоянинг ғоявий мазмунини ўзгартириб, ўз фикрига мослаб талқин қила бошлайди. Аслида ҳикояда гўзал табиат манзаралари, азиз, муқаддас жойлар айрим пайтларда йўқолиб бораётгани учун қаҳрамоннинг чуқур дарди, алами, армони ифодаланган. Умарали Норматовнинг таҳлиliga кўра эса, асрий жимжитлик бузилса ҳам, экскаваторлар ернинг чагини чиқараётган бўлса ҳам, қаҳрамон хурсанд: «Толибжон фан-техника нафаси гуркираб

турган она табнат бағрида ҳозирги ҳаёт тарзининг моҳиятини чуқур ҳис этади, цивилизациядан холи, одамлардан йироқ жимжитликни қўмсаш киши учун ҳалокат эканини англаб этади, энди у шовқин-суронларга парво қилмайдиган бўлиб қолади». Шундан кейин танқидчи ҳикоя автори хаёлига келтирмаган, аксинча унинг туйғуларига зид хулосалар чиқаришда давом этади: «Ҳикояни ўқиган кишида шундай таассурот туғилади: цивилизация тўлқини шовқин солиб турганида ҳам табнат ўзининг сеҳрли нафосат кучини сақлаб қолаверади, одамларни ўз саховатидан баҳраманд этаверади...» Ҳикояда эса ана шу сеҳрли нафосат манбаининг йўқолиб бораётганига қарши ёзувчининг исёни сезилиб туради. Одил Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади» қиссаси таҳлилида ҳам Умарали Норматов шу йўлдан боради. У қиссадан мана бу парчани келтиради ва уни фан-техника тараққиёти фойдаси учун далил деб ўйлайди: «Акрамининг олдида турган ғов қанчалик катта, қиладиган ишлар қанчалик мураккаб бўлмасин, энди орқага қайтиш мумкин эмас, чеклиниш учун йўл йўқ эди». Олим бундан қаҳрамон олга кетяпти, деган хулоса чиқаради. Ҳолбуки, бу ерда ҳам қаҳрамоннинг армони сезилиб турибди. Қаҳрамон ақлан замона зайлига бўйсунса-да, қалбаи унга бўйсунмайди.

Танқидчи нисон ва табнат муносабати ҳақида гапирар экан, Шукур Холмирзаевнинг бир неча ҳикоясини мисолга олади. Тўғри, у Шукурнинг бу ҳақда баҳс этувчи ажойиб ҳикояларига ҳам тўхталади, аммо «Ёввойи гул» таҳлилида эса яна юқоридаги потўғри йўлдан боради. Ҳикояда айрим софдил, аммо ёниқ истеъдодли йўқ одамларнинг ҳаётда ўз ўрнини топа билмаслиги, кучи етмас ҳам нореал нарсаларни орзу қилиб, реал нарсалардан ҳам ажралиб қолиши ҳақида гап боради. Ёввойи гулнинг шаҳарга кўчириллиши тимсолида ёзувчи аслида бу гулни меҳр билан эмас, аксинча деярли нафрат билан тасвирлайди. Яъни кучнинг етмаган ишга уринма, кўр-

пангга қараб оёқ узат, сендан ҳеч қачон Шукурга ўхшаган ёзувчи ёки Абдуллага ўхшаган шоир чиқмайди, биздай бўлишни орзу қилмасдан қишлоғингда юраверганинг яхши эди, демоқчи. Кўриниб турибдики, ҳикоя табиат нафосати ҳақида эмас. Умарали Норматов эса ҳикояни «шу ҳақда» дейишни хоҳлайди ва бундай фикрлайди: «табиатнинг оддий тухфаси тоғ бағридан келтирилган ёввойи гул йигитчага ўзлигини танитиб қўяди, қалбидаги табиий туйғуларни уйғотиб юборади, энди унда табиатига илашиб қолган сохталикларга қарши тугён бошланади. Ҳа, ёзувчи талқинида табиат ана шундай сеҳрли кучга эга». Танқидчи сохталиклар ҳақида гапирганида ҳақли, аммо у ана шу сохталиклар нима эканлигини очиш ўрнига «оддий гиёҳнинг сеҳрли қудрати» ҳақида гапирганида ҳақли эмас.

Олимнинг «Сеҳрли туйғу сирлари» мақоласи қизгин мунозара руҳида, эҳтирос билан ёзилган. Мақолада Абдулла Қаҳҳорнинг «Муҳаббат», Учқун Назаровнинг «Қунлар», Менгзиё Сафаровнинг «Турналар учади», Дадахон Нурийнинг «Дилпора», Уткир Ҳошимовнинг «Одамлар нима деркин», Улмас Умарбековнинг «Уруш фарзанди» каби асарлари шоирона таҳлил этилади. Бироқ танқидчи айрим олимлар билан мунозарага киришар экан, уларнинг диди ва ҳаққоний фикрларини эътироф этишга журъат қилмайди. Чунончи, у Ю. Рюриковнинг «Уч майл» китобидаги қуйидаги фикрларни келтиради:

«Мантиқ замонида, режа ва ҳисоб-китоблар замонида севгининг жамиятдаги ва ҳар бир шахс ҳаётидаги роли пасайиб, камайиб кетди.

Биз ҳозир ҳаётгий омиллар кўпайган замонда яшаймиз, инсоннинг маънавий ҳаёти мураккаблашиб кетди, унга иқтисод, сиёсат, меҳнат масъулияти, моддий ва маънавий манфаатлар, ижодий майиллар келиб қўшилди. Севги кейинга ўтиб, сиқилиб қолди, ўз ўрнининг бир қисмини бошқа омилларга бўшатиб берди».

Ҳозирги замон шиддатида фақат севги эмас, ундан

бошқа баъзи маънавий бойликлар ҳам асрий ўзгаришлар натижасида маълум даражада қадрсизланган. Пушкиннинг «Белкин қиссалари»дан бири «Ўқ»да бош қаҳрамон рақибининг бир оғиз ҳақорати суяк-суягидан ўтиб, ўз шаънини ҳимоя қилиш учун олти йил жаҳон кезиб, дарбадарликда юради. Уч олиш имконияти туғилган пайтда олижаноблик қилиб, рақибига эмас, суратга қаратиб ўқ узади. Ҳозирги замонда ким ўз қадри учун олти йил заҳмат чекади, бунинг учун замондошимизнинг вақти ҳам, имконияти ҳам йўқ. Севги бобидаги ўзгаришлар ҳам сир эмас. «Литературная газета» ва бошқа газета, журналларнинг саҳифаларида аёлларнинг ҳозирги эркаларда рицарларга хос мардлик, олижаноблик йўқолиб бораётгани ҳақида афсусланишлари бежиз эмас. Умарали Норматов эса, бизни «йўқ, муҳаббат бобида замон ҳамон ўша» деб бизни ишонтиришга уринади. Тўғри, бадий адабиёт гўзал идеалларни ҳам акс эттириши керак. Бир вақтлар Куприн ҳам муҳаббат ғоят қадрсизланган воқеликда яшаб туриб, инсон қалбини ларзага солувчи «Еқут кўзли билагузук» қиссасини яратган эди. Айни вақтда бу асар ҳаёт ҳақиқатини акс эттирган эди. Пирмат Шермуҳамедов «Биринчи қадамлар зарби» мақолисида кейинги йиллар прозаси ва поэзиясига ўзларининг оригинал оҳанглари билан кириб келган Мамадали Маҳмудов, Зоҳир Аълам, Муҳаммадали Қўшмоқов, Абдулла Шер, Асқар Қосимов, Мирёқуб Қобилов, Саодат Матёқубовалар ижодий ҳаётининг бошланиши ҳақида қимматли маълумотларни деярли биринчи марта эълон қилади ва уларни эл-юртга таништиради. Олим шу бобда яна Саъдулла Аҳмад, Ботир Норбоев, Чўлпон Эргаш, Абдурашид Пардаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Отаёр, Қамчибек Қенжа, Самандар Воҳидов, Абдухалил Қорабоев, Исмоил Тўлаков, Ҳабиб Саидғанилар ижоди ҳақида меҳрибонлик билан қизғин гапларни айтади. Уйлаймизки, вақти келиб, олим буларнинг ҳар бири ҳақида илиқ гаплардан ташқари, ҳали жиддий мақолалар билан

ҳам чиқса керак. Пирмат Шермуҳамедов истеъдодли ёшлар ҳақида матбуотда ёзиш билан чекланмайди, балки уларнинг янги-янги асарлари билан танишиб, энг яхшиларини нашриётларга, газета, журналларга, радио, телевидениега тавсия этади, шу йўл билан уларнинг ижодий ўсишига амалий ёрдам беради.

Пирмат Шермуҳамедов китобининг бизни қизиқтирган бобларидан бири «Энг қимматбаҳо нарса...» деб аталади. Аввалги бобда олим ҳозирги ўзбек адабиётининг муҳим қанотларидан бири — илмий-фантастик асарлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини ўқувчилар билан баҳам кўради. Бизда илмий фантастика ҳали нисбатан ёшлигини, у ҳақда ҳали йирикроқ илмий тадқиқотлар йўқлигини назарга олсак, бу бобнинг қиммати янада ортади. Бобнинг «Циолковский эътироф қилади», «Илмий фаразгина эмас, санъат асари ҳам», «Бир қадам олға, икки қадам орқага», «Бош мавзу — инсон» каби қисмлари номидан ҳам олим мавзунини кўп томонлама очишга интиланлигини сезилиб турибди. Бу ерда танқидчи В. И. Лениннинг «Фантазия энг қимматбаҳо ҳислат» деган фикрига, шунингдек, Циолковский, Иван Ефремов фикрларига асосланиб, «даврлар ўтиши билан илмий фантастиканинг қадри ошиб бораверади», дейди. Гап шундаки, илмий фантастика умуман бадний фантастиканинг бир йўналишидир. Бошқача айтганда, бадний фантастик адабиёт фақат илмий фантастикадагина иборат эмас. Герберт Уэллснинг романлари, Эдгар По ҳикоялари, Вольтернинг фалсафий фантастикага оид «Кандид ёки Эльдorado» каби асарлари Жюль Верн, Иван Ефремовнинг илмий фантастик асарларидан кўп жиҳатлари билан ажралиб туради. Бу ерда гап турли ёзувчиларнинг ижодий индивидуаллигини устидан эмас, балки бадний услуб ва жанрнинг ранг-баранглиги ҳақида бораётир. Ўзбек фантастик адабиётидаги бу ранг-баранг йўналишларнинг ҳар бири кенг қўллаб-қувватлашга арзийди.

Ўзбек адабиётида кейинги йилларда саргузашт жанри ҳам ривожланиб бораптики, бу қувонтирарли ҳолдир. Пирмат Шермухамедовнинг «Сеҳри унинг жозибасида» мақоласи худди шу хилдаги асарлар таҳлилига бағишланади.

Танқидчи «Давр — қаҳрамон тақдирида» китобида, шунингдек, рус тилида нашр этилган «Мир высокой духовности» китобида ўзбек адабиётидаги проза усталари Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Одил Ғубуов асарларини таҳлил қилади. Хусусан у, Одил Ғубуовнинг «Улуғбек хазинаси» ва Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романларига кенг тўхталади. Иккала романининг ҳам ўзбек прозасида катта воқеа бўлганлигини айтади. «Адиб бизни тарих лабиринтларидан шошмай, хотиржам бошлаб боради,— дейди танқидчи,— у ҳаётнинг мураккаб ҳодисаларини четлаб ўтмайди, ўтмишнинг ҳаққоний тасвири ёрдамида ўқувчининг фикрларини уйғотади ва уни объектив хулосаларга олиб келади». Олимнинг асардаги тўқима образлар ҳақидаги фикрлари ҳам қизиқарли.

«Меъмор» романи ҳақида Воҳид Зоҳидов, Умарали Норматов, Келди Қодиров ва бошқалар матбуотда қимматли фикрлар билдиришди. Бу асар ҳақида Пирмат Шермухамедов ҳам қизиқарли фикрлар билдиради. «Меъморнинг руҳий фожиаси,— деб ёзади у,— адиб томонидан чуқур ва изчил, ҳаққоний ва ишонарли очиб кўрсатилади. У, меъморларимиз яратган санъат намуналарининг кескин ғоявий-ижтимоий курашлар майдонига айланганлиги ҳақида муҳим фикрлар айтади».

Давр. Қаҳрамон. Ёзувчи. Фаол адабиётшунос ва танқидчи Пирмат Шермухамедовнинг «Ижод дарди», «Давр-қаҳрамон тақдирида», «Мир высокой духовности» номли китобларида ҳозирги адабиётимизнинг муҳим проблемалари тадқиқ этилган.

Ўзбек поэзиясининг кенжа авлодига мансуб Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов, Омси

Матчон, Рауф Парфи, Маъруф Жалил, Машраб Бобоев, Ҳалима Худойбердиева, Чўлпон Эргаш каби ёрқин номлар бор: прозада-чи? Шукур Холмирзаев, Неймат Аминов, Ўткир Ҳошимов, Улмас Умарбеков, Учқун Назаров, Машраб Бобоев, Уктам Усмонов, Нурали Қобил, Менгзиё Сафаров, Аҳаджон Ҳасанов, Уктам Ҳакимали, Мамадали Маҳмудов, Нодир Норматов, Эркин Аъзамов, Тоғаймурод Менгноров каби номлар ҳозирги ва келгусидаги ўзбек прозасига қанчалар шуҳрат келтиришаркин? Буларнинг ижодий услублари сандиқларида қандай қимматли жавоҳирлар бор? Улар ҳаёт деб аталувчи улғувор уммоннинг қандай қатламларига кириб боришяпти? Пирмат Шермуҳамедовнинг юқоридаги китобларини ўқиганимизда шу муаммолар ҳақида ўйланиб қоламиз. Хусусан, у Шукур Холмирзаев ижоди ҳақида танқидчи Умарали Норматов билан баҳслашар экан, даврнинг улғуворлиги ва мураккаблиги билан ёзувчининг ҳикояларини таққослаганда, бу ҳикояларнинг қаҳрамонлари бизни қаноатлантирмайди, деган фикрни билдиради. Танқидчи бу фикрини исботлаш учун Шукур Холмирзаевнинг «Одам» ва «Чол» ҳикояларини таҳлил қилади. Биринчи ҳикоянинг қаҳрамони Раҳима кампир, иккинчи ҳикоянинг қаҳрамони Қўзибой чолнинг тақдирлари олинган, даврнинг муҳим проблемалари билан, халқ, ватан тақдири билан боғланган кўринади. «Қаҳрамон аёлнинг машаққатли ҳаёти манзаралари таъсирли, унинг айрим қилмишлари ибратли; аммо Ш. Холмирзаев деталлар ёнғоғининг пўчоғини тешиб ўтиб, характернинг психологик маъзигача етиб бормаган», дейди танқидчи. Тўғри, биографик руҳдаги ҳикояларда қаҳрамон характерини драматик ҳолатларда кўрсатиш имкони чекланган бўлади.

Шунинг учун «Одам» ҳикояси очеркка ўхшаб қолган. Аммо «Чол» ҳикоясида ёзувчи ҳаёт уммонининг чуқур ва қоронғу бурчакларигача етиб борган. У ерда покдил инсон қалбининг тарихи реалистик бўёқларда чуқур акс

этган. Ҳикояда ёзувчи софдил одам қалбининг гунчалари тубан, разил, ифлос одам нафсининг оғир ҳарсанглари остида янчилик қолишини ҳаққоний кўрсатади. Бу мавзу адабиётда янгилик бўлмаса ҳам, аммо адабиётда ҳар бир инсон тақдири, ҳар бир инсон қалби агар кескин тўқнашувларга, чуқур кечинмаларга бой бўлса, ҳаминша теран қалбли замондошларни ҳаяжонлантираверади. Уткир Ҳошимовнинг «Нимадир бўлди» ҳикоясини таҳлил қилар экан, танқидчи ҳаёт, жамият муаммолари ҳақида кенг фикр юритади. Илм-фанни энгил ва дабдабали ҳаёт кечириш манбаи деб билувчи типларни ёзувчи билан бирга кескин қоралайди. Танқидчи ҳикоянинг фазилатларини кўрсатиш билан бирга, айрим камчиликлари ҳақида ҳам рўй-рост фикрларини айтади. У Уткирнинг «Тасодиф» ҳикояси ҳақида ҳам жуда қизиқарли ва теран мулоҳазалар билдиради. Ҳикоя қаҳрамони Очилнинг қалбида ўз атрофидаги мешчанларга, пулпарастларга, латтапарастларга қарши туғён кўтарилиб, оқибатда у ишлаб чиқаришда фожиага учрайди. Танқидчи ҳикояга асосланиб, бундай фожиаларнинг замини ҳақида курашчан фикр юритади. У, ёзувчидан қаҳрамонни янада фаоллаштиришни, мешчанликка қарши курашни кучайтиришни талаб қилади. Бизнингча, бу талаб, ҳаммамизни ҳам шундай ижтимоий ҳодисалар тўғрисида ўйлаб кўришга мажбур қилади.

Афсуски, ўзбек адабиётшунослигида болалар адабиётига бағишланган илмий тадқиқотлар жуда кам. Шу жиҳатдан қараганимизда Пирмат Шермуҳамедовнинг Москвада нашр этилган «Детская литература Узбекистана» китоби (бу китоб ҳақида Англия журналларидан бирида ижобий тақриз босилиб чиқди), шунингдек, «Давр қаҳрамон тақдирида» китобининг «Болалар адабиёти» бўлими муҳим аҳамият касб этади. Бу бўлимнинг «Камолот зиналаридан» номли биринчи боби манбаларга бойлиги билан айниқса диққатга лойиқдир. Мазкур бобда Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Фирдавсий, Арузий

Самарқандий, Алишер Навоий каби мутафаккир санъаткорларнинг инсон камолоти, таълим-тарбия ҳақидаги қимматли фикрлари келтирилган. Олимнинг Октябрь инқилобидан аввалги ва Совет ҳокимиятининг илк давридаги ўзбек болалар адабиётининг ривожланиши ҳақидаги тадқиқотлари ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Юқорида Умарали Норматов билан Пирмат Шермухамедовнинг янги китобларни ўқиганимизда туғилган дастлабки таассуротларимизни баён қилдик, мулоҳазаларимизда баҳсли ўринлар ҳам бўлиши табиий ҳол деб ўйлаймиз. Энг муҳими шунки, бу мунтақадлар бадний адабиётни инсон қалби тарихини чуқур тадқиқ этишининг қудратли қуроли, деб санъаткорларни эса руҳий олам сеҳргарлари деб тушунишадди.

САНЪАТҚОР МАЪНАВИЯТИ

Истеъдод ва билимсизлик, санъаткор ва маънавий қашшоқлик бир-бирига ёпишмайдиган тушунчалардир. Замонамизнинг буюк санъаткорлари Чарли Чаплин, Жерар Филипп, Аброр Ҳидоятлов савияси, маънавияти юксак одамлар сифатида жаҳонга танилганлар. Театр саҳнасини фақат томоша жойи, актёр ижросини эса ўйин деб тушунмаслик, балки буларнинг замирида теран ҳаётий фалсафа борлигини ҳис этиш лозим. Бу актёрдан жуда юксак маънавият, билим ва маҳорат талаб қиладди.

Алишер Навоий замонасининг буюк олим ва фозилларидан, санъаткор ва юстиқ Хусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний» асаринда актёрлик маҳорати ҳақида гапириб, ориф киши ўйин ва сурат (қўғирчоқ) билан кифояланмаслиги, ундан бирон жиддий моҳият топишга интилиши лозимлигини уқтиради: «Азиз киши айтибдур: «Бир кунни тамошада бўлдим. Бир кишининг бошига чодир тортиб ўлтирганини, чодир остида икки

сурат ушлаб турганини кўрдим. Гоҳи у бир сурат тилидан эркак овози билан савол берар... гоҳи қиз боланинг нозик овози билан жавоб қайтарар эди. Шундай сўзлар эдики, бир-биридан фарқланувчи икки кишининг овозини эшитмоқ мумкин эди. Саволу жавоб асносида бу «икки» киши хусумат қилиб бир-бири билан жапжаллашдилар ва яна ярашиб кетдилар. Мен таажжубландим. Бир қалби соф кпши айтди: «Сен буни ўйин деб ҳисоблайсанми? Йўқ, бу — жиддийдир, жиддийат соҳиб ўйин қилувчининг ниқоби билан яширингандир». Мазкур ҳолат айнан актёрнинг образига кириши, саҳнада образ билан руҳан бир жон, бир тан бўлиб кетиши демакдир.

Саҳнада Шекспир қаҳрамони Ричард III образини жонлантирган буюк актёр Эдмунд Кин ҳақида Генрих Гейне: «Унинг санъатида ҳад-ҳудудсиз, ақл бовар қилмайдиган, ҳайратомуз илоҳий қудрат бор эди», дейди. Жан Расиннинг «Боязид» трагедиясидаги Равшанак образини ижро этган француз актёри Элиза Рашель тўғрисида Александр Герцен: «Унинг юзи эҳтиросдан ёнади, лаблари титрайди, бир нигоҳ билан қалбингизни галаёнга келтиради», деб ёзган эди. Хуллас, актёр истеъдодининг қирралари кўп, аммо энг муҳими, артист мураккаб тақдирли турли шахслар қиёфасига кириши, улар ҳиссиёти билан яшай билиши, айна вақтда минглаб одамларда ҳам шундай бой ҳиссиётлар уйғотиши керак. Ёшнинг учун эса актёрнинг ўзи юксак маънавиятли, билимдон ҳамда ёрқин шахс сифатида камол топмоғи лозим. Ўзбек театр санъатининг Машнон Уйғур ва Етим Бобожон авлодига мансуб Аброр Ҳидоятлов, Лутфихоним Саримсоқова, Асад Исматов, Обид Жалилов, Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Аббос Бакиров, Раззоқ Ҳамроев, Саъдихон Табибуллаев, Қудрат Хўжаев, Ҳалима Носирова, Сора Эшонтўраева, Наби Раҳимов сингарии арбоблари шундай санъаткорлардир.

Бу мақолада биз театр санъатимизнинг истиқболдаги қиёфасини белгилайдиган кенжа актёрлар авлоди ҳақи-

да гапирмоқчимиз. Булар орасидан ҳали кўпдан-кўп етук санъаткорлар чиқиши табиий. Аммо ёш актёрларнинг ҳозирги маънавий ва маърифий савияси ҳақида кўпроқ талабчанлик билан фикр билдириб турмоғимиз керак.

Актёрнинг маънавияти билан унинг бадий истеъдоди ўртасида жуда муҳим боғланиш бор. Тўғри, дунёда бадий истеъдоди кучсиз, лекин маънавий жиҳатдан бой, руҳан гўзал кишилар кўп. Аммо истеъдод соҳибларида маънавият даражасининг паст бўлиши ижодий камолотга ҳам, жамиятнинг маънавий тараққиётига ҳам зарар келтиради. Ёзувчи Ўткир Ҳошимов «Баҳор қайтмайди» қиссасида ана шундай, ҳаётда ўзининг маънавий ўрнини топа билмаган, бебаҳо қўшиқларини пулга алмаштирган, руҳан тубанлашган артистнинг қиёфасини кўрсатиб берган. Бундай санъаткорлар кўпинча халқнинг меҳру муҳаббатидан маҳрум бўлади.

Актёрда маънавий, руҳий бойликнинг етишмаслиги уни ижодий тушқунликка олиб боради. Бу ҳолда у маънавий олами бой образлар ярата олмай, томошабинни маънавий бойитолмай қолади.

Аброр Ҳидоятлов, Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Ҳалима Носирова, Лутфихоним Саримсоқова каби атоқли санъаткорларнинг маънавий дунёси ҳақида фахр билан гапирар эканмиз, уларнинг ҳозирги шогирдлари билан яқинликлари ҳақида ҳам ўйлаймиз. Албатта, истеъдод қирралари жиҳатидан улар бир-бирларига ўхшаш бўлмаганликлари маъқул. Аммо ёш актёрлар кекса санъаткорларнинг маънавий бойликдек муҳим фазилатини мерос қилиб олсалар қувончли бўлув эди.

Ёшлар орасида билимдон, маънавий бой актёрларимиз кўп. Ўзбек театри ва кино санъатида ажойиб образлар яратган, олтмишинчи-етмишинчи йиллар санъатининг асосий кучларига айланган Ҳамза Умаров, Ёқуб Аҳмедов, Ойдин Норбоева, Малика Иброҳимова, Наримон Муҳамедов, Тўғон Режаматов, Гулчеҳра Жамилова,

Обид Юнусов, Хайрулла Саъдиев, Теша Мўминов, Исма-
мат Эргашев, Гулчеҳра Саъдуллаева, Эркин Комилов
каби санъаткорларимиз бор. Ўзбек театри ва киносини
ҳозирги вақтда бу актёрлар ижодисиз тасаввур қилиш
қийин. Санъат шундай мураккаб соҳаки, унда бир ак-
тёрнинг ўрнини бошқаси босолмаслиги мумкин. Шу
масъулиятнинг ўзи актёр учун илҳомбахшдир. Бироқ
ҳаётда кўпинча бунинг аксини кўрамиз. «Мени бошқа
актёр билан алмаштириб бўлмайди», деган фикр баъзи-
ларни худбинлик, нодонлик кўчасига етаклайди. Ман-
манлик эса ижодкорни руҳан қашшоқлаштиради, ижо-
дий ва маънавий изланишлар йўлини тўсиб қўяди. Улар
тинмай ўқиб-ўрганиш, билим эғаллаш, ўтмиш кишилари
ва замондошларининг маънавий дунёсини кашф этиш
ўрнига, топган шухратларидан ғурурланиш, кибрланиш-
га берилиб кетадилар. Кўпгина бошқа соҳадаги одам-
ларнинг худбинлиги, такаббурлиги фақат беш-ўн одам-
гагина зарар келтирса, халқ кўзи олдида юрувчи, ҳар
куни томошабинлар оммаси билан учрашувчи санъат-
корларнинг худбинлиги, кеккайиши юзлаб, минглаб
одамларга салбий таъсир кўрсатади.

ҚПСС Марказий Комитетининг Бош Секретари ўртоқ
Л. И. Брежневнинг партиямиз XXV съездида айтган
қуйидаги сўзлари совет санъаткори маънавиятига ҳам
бевосита тааллуқлидир: «...моддий имкониятлар ўсиб
бориши билан бир вақтда одамларнинг ғоявий-ахлоқий
ва маданий савияси ҳам муттасил ўсиб бориши зарур.
Акс ҳолда бизда мешчанлик, майда буржуа психология-
си иллатлари такрор пайдо бўлиши мумкин. Буни назар-
эътибордан қочириш керак эмас».

Яқинда Ҳамза номидаги ўзбек Давлат академик
драма театрида бош режиссёр Баҳодир Йўлдошев билан
шу мавзуда суҳбатлашдик. Унинг айтишича, театрда
атоқли санъаткорлар ижодий анъаналарини ўрганишга
алоҳида эътибор берилаётир. Наби Раҳимов, Сора Эшон-
тўраева, Олим Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Саъдихон Та-

бибуллаев, Замира Ҳидоятова, Георгий Брим каби таниқли санъаткорлар ёш актёрлар билан ижодий машғулотлар олиб борадилар. Бу машғулотларда ёшлар бадний маҳорат, тасвирий санъат, эстетика, социология урф-одатлар тарихи — этнографиядан сабоқ оладилар. Ёшларнинг ижодий изланишлари самараси Шиллернинг «Қароқчилар», Гоголнинг «Уйлашиш» асарларининг саҳналаштирилишида яққол кўзга ташланади. Бунда, албатта, устозлар сабоғининг таъсири каттадир.

Бир вақтлар Тошкент Давлат университетига кириш учун адабиётдан Озод Шарафиддиновга қандай имтиҳон топширганмииз ҳамон эсимизда. Озод ака бу улкан, фан, маданият, маърифат ўчоғига келувчиларнинг ҳаётда олий ниятлари борми-йўқми эканлигига, уларнинг истеъдод куртакларига, умумий маърифий ва маданий савиясига жуда қизиқар эди. (Ҳозир ҳам шундай бўлса керак.) У ҳар бир йигит-қиздан ўрта мактаб программасидан ташқари кўплаб саволлар берар ва жавобларга қараб, уларнинг савияси чуқур ёки қашшоқлигини аниқлар эди.

Лазиз Қаюмов, Озод Шарафиддинов ва бошқа атоқли адабиётшунос, танқидчиларнинг лекцияларини тинглаб, талабаларнинг маънавий олами йил сайин бойир эди. Ҳозирги кунда ўзбек поэзияси, прозасининг юқори савияга кўтарилишига ўзларининг ажойиб асарлари билан ҳисса қўшган, умумсовет адабиётига танилган Одил Ёқубов, Саида Зуннунова, Абдулла Орипов, Улмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Уткир Ҳошимов каби талантлар ана шу илм даргоҳида жаҳон адабиёти дурдоналарини ўрганиб, умумий маданий савиясини оширганликлари ҳеч кимга сир эмас.

Тошкент Театр ва рассомлик санъати институтида қабул имтиҳонларида бўлгуси санъаткорларнинг билим савияси қандай аниқланади? Бундан бир неча йил аввал шу сатрлар муаллифи институт муаллими, ҳозир кинорежиссёр Темурмалик Юнусов билан бирга қабул имти-

ҳонларида қатнашиб, ўқишга келувчиларнинг билим савияси ҳайратланарли даражада пастлигидан ташвишланган ва бу ҳақда «Тошкент оқшоми» газетасида фикр-мулоҳазаларимизни қисман баён этган эдик. Ана ўшанда ҳам билимсизлик, савиясизлик илдилари ўрта ва бошланғич мактабларда таълимнинг сифатсизлигига бориб тақалган эди. Таълимнинг сифатсизлиги эса шаҳарларимизда ва айниқса қишлоқларимизда турли мураккаб муаммолар билан, чунончи айрим хўжалик раҳбарларнинг план бажариш учун ғайриқонуний равишда болаларни ўқитишдан, ўқитувчиларни асосий ишидан қолдириш каби жиддий нуқсонлар билан боғланган эди. Бу нуқсонлар болаларнинг маданий, айниқса маънавий ўсишига катта зарар келтираётгани шубҳасиз эди.

Баъзилар билимсиз ҳам яхши яшаш мумкин деб ўйлайдилар. Бу хато тушунча. Билим қашшоқлиги, табиийки, муайян маънода маънавий қашшоқликка олиб келади. Негаки, билим — турли маълумотлар билан танишувдан иборат эмас. Билим — аввало, инсон буюклиги, ватан муқаддаслиги, қаҳрамонлик ёки қўрқоқлик, муҳаббат ёки нафрат, фидойилик ёки тубанлик, садоқат ёки хиёнат, ҳақиқат ёки сохталлик каби ғоят муҳим маънавий ҳодисалар билан танишув, йўқ, танишувгина эмас, балки қалбни бойитишдир. Бу танишув ёш инсоннинг камолига, шунингдек, халқимиз тақдири ва келажагига жуда катта таъсир кўрсатадики, одамларимизнинг билим, маданий савиясига бефарқ қарашимиз мумкин эмас. Ҳатто, бу муаммо минглаб ҳаётий проблемалар орасида энг биринчисидир, десак янглишмаймиз. Чунки, ана шу маънавий ҳодисаларни яхши тушунадиган ва олий ниятлар, идеаллар билан яшайдиган одамларгина санъатнинг муқаддас даргоҳига қадам қўйишга маънавий ҳаққи бор.

Тўғри, Театр ва рассомлик санъати институтига келган ёшлар орасида ана шундай саводли, юксак маънавийтли йигит-қизлар ҳам учрайди. Аммо афсуски, кўп-

чилик талабалар адабиётдан бешинчи синф ҳажмида ҳам маълумотга эга эмас. Ҳар гал қадимги давр адабиётидан янги дарсга кирганимда «Болалар, бу мавзунини бешинчи синфда ўтгансизлар, аммо афсуски, қизиқмагансиз» деб гап бошлар эдим.— Агар қизиққанингизда дунёда «Илиада» ва «Одиссея»дай дурдона асарлар борлигини билардингиз. Ахир бу асарлар кейинги минг йиллар давомида ижод этган санъаткорларни илҳомлантирган».

Мана, музикали драма актёрларининг бир группаси аудиторияни тўлдириб, гала-ғовур қилиб ўтирган, илм олишдан кўра яхши кийинишга ва сочларининг тарамига кўпроқ эътибор берадиган, кўзлари чиройли ва мазмунсиз чарақлаб турган бу талабаларга қараб, уларнинг қалбида нима бор экан, деб ўйлаб қоламан. Уруш йиллари яхшироқ билим олиш учун шароит етишмагандир, аммо тинч вақтларда нега булар юксак маданият ва маънавият булоқларидан баҳра олишмайди! Ёки мактаб муаллимлари буларнинг қалбига олий, муқаддас, гўзал туйғулар уруғини сеполмаганми?

Бу — муаммонинг бир томони. Ҳўп, шу ёшлар олий ўқув юртида тўрт-беш йил давомида савиясини оширади, бир дунё билим олади, деб ўйлайлик. Шундай бўлиши ҳам мумкин. Гап шундаки, аудиторияда ўтирганларнинг кўпчилиги, боя айтганимиздай, кўзи очиқ, аммо инсоният яратган абадий гўзалликларни кўра олмайдилар — оламдаги маънавий гўзалликлар учун уларнинг қалб кўзлари ҳали очилмаган.

Бундай маънавий нуқсонлар ҳар бир одамни руҳан қашшоқ, майиб, хунук қилиб ўстиради. Айниқса, бўлажак санъаткорнинг ана шунақа руҳий қашшоқлиги сира кечирилмас гуноҳдир. Театр санъатимизда кейинги ўн йиллар орасида буюк истеъдодлар кам чиқаётгани шундан эмасмикин?

Аслида, республикаимизда булардан кўра истеъдодлироқ, хушовозроқ ёшлар жуда кўп. Ана шу халқ талант-

лари район маданият уйларининг сахналарида, радиода ва телевидение экранларида истеъдодларини ёрқин намён этишяпти. Театр ва рассомлик санъати институтига эса шулар орасидан энг сараларини, энг муҳими, баланд савиялиларини қабул қилиш керак. Баланд савияли деганда, такрор айтамиз, биз турли маълумотларни кўп билувчиларни эмас, балки руҳан гўзал, маънавий бой одамларни назарда тутяпмиз.

Талабалар орасидан улкан санъаткорлар ва улкан шахслар етишиб чиқиши учун уларга Аброр Ҳидоятлов савиясидаги актёрлар, Мақсуд Шайхзода каби адабиётшунослар, Ойбек каби ёзувчилар, Чингиз Аҳмаров каби рассомлар, Воҳид Зоҳидов савиясидаги файласуфлар таълим бериши мақсадга мувофиқдир.

КУНГИЛНИНГ ОҚ ТУЛПОРИ

Қадимий китобларда қилкўприк ҳақида қизиқарли ривоятлар бор. Қилкўприкдан ўтишда инсоннинг умрида қилган яхши, эзгу ишлари қанот берар, ёмон, ёвуз ишлари оёғидан чоғга тортар экан. Ҳаётда гўзаллик, нафосат яратиш ва уни севиш, ардоқлаш, инсонни ҳар қандай чоғларга ботишдан асровчи ана шундай эзгу ишлардандир. Инсоннинг беғубор болалик чоғлари ўтган қишлоқ кўчаларига меҳри, дала, қирларга, тоғу тошларга меҳри, анҳору жилғалар, дарахту ўт-ўланларга меҳри — шуларнинг ҳаммаси Ватан меҳри деб аталмиш муқаддас юксакликка олиб чиқади. Қимки, вақтнинг шиддатли оқишида турли манфаатлар кетидан қувиб, болалигини, ўсмирлигини, ёшлигини унутса, шу чоғларда муяссар бўлган муқаддас, гўзал туйғуларни унутса, ундай одам бахтсиздир. Ва аксинча, болалигида, ўсмирлиги, ёшлигида топган, ошно бўлган нафосатни йиллар оша, ҳар

хил ўзгаришлар, янгиланишлар таъсирида йўқотмай, умрининг охиригача асраб қолса, ундай одам бахтлидир. Бундай одамлар кўнглида Ватан рангларининг бўёғи сира ўчмайди, у нафосатдан айрилмай яшайди. «Ўзбек-телефильм»да яратилган «Оқ тулпор қиссаси» асарининг сюжети ана шундай фалсафий руҳда ҳал этилган. «Ўзбекфильм» асарларида етишмаётган фалсафий руҳ телевизия фильмларимизда кучли ифодаланаётганлиги маданий ҳаётимизда қувонарли ҳодисадир.

Қишлоқ четидаги азим туп чинор. Унинг виқорли шохлари неча-неча болаларнинг, ёшларнинг кўнгил сирларига, орзу-армонларига, аччиқ ва ширин дамларига гувоҳ. Қишлоқда ялангоёқ, шўх ва тўпори болалар орасида ўсган, кейинчалик ўсиб-улғайиб, юртимизнинг улғу, мўътабар санъаткорларидан бири бўлиб етишган Шукур ака кексайган чоғида яна шу чинор тагига келиб қолганида нималарни ҳис этганини тасаввур қилиб кўринг. Бу — узоқ-узоқларда, шиддатли ўсиш, ўзгариш тоғларининг ортларида қолиб кетган болалик билан, ёшлик билан, илк муҳаббат билан қайта учрашув инсонни қанчалар антиктиришини, ларзага солишини тасаввур қилинг. СССР халқ артисти Шукур Бурхонов мана шу фалсафий руҳни — Ватан рангларини қайтадан кашф этиш руҳини ёқтириб қолгани, кўнглига яқин олгани учун ҳам ушбу телефильмда уйнашга розилик берган. (Ҳолбуки, баъзи фильмларга таклиф қилинганда у бормаган эди.) «Оқ тулпор қиссаси» қаҳрамони — Шукур Бурхонов ижодидаги энг яхши оригинал образлардан бири десак янглишмаймиз. Бу ерда у психологик талқинда жаҳон киносанъатининг етук ижодкорларидан бири Жан Габен руҳида ўйнаганини эътироф этишимиз керак. Режиссёр Тошхўжа Акрамов устоз актёр Шукур аканинг ташқи қиёфасига ҳам атайлаб Жан Габен руҳини сингдирган. Кекса санъаткорнинг азим чинор олдидаги мураккаб ҳолати, чинор шохларининг турли оригинал ракурсларда, турли ранглар жиївасида, кўнгилларни жизиллатгу-

чи, ҳаяжонли мусиқа фониди кўрсатилиши телефильм-даги бадий кашфиётлардан. Шу ўринда фильмнинг бош оператори («Шашмақом» рангли телефильмида ҳам бепазир санъаткорлигини намойиш этган), асли латвиялик, аммо Ўзбекистон ранглирининг ошиғи Вайес Лендиснинг маҳорати яна бир карра таҳсинга лойиқдир. Сершоҳ чи-пор билан бир умрли масофада туриб, қайта учрашув саҳнаси бутун бир дostonга арзийди. Бу саҳна телетомо-шабини кўнглига чуқур муҳрланиб қолади ва узоқ йил-лар уш тарк этмайди. Шу ўринда сценарий муаллифи Рихси Муҳаммаджонов, расом Аъло Ғаниев билан ре-жиссёр ва операторларнинг, айниқса, актёрнинг фикри бир ердан чиқиши қувонарлидир.

Дарвоқе, биз таҳлилни фильмнинг охиридан бошла-дик. Бунинг нотабини жойи йўқ. Аслида, фильм ижод-корлари шу сўнги саҳнадаги психологик манзара моҳи-ятини равшанроқ очиш учун асарнинг бошлариданоқ томошабини босқичма-босқич шунга тайёрлайди. Титр-лар тугаши биланоқ, гўзал тоғ қишлоғини ва унинг од-дий болаларини кўрамиз. Болаларнинг кўнглидаги оқ тулпор «гизинглаб, кишнаб» уларга тинчлик бермайди, ўйларини олиб қочади. Шу пайт шаҳардан келган ма-лакни кўриб, болаларнинг эс-ҳуши оғиб қолади. Бу ерда биз балки умрида биринчи марта шаҳарлик қизни кўр-ган қишлоқ болаларининг табиий ҳайратини кўрамиз. Уларни шаҳарлик қизнинг нимаси ҳайратлантирди? Чи-ройли десак, чиройли қизлар қишлоқда ҳам бор-ку. Бо-лалар одатда ўзларининг олдидаги, ораларидаги гўзал-ликка кўникиб қолгани учун, бундан ажабланмайдилар. Бунинг устига, (тўғрироғи) қишлоқ қизлари ўзларининг чиройига унчалик эътибор бермайдилар ва буни парва-ришлаб камолга етказмайдилар. Негаки, табиат гўзал-ликлари сероб, қишлоқда бунга эҳтиёж йўқ. Шаҳарнинг йўриғи бошқа. Шаҳарда, айниқса, пойтахт ерда бор чи-ройини янада очилтиришга катта эътибор берилдики бу ҳам табиий истак. Нафис, жўшқин рақслари билан та-

нилган ёш актриса Малика Аҳмедованинг бу дебюти, яъни шаҳарлик гўзал образи унинг характерига жуда ярашади. Қизнинг нозик, зебо қомати европача, янги русмдаги ранггин либосларда янада очилган. Шу саҳнада ҳам гўзаллик билан учрашув мазмуни бор. Демак, қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам бор гўзалликлардан завқлана билиш керак. Сценарийнавис Рихси Муҳаммаджонов ва фильм редактори Фарид Рашидов асардаги диалогларни асосан пухта ўйлаб кўришган, деярли ҳар бир диалог чуқур маъноли таг текстга эга. Аммо дастлабки диалоглардан баъзилари нотабиий чиқиб қолган, балки бу актёр Р. Аъзамов ўйлаб топган диалогдир.

Шаҳарлик Дилоромни ёқтириб қолган қишлоқ йигити танишув вақтида кўп қийналиб ўтирмайди, бирданига Дон-Жуанчасига ҳаракат қилиб, тагдор ҳазил-мутойиба қилади. Нортой (Р. Аъзамов) қизни чет эллик меҳмон деб ўйлаб, чала-чулпа немисча гаширади. Дилором (М. Аҳмедова) буни тушунгани ҳолда французча жавоб қайтаради. Нортой: «Аввалроқ билганимда французча группага ўтиб олардим» дейди. Бу соф шаҳарлик йигитнинг ҳазили. Р. Аъзамов ўзини содда қишлоқ йигити эканлигини унутиб қўяди.

Тўғри, Нортой табиатида қишлоқ йигитларига хос мағрурлик, виқор, олижаноблик хислатлари сезилиб туради. Худди шу инсоний ғурур туфайли Нортой Қоракўз исмли салт отни миниб бўйсундиришга уринади. У йиқилиб пачоқланишдан ҳам чўчимаё, мақсадига интилади.

Кўнгилдаги оқ тулпор мавзун тўй эпизодидида яна ҳам чуқурлашади. Йўрға от минган куёв билан кўришадиган меҳмон қиз Дилором тўйга Қоракўзни ясатиш керак эди, деб бир оғиз гап билан йигит кўнгилдаги чўғни алангалантириб юборади. Тўй бошланай деб қолганда куёв орқасига қайтиб, Қоракўзни жиловлашга кетади. «Агар эгарламасам тўй қолади» дейди у қатъий. Булар, рамзий

сахналар, албатта. Одамлар ўзларининг эзгу, олижаноб мақсадлари йўлида шундай қатъият кўрсатсалар, табиатдаги, жумладан ўз табиатларидаги кўпгина қимматли бойликлардан ажралмаслиги мумкин эди. Баъзи одамлар одатда орзу-мақсадларидан жуда тез ва осон воз кечадилар. Охиригача курашиш учун ўзларида куч ва сабот тополмайдилар. Орзу тулпоридан йиқилиб тушиб, жароҳатланишдан, йўлда турли ғовларга учраб зарарланишдан, одамларга масхара бўлишдан ва бошқа хавфу хатарлардан қўрқиб, оч қорним, тинч қулогим деб, беташвиш кун кечиришни ўйлашади. Шу тариқа одамлар кўнглида оқ тулпорлар юксакликка парвоз қилиш ўрнига тирикчилик учун қўшга қўшилади.

Фильм ижодкорлари болаларнинг жилға бўйидаги бир лаҳзали суҳбатига чуқур маъно юклашган:

— Мен бу жилға бўйига кўп келганман. Мана шу тоғларда оппоқ қордай, оппоқ ёлли тулпор бор, дейишади...

— Булар бари афсона...

— Мен афсоналарни жуда яхши кўраман.

— Сен айтган оқ тулпорни мен ҳам кўргим келяпти.

— Биласанми, оқ тулпорни фақат ҳақиқий севганларгина кўради...

— Ватаниннг гўзал рангларини ҳам севганларгина кўра олади.

— Тўғри-да, ишқсиз, муҳаббатсиз мақсад учун курашолмайди одам.

Табиатнинг гўзалликарини, мусаффолигини асраб қолишни, табиатга ёт, унинг улуғвор софлигини бузувчи «шовқинлар»ни яқинлаштирамасликни қишлоқ почталъони Эргаш ота ўзининг шахсий бурчи, муқаддас вазифаси деб билади. Тоғ этагидаги қишлоққа ҳали йигирманчи аср фан-техника революциясининг шиддатли бўрони етиб бормаган. Тоғларнинг сокинлиги, мусаффо ҳавоси илгарилари мангу гўзаллик деб тушуниларди. Энди, тоғ-

ларнинг сукунати ва мусиқасига ҳам бошқа ноталар қўшила бошлади. Қишлоқда биринчи моторли велосипед пайдо бўлди. Ҳасаннинг мопеди тариллаб, ёқимсиз бензин ҳиди билан бутун қишлоқнинг ҳавосини буза бошлади.

Кекса почтачининг бу воқеадан газабланиши табиий ҳол:

— Сеннинг мопедингни деб, қўшнимизнинг сирғир тўрт кундан бери сутдан қолди,— бақиради у Ҳасанга.— Яна сендақа биттаси топилса, бутун қишлоқ сутсиз қолади!

Ҳасан бунга парво қилмай:

— Мен сут ичмайман,— деб жавоб беради.

Ўзи сут ичмаган одам учун бутун қишлоқ одамларининг сутсиз қолиши аҳамиятсиз. Ўзи гўзалликни севмаган одам учун бутун қишлоқнинг гўзаллиги бузилиши аҳамиятсиз. Ўзи нурни севмаган одам учун бутун дунё қоронғиликда қолиши аҳамиятсиз. Фильм ана шундай худбин одамларга нисбатан ҳаққоний нафрат уйғотади томошабинда.

Буларнинг ҳаммаси фильмда ҳажвий, юмористик планда ҳал этилган. Асарда жуда кўп олижаноб туйғулар гоҳ табиий, юмористик манзараларда, гоҳ ҳаётдаги камчиликларни жиддий айбловчи оҳангларда кўрсатилади.

Мопедчи Ҳасан кекса почтачига йўл қоидаларни ҳақида гапирди. Эргаш ота эса яна жаҳли чиқди:

— Бу ерда-чи, ҳеч қандай қоида йўқ! Ҳа-ҳа!..

Аслида қишлоқда ҳам қонун-қоида бор.

Аммо бу ерда одамгарчилик — асосий қоида.

Эргаш ота шаҳарда қонун-қоидаларнинг кўплигидан ажабланади. Шунчалар қонун-қоида кўплиги билан одамларнинг юраги ҳали биз орзу қилганчалик мусаффо эмаслигидан кўз юмолмаймиз. Шаҳарга, Шукур ота хонадонига меҳмон бўлиб келган Қорақўз отга турли

одамларнинг турлича муносабатини кўрсатиш орқали фильм ижодкорлари жиддий маънавий проблемаларни ўртага ташлашади. Шулардан бири, қалбларнинг бойлиги ва қашшоқлиги муаммоси. Шукур отанинг олий маълумотли ўғли билан келини ҳар хил ташвишлардан қутилиш учун Қоракўз тулпорни гаражга қамаб қўйишга уринишади. Бу хунук манзарани кўриб қолган Шукур отанинг ғазаби чексиз:

— Жуда маданиятли, ақлли одамлар... *дилида эса ҳеч вақо йўқ (таъкид бизники).*

Атрофимизда шундай одамлар кўпайиб кетмаяптими, деб ташвишланамиз ва фильмнинг бу эпизодидан кутилган мақсад ҳам шу одамларнинг дили қашшоқлашиб бо-раётганига қарши олижаноб норозилик туйғуларини уй-ғотишдир.

Қоракўз тулпорнинг шаҳарга келиб қолиши баъзи одамларнинг маънавий хунуклигини очишдан ташқари, бошқа одамларнинг қалбида милтираб ётган гўзаллик чўғларини ёқиб, алангалантириб юборадими, бу жуда ажойиб ҳодисадир. Баланд балконида югуриб чиққан чол-кампирлар кўп йилларча илгариги гўзал ташвиш-ҳаяжонларини қайта бошдан кечиришади. Улар ёшликларини, олис йилларда қолиб кетган аллақандай муқаддас, ширин, ёрқин туйғуларини ширин бир армон билан қўмсашади. Шу саҳналардаги нурли, самимий юмор бизни жуда тўлқинлантиради.

Фильмнинг сўнги ҳам чуқур маъноли, рамзий суратларда ҳал этилган. Олисларда қолган болалигини, ёшлигини қўмсаб қишлоққа борган профессор Шукур ота жон-дилига яқин, болаликдаги орзуларининг сирдоши — эски тегирмоннинг бузилиб кетганлигини, унинг ўрнида болалар бoғчаси қад кўтарганлигини кўради. Оғир маъюслик туйғуларини копток ўйнаётган шўх болаларнинг шовқин-сурони босиб кетади. Шукур ота қўлидаги коптокни ҳаяжон, ташвиш ва умид билан болаларга уза-тади. Ҳа, ташвиш ва умид билан. Чунки, юракка яқин,

азиз сўқмоқлар, эски тегирмонлар энди йўқ, вақт шиддат билан ўтяпти, замона ўзгаряпти, эски одамлар ўрнига янги одамлар келяпти. Эски авлод эъозлаган, ардоқлаган гўзалликларни, Ватаннинг гўзал рангларини янги авлодлар чуқур тушуна олармикин? Қадрлармикин? Умид қиламизки, янги авлодлар буни тушуна олади, қадрлаёлади ва ана шу гўзалликлар учун кураша олади...

ЧАҚМОҚТОШ УЧҚУНЛАРИ

ПУШКИН, БАЙРОН ВА ҲАМИД ОЛИМЖОН

Чимён, 1936 йил. Йигирма етти ёшли Ҳамид Олимжон «Қояларда асрли дoston, Дараларда, оппоқ мангу қор, Чўққиларда оташ саратон, Ен бағирлар бинафша баҳор» бўлган Чимён тоғлари қучоғида дам олади. Табиат гўзалликларини нозик ҳис этгувчи шоирнинг бу ерда илҳоми жўшиб, кўпгина ажойиб шеърлар яратади.

1936 йил, умуман, шоир ижодининг олмос қирралари энг ярқираган, сайқал топиб, жилюланган йил бўлди. Шу йили Ҳамид Олимжон «Москва», «Кремль чироғи қаршисида», «Дўстимга», «Ҳар юракнинг бир баҳори бор», «Офелиянинг ўлими», «Жануб кечасида», «Хаёлинг-ла ўтади тунлар», «Чимён эсдаликлари», «Кеча. Саҳро. Уйқу ва шовқин», «Ҳолбуки тун...», «Хаёлимда бўлдинг узун кун...», «Ишим бордир ўша оҳуда», «Қора денгиз бўйида», «Соғинганда» каби машҳур лирик-романтик шеърларини ёзди.

Бугина эмас, ўша йили Ҳамид Олимжон устозлари Пушкин ва Байрондан энг яхши поэтик таржималарни эълон қилди.

Шу йили иттифоқимиз халқлари ва бутун прогрессив инсоният рус шеърятининг қуёши А. С. Пушкин вафотининг юз йиллигига ҳозирлик кўраётган эди. Ҳамид Олимжон ҳам бу вақтда кўпчилик истеъдодли шоирлар қатори Пушкиннинг айрим шеърларини, йирик асарларини таржима қила бошлади. «Буюк ўзбек халқи Пушкин асарлари орқали бадиий ижоднинг энг буюк наму-

налари, кишилик маданиятининг энг мухташам ҳайкаллари (бадий ёдгорликлари) билан танишади»,— деган эди Ҳамид Олимжон «Салом Пушкин!» мақоласида. Ўзбекистон ҳукуматининг жуда катта ғамхўрлиги билан 1936 йилда Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бобида жуда катта тарихий иш қилинди ва бу ишнинг натижасида буюк шоирнинг асарлари ўзбек халқининг мулкига айланди. «Бу кичкина иш эмас. Бу ўзбек халқининг маданий тарихида ҳеч қачон унутилмас тарихдир». Аввало Ҳамид Олимжоннинг ўзи бу ишга катта ҳисса қўшди. У Пушкиннинг 1829 йилда ёзилган ишқий мавзудаги машҳур шеърини илҳом, завқ-шавқ билан таржима қилди. Ўзбек тилида «Сизни севган эдим: қалбдаги олов, сўниб битмагандир ҳали, эҳтимол» деб бошланган бу шеър ўша вақтда жуда катта шуҳрат қозонди, у ҳозиргача ҳам кўпчилик давраларда ёд айтилиб, тилдан-тилга кўчиб юради. Чунки бу шеърда самовий ва дунёвий гўзалликка мафтун ошиқнинг покиза, юксак туйғулари жуда содда мисраларда, топиб айтилган. Аслида шеър севгилиси билан видолашаётган йигитнинг оташ муҳаббати бошқа дилдорга ҳам насиб этсин, деган поэтик ғоя билан хотималанади. Ҳамид Олимжон шеърдаги гўзал оҳангдорликни нозик ҳис этгани, сақлагани ҳолда, «Сизни севган эдим, содиқ, вафодор, Энди ҳақ айласин бошқага дилдор» деган сатрлар билан тугаллайди. Бадий таржимачилигимизнинг ўша вақтдаги даражасини ўйласак, ушбу шеър ўзбек таржимачилигининг ютуқларидан бўлди, дейиш мумкин.

К. Маркс Байронни «XIX аср Прометейи» деб атаган эди. Ҳамид Олимжон назаримизда буюк исёнкор, инглиз романтик шоири ижоди билан ҳам Пушкин орқали танишган. Чунки, ёшлик чоғлариданоқ ҳар қандай ва ҳар қаердаги золимларга қарши курашган, грек халқининг озодлик ҳаракатида фаол қатнашган лорд Байрон ҳаётлигидаёқ барча халқларнинг шоирларини илҳомлантирган эди. Ҳатто баъзилар Пушкинни рус Байрони деб

аташганди. Шунинг учун Ҳамид Олимжоннинг Пушкин шеърларини ўгириш билан бир вақтда Байрондан ҳам таржима қилиши бежиз эмасди. Ҳамид Олимжоннинг 1936 йилда Байрондан қилган таржимаси «Ўзбек Совет шеърляти» сериясида 1953 йилда нашр этилган «Шеърлар» тўпламида ҳам босилган. Уйғун, Зулфия, Рамз Бобожон таҳририда Холида Сулаймонова нашрга тайёрлаган бу тўпланда Сарвар Азимовнинг «Сўнгсиз хаёл...» номли шоирона ёзилган сўзбошиси бор. Сўзбоши автори Ҳамид Олимжоннинг шеърлари ва таржималари ҳақида яхши фикрлар айтган. Шу тўпландан жой олган Байроннинг «Видо» номли машҳур шеъри «Жудо бўлмас эдилар улар, бадкирдорлар жудо этдилар», деган сатрлар билан бошланади. Йигирма олти сатрдан сўнг «Кольрижнинг «Кристабель» поэмасидан» деган кичик сарлавҳа қўйилиб, «Алвидо ёр, агар шу бало, Қисматда бор бўлса — алвидо!» деб бошланадиган бошқа шеър келади. Уттизинчи йилларда машҳур инглиз романтик шоири Сэмюэль Тейлор Кольриж ўзбек адабиётига ҳали маълум эмасди. Афсуски, ҳозир ҳам унинг ниҳоятда гўзал, нафис, чуқур маъноли, фалсафий тимсолларга бой шеърляти ўзбек ўқувчиларига етарли маълум эмас. Ҳолбуки жаҳон поэзиясида оламнинг сирларини ва инсон руҳини нозик сеза олувчи шоир сифатида шуҳрат қозонган Кольриж ҳаётлигидаёқ тарихий романчилик отаси Вальтер Скотт, Байрон ва Пушкин ижодига жуда катта таъсир кўрсатган эди. Айниқса, Кольрижнинг онадан етим қолган, дунёда тенгини тополмаган гўзал ва мусаффо қиз Кристабель ҳақидаги кичик поэмасининг ҳар бир сатри ҳозиргача баҳс-мунозарага сабаб бўлади. Поэмада тасвирланишича, жангу жадаллардан зерикиб, узлатга чекинган кекса граф Леолайннинг ёлғиз қизи, нозик ниҳол, хаёлпараст леди Кристабель тушида севгилиси — рицарни кўради. Граф Леолайннинг ити эса ўн олти марта ҳуриб, хаёлида кафанга ўралган паривашни кўради. У ким экан? Леди Кристабелми, ёҳуд бошқа

бир гўзалми? Ойдин кечаси Кристабель ўрмонга бориб, ибодат қилмоқчи бўлганида нотаниш бир қизнинг оху фарёдини эшитади. Каттакон эман дарахтининг шохида бир париваш йиғлаб ўтиради. Кристабель ундан меҳрибонлик билан ҳол-аҳвол сўрайди. Қиз бошидан ўтганларини гапириб беради. Қиз париваш дугонасини уйига олиб кетади ва бирга ётади. Кейинчалик, бу париваш Кристабельнинг руҳини ўғирлашга келган Иблис эканлиги сезилади (Қольриж. Стихи. «Наука», серия «Литературные памятники», М., 1974) Шоир атайлаб тугалламай, чала қолдирган баллада руҳидаги бу кичик поэмадан Байрон, Шелли, Пушкин ва бошқа шоирлар ҳайратга тушган эдилар. Маълумки, Байрон «Видо» шеърига «Кристабель» дан катта бир парчани эпиграф қилиб олган эди. Байроннинг шеъри билан бирга Қольриждан парча ҳам 1832 йилда нозиктабъ рус шоири И. Козлов томонидан таржима қилиниб, «Сын отечества» журналида босилган эди. Шундан сўнг Қольрижнинг бошқа асарлари ҳам рус тилига таржима қилина бошланди. Ҳамид Олимжоннинг хизмати туфайли Қольрижнинг машҳур асаридан парча ўзбек шеърятига ҳам Байрон эпиграфи орқали кириб келди.

Ҳамид Олимжоннинг юқорида айтилган шеърлар тўпламида ноширлар ёки техник редакторлар янглишиб, «Кристабель»дан йигирма олти сатрли парчани эпиграф ўрнида келтирмай, Байрон ва Қольриж шеърларини алмаштириб юборишган.

Чунки «Қольрижнинг «Кристабель» поэмасидан деган кичик сарлавҳа остидаги шеър Қольрижники эмас, Байронникидир. Ҳамид Олимжон таржимасидаги «Видо» шеъри кейинчалик, 1974 йилда нашр этилган Байроннинг «Сайланма» асарларига ҳам киритилди. Бу нашр Рауф Парфи, Муҳаммад Али, Жуманиёз Жабборов таржималарида Байрон ижодини ўзбек ўқувчиларига кенгроқ таништирди.

Ҳамид Олимжон ўша вақтда, кейинчалик ҳам бу икки

шоир ижоди билан кенгроқ танишишга вақт тополмаган бўлса керак. Пушкин юбилейи тантаналари билан Ҳамид Олимжон яна буюк рус шоири асарларининг таржимасига шўнғиб кетди. У 1936 йилда Пушкиннинг «Кавказ асири» поэмасини, «Сув париси» трагедиясини она тилига таржима қилиб тугаллади. Бештов қоялари, шарқироқ булоқлар, сукунат қучоғида макон топган илҳом даҳоси... сургун йиллари «Кавказ асири»да урушда черкасларга асир тушган рус йигитининг тоғлар қучоғида, пок, беғубор одамлар орасида асирликда яшай бошлагани, бу ерда гўзал черкас қизининг оташин муҳаббатини топгани тасвирланади. Пушкиннинг автобиографик руҳдаги бу асарини таржима қилишда Ҳамид Олимжон ўзбек адабий тилининг бой ва гўзал имкониятларидан моҳирона фойдаланди. Поэмада тасвирланган нафосат қуршовидаги осуда ҳаёт манзаралари ўзбек тилида ҳам дилбар оҳанглар ва нафис бўёқларда берилади.

Маълумки, Пушкин ўзининг энг гўзал романтик руҳдаги асарларидан бири «Сув париси»ни тугалламаган, унга сарлавҳа ҳам топмаган ва ҳаётлигида нашр ҳам эттирмаган; ҳатто қаҳрамонларига исм ҳам қўймаган эди.

Байрон ва Кольриж асарлари руҳида ёзилган бу асарда тегирмончининг гўзал қизи мол-мулк, ижтимоий мавқеи жиҳатдан тенги бўлмаган князь йигитни севиб қолади. Асарнинг илк саҳналаридан англашилишича, князь йигит билан тегирмончининг соҳибжамол қизи узоқ вақт Днепр соҳилларида ойдин кечаларда сайр қилиб, севги бахтидан маст бўлишган. Асарнинг бошида тасвирланиши мумкин бўлган бу манзаралар саҳна ортида тасаввур қилинади. Одатда поэтик асарда, айниқса, романтик руҳдаги асарда ҳамма гапни очиқ айтмаслик, тугалланмаганлик, рамзий ишоралар бадий гўзаллик саналади. Балки Пушкин шунинг учун ҳам асарда воқеаларни охиригача етказиб тасвирламагандир. «Сув париси»да воқеа жуда тез ривожланади, князь йигит ота-

онасининг раъйига қараб, тегирмончининг гўзал қизини ташлаб, бошқага уйланади. Севгилисидан ажраган қиз йигит ҳадыя этган инжу марваридлардан нафратланиб, оҳу фарёд билан ўзини Днепр дарёсига ташлайди, у дунёдан ёш ва гуноҳсиз кетгани учун сув парисига айланади. Бу тасвирларда Пушкиннинг дўсти, улуғ поляк романтик шоири Адам Мицкевич ижодига хос фожейлик, гўзаллик ва улуғворлик оҳанглари сезилади. Ҳамид Олимжон «Сув париси»нинг ана шу бадий баркамол оҳангларини чуқур ҳис этган. Пушкиннинг бошқа трагик асарлари сингари «Сув париси» ҳам содда, халқчил вазнда ва қофиясиз ёзилган. Қофиясиз шеърлар эса минг йилларча бой бадий анъаналарга эга бўлган ўзбек поэзиясига хос эмас. Шунга қарамай Ҳамид Олимжон дадиллик билан, қофиясиз, аммо қатъий вазнли шеърни адабиётимизга олиб кирди. Фафур Ғулом ва Мақсуд Шайхзода ҳам Шекспир трагедиялари таржимасида қофиясиз шеърга мурожаат қилган эдилар. Ҳамид Олимжон ҳақиқий бадий таржима талабларидан келиб чиқиб, сўзларни эмас, балки ҳаёт манзараларини, қаҳрамонларнинг туйғуларини, асар оҳанглари, ритми, мусиқасини ўзбек тилида қайта гавдалантиради.

Ҳамид Олимжон табиат манзараларини ҳам, ижтимоий тенгсизлик туфайли фожеага учраган қизнинг руҳий изтиробларини ҳам жуда равшан қайта акс эттиради. Бадийатга путур етказилмасдан шоир услубини авайлаб сақлагани ҳолда бундай аниқ-равшанликка эришиш шеърини таржимачиликнинг анча камол топган ҳозирги пайтида ҳам жуда-жуда мушкул вазифадир.

Шоир рус халқ тўйларида айтиладиган шўх қўшиқларни ҳам қиёмига етказиб таржима қилган. А. С. Пушкин фақат сув париларининг қўшиғида равон қофияга мурожаат қилади. Ҳамид Олимжон ҳам буни эътибордан қочирмайди. Парилар қўшиғи учун чиройли қофиялар топади.

Асарда невара қиздан айрилган тегирмончи чол

жинни бўлиб қолади, у князь берган олтин жавоҳирларни дарёга ташлаб, пари қизига «топширади», ўзини дарёга отаётганда эса ўз назарида икки ёнидан қанот чиқиб, қузгунга айланиб қолади. Шоир чолининг ана шу фожей ҳолатларини кўрсатиш учун ўзбек тилида ҳам жуда содда ва маъноли иборалар топади.

«Пушкин асарларининг устида ишлаш натижасида ўзбек шоирлари жуда катта бир мактаб ўтган бўлдилар, — деб ёзган эди Ҳамид Олимжон «Салом Пушкин!» мақоласида. — Пушкиндан муваффақиятли таржима қилинган ҳар парча, ҳар бир сатр шоир ижодида муҳим бир босқич.. Пушкиндан бирор асарни яхшилаб таржима қилиш билан шоир ўз ижодида янги бир поғона ошади». Бу сўзларнинг нақадар ҳаққонийлигини ҳозир ҳар бир шоир яхши тушунади.

Мактабда ўқиган чоғларимизда ҳар биримиз Тарас Шевченконинг машҳур «Васият» шеърини адабий кечаларда ва давраларда ёд айтиб юрганмиз. Ҳамид Олимжон маҳорати туфайли шеър худди аввалдан ўзбек тилида ёзилгандай таассурот қолдиради.

Ҳамид Олимжон бадий проза таржимачилигига ҳам муносиб ҳисса қўшди. Унинг таржимасида Николай Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романини ҳозиргача ҳамма авлод вакиллари севиб ўқийди.

Ҳамид Олимжоннинг истеъдодли қалами туфайли ўзбек тилида жаранглаган бу ажойиб асарлар адабиётимизнинг олтин хазинасидан ўрин олди ва халқимизнинг маънавий бойлигига айланди.

«ҲАР БИР ГУЛ МЕН БИЛАН ГАПЛАШАДИ...»

Жаҳон Тинчлик Кенгашининг қарори билан 1975 йил Ханс Андерсен йили деб эълон этилган эди.

Паға-паға булутлар орасида бир гала ёввойи оққушлар Элизанинг кичкинтой укасини олиб қочишяпти... Булутлар остида эса қадимий гота услубида қурилган

уйларнинг серқирра гумбазлари ва томлари аранг кўзга ташланади. Ёввойи оққушлар қаёққа учиб бораркин? Ахир олам жуда кенг, бепоён-ку?! Ҳар биримиз мактаб партасида ўтирганда шу манзарани кўз олдимиздан кетказолмай, ташвиш ва ҳаяжон оғушида қолганмиз. Балки бу — инсонлар учун қайғуриш деб аталадиган буюк туйғу билан илк учрашувимиз бўлгандир? Қаламуш ва қурбақалар орасида қолган, гуллар япроғида яшовчи нозик-ниҳол Дюймчахон ҳам, олисдан ойна ортидаги ёниқ печкани яхши кўриб қолиб, уни бир қучоқлашни орзу қилган Қор одам ҳам, Хитой императорининг боғидаги булбул ҳам, нўхат устидаги малика ҳам — барчаси, Алпомиш ва Гўрўғли дostonлари билан бирга болалигимизнинг энг азиз йўлдошлари эдилар.

Ёшимиз улғая бошлагач, Андерсен эртаклари бизни гўзал туйғулар ва ғаройиб билимлар билан бойитган олис, сеҳрли днёрга, гўзал тушга, ширин армонга айланиб, руҳимизни ҳамиша ёритиб туради.

Бу эртакларни эслашнинг ўзи бир байрам бўлиб, бизни самимий, тиниқ, беғубор болалигимизга яқинлаштиради.

Болалигида шоиртабиат, танти, мард бўлган баъзи одамлар ёши улғайиши билан қуруқлаша бошлайдилар, улар гулларнинг елда чайқалишидан, япроқларнинг шовуллашидан лаззат ололмай қоладилар, улар мўъжизага, эзгуликка ишопмай қўядилар, уларни даҳшатли беғамлик, бепарволик кишанлари чулғаб олади, руҳий, маънавий булоқлари қуриб, атрофида фақат қўпол моддийликни — элементлар фойда стказувчи буюмларнинггина кўрадилар.

Андерсен эртаклари билан ошно одамлар эса бир умр ана шундай «қуруқлик» касалига учрамайдилар, чунки эртаklar қалбимиз кўзини очиб, гўзаллик олами-ни кашф этишимизга асосий замин ҳозирлаган. Лев Толстой деҳқон болалари учун «Алифбе» тузганда аввало Андерсен эртаklarига мурожаат этгани бежиз эмас.

Бу эртақларнинг чуқур фалсафаси уни мафтун этган, ҳайратга солган. У «Қиролнинг янги либоси»ни рус тилига икки марта таржима қилиб, ўқиш китобларига киритган.

«Қиролнинг янги либоси». Бу қувноқ эртақни болалигимизда ҳам ҳайратланиб ўқирдик. Муғамбир тўқувчилар қирол ва унинг аъёнларини лақиллатиб, йўқ нарсани бор деб тушунтиришади. Улғайганимизда бу эртақнинг фалсафаси биз ўйлаганимиздан ҳам чуқур эканлигини сезиб, ҳайратимиз ортади. Аъёнлар ўзлари ҳеч нарсани кўрмаса ҳам, бошқалар олдида аҳмоқ бўлиб кўринишдан қўрқиб, қиролнинг йўқ либосини, яъни йўқ фазилатларини ҳам гўзал, ажойиб деб, кўкка кўтариб, мақташади. Урта аср фаблиоларидан илҳомланиб ёзилган бу эртақ ҳозирги кунда ҳам бутун дунёда аҳамиятини йўқотмаган. Ҳанузгача баъзи одамлар бошлиқларининг йўқ фазилатларини мақташ билан умрларини ўтказадилар. Уйдирмачилар эса ёлғон тўқиб (бу ибора ўзбек тилида янада кучли жаранглайди), ўзларини муҳим иш билан банд қилиб кўрсатадилар. Андерсеннинг «Чақмоқтош» эртағи «Минг бир кеча» эртақлари таъсирида ёзилган бўлиши мумкин. Чунки жодугар кампир ер остидаги сеҳрли уйда яширинган олтинларни солдатга ҳада этиб, ўзи учун чақмоқтошни сўраб олиши Аловуддиннинг шамчироғи воқеасига жуда-жуда ўхшаб кетади. Шамчироқнинг эгасига ҳайбатли жин, чақмоқтош эгасига эса кўзлари чинни косадай, тегирмонтошидай ва гумбаздай келадиган учта ит хизмат қилади.

Тўғри, кўпчилик халқларнинг эртақларида чумоли, тулпор, от ёки девлар, тутатқи, соч толаси каби сеҳрли буюмлар орқали қаҳрамонларнинг тилагини ижро этишади. «Чақмоқтош» бу эртақлардан маъюс юмори билан ажралиб туради. Унинг деярли ҳар сатрида Андерсеннинг даҳоларча бегубор, софдил, адолатли кулгиси эшитилиб туради. Камбағал солдат ер остидаги сеҳрли уйдан аввал чақаларни ҳамёнига тўлдириши, сўнг кумуш

тангаларни кўрганда чақаларни тўкиб ташлаши, олтин тангаларни кўрганда эса кумушлардан ҳам воз кечиши қувноқ кулги уйғотади. Чунки бу ерда биз солдатни очкўз сифатида кўрмаймиз. Ҳамиша камбағал яшаган, унвонни оддий аскарликдан сира ошмаган шўх, ҳазилкаш йигитни кўрамиз. Бойиб кетган солдат олтинларини ўнгу сўлга/сочади, яхши кўрган либосларини кийиб, дўстларини меҳмон қилишдан бўшамайди. Солдат подшонинг қизини яхши кўриши, унга (ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмасдан ҳам) уйланишни ўйлаши, ҳатто ухлаётган гўзал маликани ўпиб олиши, пулларни тугаб, яна камбағаллашгач, аслзодалар яшайдиган ҳашаматли меҳмонхонадан фақирона кулбага кўчиб ўтиши, подшо хизматкорларини алдаб, кўпгина эшикларга бўр билан бут суратини чизиши, қамоқхонада ўлимни кутиб ўтирганида томошабин болакайнинг қоқилиб тушиб, солдат яқинига йиқилиши каби воқеаларнинг ҳаммаси, ҳам маъюс, ҳам кулгили. Аскар йигит ўзининг яратувчиси Ханс Андерсен каби шу қадар оптимист — неқбинки, ҳамиша иши ўнгидан келишига ишонади, ҳатто бугун дорга осиласан дейишганида ҳам сира гангиб қолмайди. Зеро, Ханс Андерсеннинг ўзи ҳам ҳаётда жуда кўп машаққат чеккан, бир дунё орзулар билан яшаган, энг муҳими, ана шу орзулари амалга ошувига ўзи ҳамиша ишонган. «Андерсеннинг машаққатли йўлида далда бўлган нарса фақат унинг санъатга хизмат қилишга қизғин интилиши эди, — деб ёзади Виктор Важдаев эртақчи ҳақида «Уни бутун дунё яхши кўради» деган мақоласида.

Камбағаллар орасидан чиққан ўсмир Ханс Копенгагенда оч-яланғоч яшайди, аммо тинмай ўқийди. Италиян Сибони қўлида хонандаликни, руҳоний Пенициан қўлида лотин тилини ўрганади. Актёр бўлишга интилиб, пьесалар ёзади. У одамлар билан яқинлашиш учун талпинади. Бой ва мансабдор тўнка одамлар уни масхаралашади, аммо у тараққийпарвар одамлар орасида ҳурмат топади. Бастакор Вейзе билан, Шекспирнинг даниялик тар-

жимони — адмираль Вульф билан, атоқли физик Эрстед билан, дониё халқ эртақларини тўпловчи Тилэ билан, ниҳоят, бўлғуси ҳимоятпашоҳи — меценати, Копенгаген қиролик театрининг директори Коллин билан танишади. Унинг ёрдамида Ханс гимназияга ўқишга кирази ва стипендия олиб туради. Коллин бўлғуси ёзувчининг истеъдодини эътироф этиб, хусусий дарс олиш учун, кейинроқ дорилфунунга кириш учун шароит яратиб беради.

Машаққатли ҳаёт мактаби Хансинг юрагини тошга айлантиролмади. У тинимсиз ишлаб, лиризмга, юморга бой шеърй ва прозаик асарлар ёзади. Дарвоқе, Андерсеннинг «Олтин бола» эртагини ўқиганимизда унинг болалиги ва ўсмирлиги ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. «Ноғорачининг олтинсоч ўғли Петер анча тетик, қувноқ бола экан. Ҳаммадан ҳам овози гўзал экан. У ашула айтишни қойиллатаркан, куйлаши ўрмон қушларининг сайрашига ўхшаб кетаркан... Бола шўх, тўғри сўз, хушчақчақ эди, ўзидан катта одамлар «қувноқ табиатли сафар сувдонн» дейишарди... Қўпинча у тунларни ҳам ташқарида ўтказишга тўғри келарди, шундай пайтларда ёмғирда ҳўл бўлса ҳам, лекин хурсандчиликни тарк этмасди...

Унинг кўксида адо бўлмас товушлар манбаи — олтин хазина бор эди. Ана шу товушлар гўё бир бутун жисму жондан қуйилгандай гижжак торларидан таралар эди, ана шу торларнинг куйнга ёз тушларининг эльфлари — парилари рақсга тушгандай бўларди. Шунинг учун ҳам тингловчилар унга мафтун бўлишарди, шунинг учун мамлакат ташқарисида ҳам доврўг таратди. У қалбларда ўт-олов ёндираб, завқ-шавқ ёнғинини пайдо қилар эди».¹

«Олтин бола» аслида Андерсен эртақлари ичида бадий бўёқлари билан унчалик ярақлаб турмайди. Аммо бу эртақни ўқиганимизда ёзувчи катталар учун ўз бола-

¹ Сотволди Йўлдошев таржимаси.

лиги ҳақида ҳикоя қилаётгандай бўлиб туюлади ва у шуниси билан қимматли. Бола кўнглидаги олтин хазина нималардан иборатлигини билиш учун адибнинг эртақларини ўқиб, мағзини чақиш керак бўлади.

Еш ёзувчи ҳаётни чуқурроқ ўрганиш учун Германия, Швеция, Франция, Англия ва Африка бўйлаб сафар қилади. Чет эл сафарларида кўрган-кечирганлари унинг кўплаб асарларига («Импровизатор» романига, эртақларига) бой озуқа беради. Андерсеннинг Шуман, Россини, Вагнер, Лист каби улуғ бастакорлар билан, Дюма, Бальзак, Гюго, Гейне, Диккенс каби буюк ёзувчилар билан дўстлашуви унинг руҳий, маънавий бойлигига яна бойлик қўшади. Унинг эртақларида фалсафий теранлик янада кучаяди, чуқурлашади. Бу ҳодиса яхши муҳит, яхши давранинг ёзувчи шахсининг юксалиши учун нақадар бебаҳо аҳамияти борлигини яна бир карра исботлайди. Уз замонасининг энг тараққийпарвар, илғор кишилари даврасида яшовчи санъаткорнинг савияси жуда баланд бўлиши табиий. Ва аксинча, саводсиз, қуруқ, хом одамлар давраси ақлни чеклайди. Чунки Андерсеннинг ўзи ёзганидай, мошлар ўзлари кўк, қобиғи ҳам кўк бўлгани учун бутун дунёни кўк деб ўйлашади. Чаласавод ва қиёфасиз одамлар орасида яшовчи санъаткор ҳам ҳаётнинг чексиз рангларини кўролмай, бутун дунёни фақат бир хил — кўк ёки қизил рангда деб билади. Ҳаётнинг ҳамма қатламларини ўрганиш эса ёзувчи ижоди учун битмас-туганмас хазинадир.

Андерсен бутун дунёдаги болаларнинг руҳий оламини яхши билувчи ва уларни севгувчи буюк санъаткор эди. «Ҳар бир кишининг болалигида бутун умрини мунаввар қилиб турадиган ўзига хос хурсандчиликлари бўлади,— деб ёзади адиб «Барҳанларда» деган ҳикоясида.— Денгиз соҳилида яйраб-яшнаб ўйнаш мумкин: денгиз қирғоқларида рангдор, қимматбаҳо тошларга ўхшайдиган хилма-хил ўйинчоқлар тўлиб ётипти. Бу ерда марвариддай қип-қизил, каҳрабодай сап-сарик, қуш тухумидай

оппоқ, сипсиллик, денгиз жило берган турли майда тошларни учратиш мумкин» (Сотволди Йўлдошев таржимаси). Бу жуда равшан, ҳаётий тасвир. Шу сатрларни ўқиганимда бенхтиёр узоқ йили Адриатика денгизи соҳилида бир ҳафта яшаганимизни, ҳар куни денгиз бўйида турли шаклдаги чиройли майда тошларнинг чексиз рангларига маҳлиё бўлиб, уларни саралаб терганимизни эсладим. Ҳолбуки, биз энди бола эмас эдик. Аммо сершовқин, ҳар соатда ҳавога қараб ранги ўзгариб турувчи денгизни, минглаб тошлар ва чиганоқларни кўрганимизда гўё беғубор болалигимизга қайтгандай бахтиёр ҳис этардик ўзимизни. Олис юртлардан олиб келган ана шу ранг-баранг тошларни ҳозир ҳам асраб қўйибман. Уларнинг ҳар бири менга қадимги Юнонистон, Миср ва Рим тарихининг гувоҳи бўлган олис денгиз шовқинларини, анвойи рангларини эслатарди.

«Унинг қўли гул эди,— дейди Андерсен юқоридаги ҳикоясида.— Тошлар ва чиганоқлардан кемалар ва деворга илиб қўядиган тасвирлар ясарди. Тутинган онасининг айтишича, у ўзининг фикрларини бир парча ёғочга ўйиб ифода қилишга ҳам қодир экан. Унинг овози ҳам бирам ёқимли эканки, гапирган гаплари ҳам ашулага ўхшаркан. Ҳа, унинг қалбида жуда кўп торлар тортилган, бордию унинг тақдири бошқача бўлганида — хилват балиқчилар қишлоғига тушиб қолмаганида эди, унинг қалб торлари бутун жаҳонни мусиқий товушларга тўлдирган бўлур эди». Бу сатрларда ёзувчининг ўз болалиги, маънавий бойлиги, аynи вақтда бутун дунёдаги энг маъсум, софдил, эзгу ниятли орзу-хаёллар оғушида яшовчи камтарин инсонларнинг қиёфаси чизилган.

Андерсен адабиётшунос Х. Брикс нашр эттирган автобиографиясида ўзи ҳақида бундай деб ёзади: «Йилнинг барча фасллари мен учун байрам кунларидай эди ва шунинг учун болалигим — байрамлар шодасидай эсимда қолган... Уша вақтларда табиатга шу қадар яқин эдимки, кейин сира ўзимни шундай бахтиёр ҳис этмаган-

ман. Мен хаёлотга — фантазияга бой эдим, тасаввуримда ҳар бир гул, ҳар бир қуш мен билан гаплашаётгандай эди, бенхтиёр шоир бўлиб кетган эдим».

Оламда шундай шоиртабиат, гўзал қалбли болаларнинг борлиги қандай яхши! Ахир олам гўзаллиги шулар билан эмасми? Жаҳон адабиётида болалар оламини чуқур билган санъаткорлар орасида Андерсенга фақат Чарльз Диккенс тенглашуви мумкин. Стефан Цвейгнинг эътироф этишича, «агар Диккенс туғулмаганда бутун олам қуруқлашиб, қашшоқлашиб қолган бўлур эди». Менимча, жаҳон учун Андерсеннинг қадри бундан ҳам зиёда. Чарльз Диккенс шунинг учун ҳам Андерсени жуда севар, уни «поэтик даҳо» деб ардоқлар, олқар эди. Андерсен дунё болаларини халқнинг гўзал афсоналари билан таништириб қолмай, балки ўзи кашф этган ранг-баранг ва чексиз олам билан ҳам ошно қилди. Айни вақтда Андерсен жаҳон адабиётида Шарль Перро, Теодор Гофман, ака-ука Вилгельм ва Якоб Гриммлар қатори адабий эртаклар оламини ривожлантиришга буюк ҳисса қўшди. Тўғри, Андерсен халқ ижоди булоқларидан тўйиб-тўйиб сипқарди. Айни вақтда адиб ана шу булоқларга жуда кўркам, ранг-баранг жилғалар ва ирмоқлар қўшди.

Европа адабиётида, айниқса Скандинавия мамлакатлари адабиётида ёзувчилар яратувчи адабий эртаклар гоёт тараққий этган. Европа Ж. Санд, З. Топелиус, Т. Гофман, Ш. Перро, С. Легерлэф, А. Линдгрэн каби эртакчилари билан фахрланади. Шарқ халқлари классик адабиётининг Фирдавсий, Навоий, Фузулий ва бошқа даҳо санъаткорлари ҳам кўп эртак ва афсоналар ижод этишган. Ўзбек совет адабиётида Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ» («Паризод ва Бунёд»), «Ойгул билан Бахтиёр» каби гўзал эртак-дostonлари борлиги бизни қувонтиради.

Гоёт бой ва гўзал халқ ижоди дурдоналаримиз бор. Аммо кейинги йигирма беш йил давомида адабиётимиз

да айрим эртақчиларимизни (Турғунбой Ғойипов, Шукур Саъдулла) назарга олмаганда, бу соҳада жаҳон миқёсига татигулик адабий (автори кўрсатилган) дурдона эртақлар ижод қилинмаганлиги афсусланарлидир. Бу ҳол ҳали ўзбек ижодкорларининг вазифалари жуда кўплигини кўрсатиб турибди.

Ханс Андерсеннинг муборак таваллуди шарофати билан талантили адибларимизни нафосатга, ижтимоий-фалсафий мазмунга бой ажойиб эртақлар яратишга даъват қилайлик. Шу йили буюк эртақчи ватани — Дониёда катта тантаналар йили бўлди. Адиб туғилган Оденс шаҳрида биринчи Халқаро мультфильмлар фестивали бўлиб ўтди. Фестивалда йигирмадан зиёд давлат, жумладан СССР ва бошқа социалистик мамлакатларнинг санъаткорлари қатнашди. Фильмларнинг жуда кўпчилиги Андерсен эртақлари асосида ишланган эди. Ўзбекистонда, Тошкент, Самарқанд, Андижонда ҳам намойиш этилган, япон мультпликатор санъаткорлари яратган «Сув қизи» эртақ-фильми нозиктаъб болаларни ва катталарни ҳаяжонга солганлиги эсимизда.

Танқидчи Важдаев айтганидай бутун дунё одамлари уни яхши билишадди. Бугина эмас. Бутун дунё уни яхши кўради. Нима учун дейсизми? Унинг эртақлари боланинг қалбига кириб ёки катта ёшдаги одамнинг онгини тўлқинлантириб, бахтиёр этган дақиқалар учун. У одамларга гўзаллик олами дарвозасини очгани учун. У айтган ҳақиқат учун.

Ўзбекистон болаларининг ҳам бир неча авлоди Андерсен эртақлари руҳида тарбия топиб, нафосатни ҳис этишни ва қадрлашни ўрганди. Шу сатрлар авторининг ҳам болалигида илк топган хазиналаридан бири 1947 йилда чиройли яшил муқовада, суратларга бой, катта ҳарфлар билан босилган Андерсен эртақлари эди. Бу ажойиб эртақларни Шукур Саъдулла, Асқад Мухтор ва Самий Абдуқаҳҳор таржима қилган эдилар. Негадир китобнинг кейинги нашрларида ўша ажойиб эртақлар-

дан кўпчилиги кирмай қолган. Уша вақтдаги болалар улғайиб, оила қуриб, янги авлод болалари етишиб чиққанда биринчи китобни топиш жуда қийинлашиб қолган эди. Андерсен эртақларига кейинги авлоднинг катта эҳтиёжини сезган талантли ношир ва таржимон Сотволди Йўлдошев буюк эртақчининг ўрта ва катта ёшдаги ўқувчилар учун «Келин ва куёв» номли тўпламини чоп эттирди. Икки йилдан сўнг эса яна Сотволди Йўлдошев таржимасида «Олтин бола» тўплами босилди. Халқаро Андерсен йилида (1975) Фафур Фулом номли Адабиёт ва Санъат нашриётида яна Сотволди Йўлдошев таржимасида «Жулдурвоқи қирол тахтида» номли эртақлар тўплами нашр этилди. Бу ерда Андерсен эртақлари таржимонларининг маҳорати ва камчиликлари ҳақида гапириб ўтиришга фурсат йўқ. Аммо шуниси аниқки, Сотволди Йўлдошев ёш авлодга нафосат, адолат, мўъжизалар оламини ҳадя этишга аҳд қилар экан, дониёлик буюк эртақчи ижодини танлаб олганлиги таҳсинга лойиқ. Бундай поэтик даҳо асарларини таржима қилиш, ёш авлоднинг маънавий оламини бойитиш бахти ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

Ҳақиқатан, уни бутун дунё болалари яхши кўради. Болалар эса — дунёнинг келажагидир.

ЕЛЛАР ҚАЕҚҚА ЭСАДИ?..

(И. С. Тургеневнинг «Баҳор еллари» романи)

Одатда Лев Толстой ижодини рус революциясининг кўзгуси деб баҳолайдилар. Буюк рус адибининг реалистик санъатига берилган бу юксак баҳо ҳаммамизга маълум. Аммо рус революциясининг бадий кўзгусини яратган атоқли санъаткорлардан яна бири И. С. Тургенев эканлигини кўпинча эсдан чиқарамиз. Россия ҳаётида, халқнинг кенг табақалари кайфиятида юз бераётган ўз-

гаришларни И. Тургенев, Глеб Успенский, Н. Чернишевский гоят ҳаққоний акс эттирдилар. Пролетариат доҳийси В. И. Ленин ўз таълимотини яратишда мана шу адибларнинг ҳам ҳаётини кузатишларига асосланди. Айниқса, И. С. Тургеневнинг «Янгилик шамоллари», «Новь» романидаги фикрлар билан доҳий В. И. Лениннинг на-родниклик ҳаракати ҳақидаги фикрлари ўртасида жуда кўп яқинлик борлиги ҳайратланарлидир. Романтик туй-ғулар куйчиси, энг нозик лирик характерлар ижодкори И. С. Тургеневнинг «Янги шамоллар» романида ўта сиёсий проблемаларни кўтариб чиқиши ёзувчининг инсон-лик — гражданлик жасорати эди. Анатолий Франс «Энг нодир жасорат — тафаккур жасоратидир» деганди. «Рудин», «Дворянлар уяси», «Оталар ва болалар», «Дуд», айниқса «Арафа» каби сиёсий руҳдаги асарларда И. С. Тургенев лирик ёзувчи сифатида эмас, балки ўз ва-тани, халқининг келажакда қайси йўлдан, қай манзилга боришини билишга, башорат қилишга интилган буюк мутафаккир қиёфасида гавдаланади. Унинг «Арафа», «Оталар ва болалар» романлари, насрдаги назмлари ал-лақачон ўзбек халқининг ҳам маънавий мулкига айлан-ган. Мана энди «Новь» ҳам ўзбекча жаранглай бошлади.

Тургенев Россиянинг ижтимоий тараққиётига, рус халқининг ҳаётидаги кескин ва муҳим ўзгаришларга бефарқ қараб туролмасди, албатта. Халқчилик ҳаракати-нинг моҳияти нимада? Ҳар қандай революция ватан-ни, халқни тараққиётга бошлай оладими? Халқ ҳаётини шу қадар алғов-далғов қилиб юборишга қодир бу ҳара-катда қандай одамлар қатнашяпти? Улар ватанга фидо-корми ёки шунчаки шуҳратпараст, авантюрист одамлар-ми? Улар жуда оғир кураш машаққатларига бардош бера оладиларми — йўқми? Ва ҳаммадан муҳими — уларнинг курашидан мақсад нима — улар халққа нима беради? Табиийки, ёзувчини шу каби саволлар қийнар эди. Буларга жавоб топиш учун эса мураккаб ижтимоий ҳодисаларни бўяб-бежамай, холис туриб, борлиғича кўр-

сатиш лозим эди. Тургенев шундай қилади ҳам. У, халқ иши учун курашга отланган кишиларни яшасин деб мадҳ этмайди, уларнинг ҳаракати сабабларини жиддий тадқиқ этади ва ҳақиқатни аниқлашга интилади. Шу жиҳатлари билан ҳам асар ўзбек адабиётига самарали таъсир кўрсатиши, реализмдан сабоқ бериши табиийдир.

Шуниси ҳайратланарлики, Тургенев мана шу муҳим ижтимоий проблемалар ҳақидаги роман — ўйларини эълон қилган йиллари (1876—78) халқчилик ҳаракати авж олган ва унинг оқибати нима билан тугаши ҳали номаълум эди. Ана шу пайтдаёқ Тургенев халқчиларнинг мақсади — программаси ҳали жуда чалкаш эканлигини сезган ва улар халқдан узоқлиги туфайли мағлубиятга учрашларини доҳиёна башорат қилган эди. Чунки халқ ўзининг юпун эса-да, осойишта ҳаётини кескин ўзгартиришни, неча асрлардан бери давом этиб келаётган тартиблар бузилишини истамасди. Чет эл босқинчиларининг зулми кучайган вақтда сира иккиланмай, ватан озодлиги учун жангга отлана оладиган халқ ўзининг миллий амалдорларига қарши курашишни ҳали истамасди. Чунки, улар янги жамиятнинг бахт ёки кулфат келтиришини билишмайди. Худди шу сабаблар туфайли ҳам халқчиларнинг ҳаракати мағлубиятга учрашини Тургенев каби даҳо ёзувчилар олдиндан башорат қилдилар.

Роман ёзилганидан сўнг йигирма йилча вақт ўтгач, йигирма тўрт ёшли революционер В. Ульянов халқчилик ҳаракатининг ақлга мувофиқ эмаслигини исботлаб, ўзининг машҳур «Халқ дўстлари кимлар ва улар социал-демократларга қарши қандай курашдилар» номли асарини эълон қилди. Маълумки, Н. Г. Чернишевский ҳам «Адрессиз мактублар» асарларида ўз қаҳрамони Волгин тилидан халқчилар ҳаракатига салбий муносабат билдирган эди: «Деҳқонларни озод қилмоқ керак, дейдилар. Бундай иш учун куч борми? Куч ҳали йўқ. Куч етмаган ишга уринишнинг ҳожати йўқ. Қўлингдан келмайдиган ишга ёпишганингда қандай натижа чиқиши мумкин? Иш

бузилади, жирканч бир фалокат келиб чиқади». В. И. Ленин халқчиларни танқид қилар экан, Тургенев асарларида кўрсатилган ҳаётий кузатишларга ва Н. Г. Чернишевскийнинг худди шу фикрларига асосланади. Ленин халқчилик ҳаракатининг хатоларидан сабоқ бўларли муҳим хулоса чиқарди: «Инсонларни бахтиёр қилмоқ йўлини изловчиларнинг биринчи вазифаси шуки, улар ўз мияларини ўзлари айнитмасдан, ҳақиқатда бор нарсаларни очиқдан-очиқ ва дадил эътироф қилмоқлари керак». Ҳар қандай хом, етилмаган ҳаракатларнинг қаҳрамонлари бу сабоқни унутмаслиги керак.

Табийки, мана шундай улкан ижтимоий аҳамиятга молик бу асарнинг ўзбек тилида нашр этилиши маданий ҳаётимизда муҳим воқеадир. Нашриётларимиз шу сингари классик асарлар таржимасига катта эътибор бераётганлиги албатта, ҳаммамизни қувонтиради.

Тажрибали муҳаррир ва таржимон Лола Тожиева «Новъ» романининг номини ўзбекчада бир оз лириклаштириб, «Баҳор еллари» деб олибди. Бунинг сабабини таржимон ўзи бундай изоҳлайди: «Илк баҳор еллари ҳали изғиринли, этни жунжиктирадиган бўлса ҳам, барибир, у киши қалбига ҳузур бағишлайди, эртанги куннинг илиқ, мусаффо, қуёшли бўлишига умид уйғотади. Биз И. С. Тургеневнинг «Новъ» романини унинг ички мазмунидан келиб чиқиб, «Баҳор еллари» деб номладик. Негаки рус ижтимоий ҳаётининг ажойиб солномачиси И. С. Тургенев «Новъ» романида народникларнинг революцион фаолиятини ва уларнинг фожиасини акс эттиради». Лола Тожиеванинг қуйидаги фикрлари ҳам унинг роман руҳини англаганлигини кўрсатади: «Народниклар «халқ орасига» киришга ҳаракат қиладилар. Аммо «халқ орасига кириб нима иш қилишлари кераклигини аниқ тасаввур этолмайдилар...»

Улар халқ билан умумий тил топш, онгига таъсир қилиш учун ҳаракат бошлашар экан, ўзлари кутилмаган

ҳолда оғир, бемаъни аҳволга тушиб қолишади. Ниятларини мужиклар тушунишмайди.

Народниклар бошлаган революцион ҳаракат, гарчи муваффақиятсизликка учраган бўлса ҳам, аслида ижтимоий тенгсизликка қарши ҳақиқий курашнинг бошланиб кетишига туртки бўлган эди. Таржимон асар устида ишлашни бошлар экан, аввало, Тургенев ва халқчилар мавзуини, романнинг яратилиш тарихини ўрганади. У Тургенев асарларининг тўртинчи жилдига асосланиб иш кўради. «Дым» ва «Новь» романлари босилган бу жилд охирида адабиётшунос А. Батконинг иккала асар яратилиши тархига оид, қизиқарли маълумотларга бой мақола ва изоҳлари берилган. Лола Тожиева ушбу мақола ва изоҳларни синчиклаб ўрганади. «Новь» романи қаҳрамонларининг ижтимоий қиёфасига доир муҳим маълумотлар остига чизиб қўяди ва уларнинг мазмунини чақишга интилади.

Аслида, Тургенев бу ижтимоий ҳодисани ғоят чуқур ўрганиб, ҳатто ҳеч ким сезмаган нозик нуқталаригача кузатган эди. Шу жиҳатдан қарасак, «Новь» романига ёзувчи қуйидаги эпиграфни қўйганлиги диққатга сазовордир. Ушбу эпиграф ўзбек тилида ҳам жуда аниқ ва равшан жаранглайди: «Қўриқ ерни юзагина тирмалаб кетадиган омов билан эмас, чуқур ағдарадиган плуг билан очмоқ керак». Лола Тожиева ушбу эпиграфга қуйидагича изоҳ беради: «Тургенев ушбу эпиграфнинг маъносини шарҳлаб, «Бу ерда плуг сўзи революцияни эмас, маърифатни англатади» деб ёзади». Мазкур фикрга қўшилганимиз ҳолда, айтиш мумкинки, Тургенев эпиграф остига «Бир заминдор агрономнинг хотира дафтаридан» деб қўйса ҳам, аслида «Новь» сўзини қўриқ ер маъносидан ташқари, ижтимоий ҳаётдаги янгилик маъносида ҳам ишлатгани табиий. Назаримизда ёзувчи шу гапи билан, янги ижтимоий ҳодисани чуқур ўрганиб, сўнг шу ҳақда асар ёзгаётганини англатмоқчи бўлгандир. Бошқача айтганда, Тургенев ўз романини ҳам воқеликдаги

қўриқларни — янги проблемаларни чуқур ағдариб текширадиган плугга ўхшатган. Демак, таржимон изоҳини янада тўлдириш мумкин эди. Бу гапларнинг ҳаммасидан яхши хабардор бўлиш таржима сифатига бевосита таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Худди шунинг учун ҳам таржимон ушбу муҳим ғоявий жанрлар ҳақидаги асар устида ишлашда ўзини бегона жойга адашиб кириб қолган одамдай ҳис қилмайди. У, аксинча романнинг ўзбекча нусхасида аслида кўрсатилган ғоявий баҳслар ва қаҳрамонларнинг маънавий қиёфаларини аниқ қайта тиклайди.

Таржимонни шу жиҳатдан ҳам табриклаш мумкинки, у саргузашт ёки ишқ-муҳаббат ҳақидаги ўткир сюжетли, юрак ўйнатадиган, вақтни кўнгилли ўтказиш учун ўқиладиган асарни эмас, балки жамият, халқ ҳаётининг мураккаб проблемаларини ўйлайдиган жиддий, етук китобхонлар учун ёзилган асарни таржима қилишга тунинган. Ҳатто, романнинг илк боблари ўқувчини зерктириши мумкин бўлган тафсилотлар билан тўлиб-тошган. Чунки, асарнинг бош қаҳрамонлари Нежданов, Остродумов, Паклин, Машурина каби инқилобчилар романтик кайфиятдаги позиктаъб одамлар эмас, балки оғир, мушкул, даҳшатли ишга онгли равишда қўл урган жиддий реалист кишилардир. Тургеневнинг тасвирлашчи, инқилобий ишга қўл урган кишиларнинг кўпчилиги ҳаётда шахсий бахтини топмаган, омади юришмаган, етарли билим олган, бироқ яхши тарбия кўрмаган шахслардир. Ёзувчи бош қаҳрамоннинг, ҳатто фамилияси Нежданов — кутилмаган одам эканлигини, қонунсиз никоҳдан туғилганлигини, мавжуд ҳаётдан норозилигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Инқилобчи аёл Машурина эса ўртаҳол дворян хонадонидан бўлса ҳам хунуклиги, қўполлиги туфайли вақтида турмушга чиқолмай қари қиз бўлиб қолган. Яна бир қаҳрамон — Паклин ҳам шу тонфадан. «У ўзининг пакана, кўримсиз бўй-бастига сира-сира кўниколмасди. Аёлларни жуда яхши кўрганидан бу унга айниқса алам қилар эди... Миттилиги,

паст табақадан чиққани жамиятда ўз ўрнини тополмаганидан ҳам баттар ўртарди уни». Халқчиларнинг портрети тасвирида ҳам уларнинг ғариблиги, мавжуд воқеликда бахтиёр эмаслиги сезилиб турарди. Лола Тожиева тасвирдаги бу оҳанглари ўзбек тилида ҳам яхши акс эттиради. Ёзувчи халқчиларнинг шахсий ҳаётида ҳам ёруғлик кўрмаганликларини тасвирлайди. Шулардан бири Фекла Машурина «ўрта ҳол дворян хонадонини ташлаб, ёнида бор-йўғи олти сўлкавой билан Петербурга келганди: туғруқхонага ишга кириб, тинимсиз меҳнат билан орзу қилган шаҳодатномага эришди». Ёзувчи Машуринанинг характерини тадқиқ этар экан, асарнинг бир неча ўрнида унинг хунуклигини, қари қизлигини, аёллик жозибаси йўқлигини таъкидлаб кўрсатади.

Халқчиларнинг нутқи ҳам анча қўпол. Ҳар қандай фикрни жимжимасиз, бепардоз айтиш, тўғрисиини шартта-шартта гапириш улар нутқининг асосий хусусияти сифатида кўзга ташланади. Чунончи, халқчилар узоқ ойлардан сўнг учрашиб қолганларида ҳам фақат иш юзасидан, совуққина гаплашишади. Қаҳрамонлар нутқидаги ана шу хусусият Лола Тожиева таржимасида ҳам сақланганини кўрамыз.

Халқчилар орасида фақат Паклин анча сўзамол, унинг нутқида қаҳрамонларга ўзини яқин олиш, уларнинг ишончини қозонмаганидан норозилик, ўзининг жисман ва руҳан ожизлигини тан олиш, ўртоқларига ялинчоқлик оҳанглари сезилади. Таржимон Паклин нутқидаги ана шу оҳанглари ўзбекчада ҳам равшан акс эттирган. Биз бу ерда Паклиннинг узун жумлаларини келтириб ўтирмаймиз. Асарда халқчилар совуққина суҳбатлашиб ўтирган кўримсизгина хонага бегона ижтимоий гуруҳ кишиси, бутунлай бошқа оламга мансуб, аслзода генерал Сипягин кириб келади. Унинг нутқида ҳаётдан мамнунлик, ижтимоий мавқеидан ғурурланиш, ўзини Россиянинг хўжайинларидан эканлигини ҳис этиш, айни вақтда паст табақага мансуб одамларга хайрихоҳ-

лик, уларга ёрдам беришга тайёрлик оҳанглари сезилди. Сипягин нутқидаги ана шу такаллуф ва айни замонда бетакаллуфликни Лола Тожиева тежамли, ихчам жумлаларда акс эттиради. Бу жумлалардан қаҳрамоннинг овози ўқувчига эшитилиб туради.

Тўғри, таржимон айрим сўзларга эътиборсизлик билан қарагани учун гоҳо ноаниқликларга йўл қўяди. Асарнинг бошроғида ёзувчи Остродумовнинг кириб келишини тасвирлаб, «Повесив на гвоздь ветхую шинелишку» деган сўзларни ишлатади. Кўриниб турибдики, ёзувчи шинель сўзига бошқача маъно берапти. Ўзбекчада эса бу сўз оддий шинеллигича қолган. Бир неча саҳифадан кейин таржимон Паклиннинг «Ведь вот как это досадно!» деган гапни «Буни қаранг-а!» деб ағдаради. Ҳолбуки, қаҳрамон бу ерда «Одам жуда хижолат бўлар экан», деган маънода айтяпти. Шунингдек, Машуринанинг қариқизлиги ҳақида айтилган «целомудренная девушка», яъни «бокира қиз» сўзини «жуда маъсум қиз эди» деб таржима қилиш ҳам тўғри эмас. Бокира қизлар кўпдир, аммо маъсума қизлар кам учрайди. Маъсума деган тушунчада назокат, ҳаё ва жозиба маънолари борки, бу хислатлар Машуринада йўқ эди.

Асарнинг яна бир ўрнида таржимон серб князи Обреновичга нисбатан «худди ҳукмдорлар каби қаттиққўл» иборасини ишлатади. Оригиналда эса «И рука железная, как следует правителю» дейилган. Маълумки, Михаил Обренович серб ҳукмдорлари сулоласига мансуб князь. Ўзини жамиятнинг устунлари қаторига қўювчи, аммо руҳан пуч ва тўнкатабъ Калломейцев ўзининг ҳукмдорларга яқинлиги билан мақтанади, қаттиққўлликда уларга тақлид қилади. Шунинг учун, таржимон бу ерда «худди» эмас, балки «барча ҳукмдорлар каби» деб олиши керак эди.

Шунингдек, таржимон русча оригиналдаги, урф-одат, миллий ёки диний реалияга мансуб айрим буюмлар номларининг ўзбекча эквивалентини ҳар донм ҳам топма-

ган. «Набедренник ва камилровка тутган, руҳонийлар орасида энг салобатлиси Киприан ота» ...Имение. Архиерей. Епархия, Спас преображения... ва бошқалар — ўзбек ўқувчисига унчалик тушунарли эмас. Баъзи ўринларда сўзма-сўз таржима жуда кулгили ҳолатларни вужудга келтирган. Автор назокатли аёлнинг ноқулай вазиятда уялиб кетганини тасвирлаб «Марианна покраснела до корней волос» дейди. Ўзбекчада эса бу жумла «Марианнанинг сочи тагигача қизариб кетди» тарзида берилади. Асарда қаҳрамоннинг юзи лавлагидай ёки чўғдай қизариб кетади, таржимада эса унинг сочи қизаради.

Аммо асар таржимасига яхлит назар ташлаганимизда Лола Тожиева жуда кўп ўринларда романнинг бадий-ижтимоий пафосини, рус қишлоқларининг ўзига хос қиёфасини, одамларнинг портретлари ва нутқларини, автор тилидаги нозик оҳангларни пайқай олган ва буларни акс эттиришда ўзбек тилининг бойликлари, имкониятларидан усталик билан фойдаланган. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги парчани келтирамиз. Мана, халқчилар Нежданов ва Маркелов тарантас — соябон аравада рус ҳаётининг типик манзараларига боқиб боришмоқда. «Сал ўтмай, тарантас ғилдираклари губерня тош йўлидан тарақлаб кетиб борарди, арава чайқалиб, ҳали у, ҳали бу томонга оға бошлади... Ҳар кўтариб ташлаганда кўз олдиларидан савдогарларнинг икки қаватли, пештоқли тош уйлари, тош устунли черковлар, қаҳрамонлар лип-лип ўта бошлади... Якшанба арафаси эди: кўчаларда ўткинчилар кўринмас ҳам, қаҳвахоналар гавжум эди. У ерлардан хирилдоқ овозлар, ширакайф одамларнинг хиргойиси, гармоннинг мунгли садоси қулоққа чалиниб қоларди... Деярли ҳар бир қаҳвахона олдида деҳқонларнинг паҳмоқ қорни кажава, қирчанғи от қўшилган аравалари турарди: гўё улар паҳмоқ бошларини итаоткорлик билан эгганча ухлаётганга ўхшардилар...» Бу манзараларнинг давомини келтириб ўтирмаймиз. Шуниси равшанки, ёзувчи бу манзаралар орқали

ифодаламоқчи бўлган ғоявий мазмунни таржимон яхши тушунган. Ҳақиқатан Тургенев «паҳмоқ бошларини итоаткор эгганча ухлаётганга» ўхшаган жониворлар рамзи орқали турмуш ғам-ташвишларидан қадди букилган, мажолсиз мудраётган она халқини ўйламаганми? Нежданов, Маркелов ва бошқа исёнкорлар эса халқни ана шундай ғафлат уйқусидан уйғотишга уринишади.

Маълумки, ўша вақтдаги мавжуд тузумни ўзгартиришга қўл урганлар орасида жасур, фидойи курашчилар ҳам, ўзлари қўрқоқ ва сотқин, бироқ шуҳратпарастлик орқасидан қувиб, қуруқ гап сотиб юрганлар ҳам бор эди. Тургеневнинг даҳоси шундаки, у халқчилар орасидаги турли гуруҳларнинг ички дунёсини, уларнинг пинҳоний туйғуларигача шафқатсиз ҳаққоният билан очиб ташлади. Асарнинг ўзбекча нашрида ҳам турли ижтимоий типларнинг руҳий қиёфаси равшан акс эттирилган.

Тургеневнинг «Янги шабадалар» — «Баҳор еллари» романи ўзбек китобхонларининг жавонидан муносиб жой олади, уларнинг гўшаларини буюк рус ёзувчисининг ақли заковати нури билан янада чароғон қилади, бунга ишончимиз комил.

МУАЛЛИФДАН

Ҳурматли ўқувчи! Ушбу тўпламга кирган мақола, очерк ва эсселар вақтли матбуот саҳифаларида («Гулистон», «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» журналларида, «Ўзбекистон маданияти», «Ёш ленинчи», «Тошкент оқшоми» газеталарида) эълон қилинганидан буён бир неча йиллар ўтди. Уларнинг баъзилари адабий мунозара руҳида, муайян вақтлардаги ижодий жараёнинг долзарб муаммолари тўғрисида ёзилган эди. Бу муаммоларнинг баъзилари у ёки бу даражада ҳал этилиб, бир тўхтамга келинган, бошқалари ҳозирча қизгин муҳокама қилинмоқда, яна баъзилари барча даврларда ҳам аҳамиятини йўқотмайди, деб ўйлаймиз. Хуллас, айрим мақолаларда айтилган фикрларнинг у ёки бу даражада кескинлиги аввало, мана шу мунозара руҳидан келиб чиқса, бошқа баъзи муҳим муаммолар ҳақида ҳаяжонсиз, эҳтироссиз ёзишнинг илжи ҳам йўқ. Китобдаги мақолаларда таҳлил этилган бир қанча ёш шоирларнинг ижоди ўтган йиллар ичида шунчалар тезлик билан ўсдики бу ҳодиса ижодий муҳитдаги яхши ўзгаришларга, шунингдек, ёш талантлар шахсиятининг, руҳий оламининг бойлигига, уларнинг замона муаммоларига ғоят сезgir, қизгин муносабатига боғлиқдир. Олтмишинчи йиллар поэзиясида алоҳида ажралиб турган Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлардан сал кейин майдонга кириб келган Рауф Парфи, Чўлпон Эргаш, Машраб Бобоев, Омон Матжон, Маъруф Жалил, Асқар Қосимов, Ҳалима Худойбердиева сингари ёшлар ҳозирги ўзбек шеърятининг маънавий-ижтимоий салмоғини катта юксакликларга олиб чиқишга интилдилар ва бу ижодий ҳаракат зое кетмади. Поэзиямиз дарёсига янги тўлқин бўлиб қўшилган, тошқин дарё мавжларини яна ҳам тоширган кенжа авлод вакиллари Азим Суюн, Усмон Азим, Шукур Қурбон, Муҳаммад Солиҳ, Хуршид Даврон каби ёниқ шоирлар воқеликни акс эттиришда, юксак инсоний идеаллар учун курашда янги-янги бадний бўёқларни ва оҳангларини кашф этишди.

Ҳозирги ўзбек прозасида ҳам сифат ўзгаришлари юз берди. Ушбу тоз адиблар изидан етишиб келган ва олтмишинчи йилларда кўзга

ёрқин ташланиб турган Носир Фозилов, Учқун Назаров, Улмас Умарбеков, Шукур Холмирзаев, Неъмат Амин, Уктам Усмонов, Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Саъдулла Сиев ва бошқалар кетидан истеъдодли прозаикларнинг янги тўлқини кириб келди. Ўзбекистоннинг турли бурчларидан келиб, халқимиз ҳаётининг кўзгуси, дили ва тили бўлган адабиётимизга ёниб кириб келган Мамадали Маҳмудов, Уктам Ҳакимали, Нурали Қобул, Мурод Муҳаммад Дўст, Зоҳир Аълам, Эркин Аъзам, Нодир Норматов, Тоғаймурод Менгноров ва бошқаларнинг асарлари ҳозир ҳаммани ҳаяжонлантиради.

Мана шу ёрқин шахсларнинг ҳаммаси адабиётимизнинг катта бойлиги, халқимиз маънавий ҳаётининг йилномачилари, партия ва ҳукуматимизнинг жонкуяр, шижоатли ёрдамчиларидир. Буларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мунаққидларимиз турли тадқиқотлар ёзиш-япти. Шулар орасида ушбу китобча ҳам катта адабиётимизнинг айрим қирраларини баҳоли-қудрат таҳлил этиш истаги билан дунёга келган.

МУНДАРИЖА

Нурни авайлаш керак

Тошқин дарё мавжлари	3
Мангу лаҳзалар	17
Қатраси уммон қадар	45
Ҳаёт ва романтик услуб	56
Оловли давр фидойилари	75
Инсон бурчи гўзаллиги	82
Нурни авайлаш керак	97
Она-Ер меҳригисси	103
Ҳикояда туйғулар нафосати	112

Санъаткор маънавияти

Мунаққид таланти	130
Инсон қалби тарихи	137
Санъаткор маънавияти	148
Кўнгилнинг оқ тулпори	155

Чақмоқтош учқунлари

Пушкин, Байрон ва Ҳамид Олимжон	163
«Ҳар бир гул мен билан гаплашади»	169
Еллар қаёққа эсади?	178

На узбекском языке

Махкам Махмудов

МГНОВЕНИЯ ВЕЧНОСТИ

Редакторлар *Н. Норқулов, Азим Суюн*

Рассом *А. Крюков*

Бадний редактор *В. Немировский*

Техн. редактор *У. Ким*

Корректор *М. Абдусаломова*

ИБ № 1083

Босмахонага берилди 07. 02. 80 й. Босишга рухсат этилди 11. 02. 81. Р 14174:
Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма.
Шартли босма л. 8,4. Нашр л. 8,5. Тиражи 3000. Заказ № 159. Баҳоси 80 т.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий
кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси
Янгийўл, 2- босмахона. Самарқанд кўчаси, 44.

Маҳмудов Маҳкам

Абадиёт лаҳзалари.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—
192 б.

Ҳаётда шундай лаҳзалар бўладики, бу лаҳзалар теранлиги, гўзаллиги, моҳияти жиҳатидан сира такрорланмас, ноёб, жозибали бўлади, бу лаҳзалар одамнинг бутун умрига нур, шодлик, қудрат бағишлайди. Олимлар қум уюмларидан олтин излагандай, шоирлар ҳам инсон руҳий оламидаги ана шу мангуликка татийдиган фусункор, такрорланмас лаҳзаларни кашф этишга интилади. Адабиётшунос ва фантаст ёзувчи Маҳкам Маҳмудов ушбу китобида адабиёт ва санъатнинг инсон руҳий камолотига таъсири, маънавий изланишлар, қалб гўзаллиги ҳақида фикр-ўйлари билан ўртоқлашади.

Махмудов Махкам. Мгновения вечности.

83.3Ў37